

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

# ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-  
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—  
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

---

ΕΤΟΣ Ε΄ ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1951 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

---

---

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α' ΤΕΥΧΟΥΣ

---

Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ: Δύο κατάλογοι τῶν ἐν Κερκύρα καὶ Ζακύνθῳ Κρητῶν Προσφύγων κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683 . . . . . σ.	7
ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ: Ὁ ἅγιος Ἄνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας . . . . . σ.	32
Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ: Ἡ Ρεθυμνία εἰκῶν Παναγίας τοῦ Πάθους . . . . σ.	61
ΙΩ. Δ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΥ: Ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Χ'' Ἀνδρέου Κριαρᾶ (Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Χαιρέτη) . . . . . σ.	71
Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗ: Ὁ Ναὸς τῶν Εἰσοδίων καὶ μιὰ παλαιότερη Βασιλικὴ στὸ Φόδελε . . . . . σ.	76
† ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ: Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου . . σ.	87
ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ: Τὸ Ἱερὸν Μαζᾶ (Καλοῦ Χωριοῦ Πεδιάδος) καὶ τὰ μινωικὰ Ἱερὰ Κορυφῆς . . . . . σ.	96

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

8 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

---

---

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΥΙΩΝ ΣΠΥΡ. Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ - ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ



EKTOΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ  
ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ  
ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ  
1951

ΕΚΔΟΣΗΣ  
ΑΝΤΙΣΤΑΝΤΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ  
ΠΡΟΚΑΛΕΣΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΘΗΝΑΙΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ - ΤΕΥΧΟΣ 1



ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

# ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Δάμης καὶ Σφαλίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-  
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—  
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

---

ΕΤΟΣ Ε΄ ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1951 ★ ΤΕΥΧΟΣ Ι

## Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσιεύσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημεῖωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μίᾳ τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχέα ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπὴ ἐπιφυλάσσει εἰς ἐαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἔκδοσιν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Ἐὰ δημοσιεύόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἔκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

ΣΤΙΣ 15  
ΣΟΦΙΑ ΠΟΛΙΣΤΕΙΑΣ  
ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΤΟΣ 5 (ΑΝΘΡΩΠΟΣ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ) \* ΤΕΥΧΟΣ 1

ΔΥΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑΙ ΚΑΙ ΖΑΚΥΝΘΩΙ  
ΚΡΗΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ  
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1682 ΚΑΙ 1683

Περὶ τῆς ἀθροῦς μεταναστεύσεως Κρητικῶν οἰκογενειῶν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ Ζάκυνθον, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς μεγαλονήσου (1669), ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε πολλά<sup>1</sup>. Τὰ ὀνόματα τῶν εἰς Ζάκυνθον καταφυγόντων πολυαριθμῶν Κρητῶν ὡς καὶ ἡ δρᾶσις — πλεῖστοι τούτων ἦσαν καλλιτέχναι καὶ λόγιοι — ἐγένοντο ἰδίως γνωστὰ διὰ τῆς δημοσιεύσεως ἐγγράφων καὶ μελετῶν ὑπὸ τοῦ Α. Χ. Ζώη<sup>2</sup>, συνολικὸν ὅμως κατάλογον αὐτῶν δὲν εἶχομεν μέχρι σήμερον. Διὰ δὲ τὰς εἰς Κέρκυραν μετοικησάσας Κρητικὰς οἰκογενείας, αἱ ἔξ ἐγγράφων εἰδήσεις ἦσαν πολὺ πενιχρότεραι καὶ αὐτοῦ δὲ τοῦ καταλόγου<sup>3</sup> τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ αἰμυνήστου Σπύρου Λάμπρου ἠμφισβητήθη ἡ γνησιότης προσφάτως ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Ι. Μανούσακα<sup>4</sup>. Προφανὲς λοιπὸν εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον παρουσιάζουσιν οἱ κατωτέρω δημοσιευόμενοι ἀθροιστικοὶ κατάλογοι ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας.

Ἀμφότεροι οἱ Κατάλογοι συνετάχθησαν κατ' ἐντολὴν τοῦ Γενικοῦ κατὰ θάλασσαν Προβλεπτοῦ Ἰερωνύμου Κορνάρου, παρ' οὗ καὶ ἀπεστάλησαν εἰς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας τὴν 26ην Μαρτίου 1683 ἐκ Κερκύρας. Ἐγένοντο δὲ πρὸς καθορισμὸν ἐπὶ ἔλαττον τοῦ ὑπὸ τῶν

<sup>1</sup>) Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἰκογένεια Salamon—Σολωμοῦ ἐν Κρήτῃ, ΕΕΒΣ, τ. 14 (1938), σ. 163, σημ. 5, ἐνθα παρατίθεται ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία, ἥτις ἐπηυξήθη ἔκτοτε καὶ δι' ἄλλων δημοσιευμάτων.

<sup>2</sup>) Α. Χ. Ζώη, Κρητὲς Κληρικοὶ ἐν Ζακύνθῳ, «Κρητικὴ Στοά», τ. Β' (1909), σ. 94-96. Κρητὲς Καλλιτέχναι ἐν Ζακύνθῳ, αὐτόθι τ. Γ' (1911), σ. 70-71. Κρητὲς ἐν Ζακύνθῳ, ΕΕΚΣ, τ. 1 (1938), σ. 293-301 καὶ τ. 2 (1939), σ. 119-133. Ναοὶ Κρητῶν ἐν Ζακύνθῳ, αὐτόθι τ. 3 (1940), σ. 179-186. Κρητικὰ Σημειώματα, αὐτόθι, τ. 4 (1941), σ. 107-113.

<sup>3</sup>) Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν Κρητικῶν Οἰκῶν Κερκύρας, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τ. 10 (1913), σ. 449-456.

<sup>4</sup>) Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Τρίναν ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν Κατάλογος τῶν Κρητικῶν Οἰκῶν Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 3 (1949), σ. 35-59. Ὁ Μ. ἐταύτισε τὸν Κατάλογον τοῦτον πρὸς τὸν ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Τρίναν κατάλογον τῆς ἐν Κρήτῃ ἀπογραφῆς τοῦ 1644, ὅστις οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Κέρκυραν.



Ἐνετικῶν ἐν Κερκύρα Ἀρχῶν χορηγομένου μηνιαίως ἐπιδόματος εἰς τοὺς Κρηῖτας ἕκῃ πρόσφυγας. Καὶ ὁ μὲν Κατάλογος τῶν ἐν Κερκύρα οἰκογενειῶν, τὸν ὁποῖον περαιτέρω ὀνομάζομεν Κ., συνετάχθη τὴν 24 Μαρτίου 1683, εἰς τροποποίησιν προηγουμένου τοιούτου γενομένου κατ' ἐντολὴν τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Ἀνδρέα Βαλιέρ ἀπὸ 1 Φεβρ. 1672, ὁ δὲ τῶν ἐν Ζακύνθῳ (ἐφεξῆς Ζ.) συνετάγη τὴν 5ην Ὀκτωβρίου 1682, εἰς τροποποίησιν προηγουμένου καταλόγου γενομένου, κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοῦ Βαλιέρ, διὰ διατάγματος τῆς 1 Ἰουνίου 1673. Οἱ νέοι Κατάλογοι τοῦ Κορνάρου σκοπὸν εἶχον τὴν ἐξακριβώσιν τῶν ἐπιζώντων Κρητῶν προσφύγων καὶ τὴν, κατὰ τὸ δυνατόν, μείωσιν τοῦ ἐπὶ Βαλιέρ χορηγομένου ἐπιδόματος, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἶχεν ἀξηθῆ εἰσέτι ὑπὲρ τινῶν οἰκογενειῶν ἐν Ζακύνθῳ (βλ. Ζ ἀρ. 27, 91, 100, 118, 126, 158, 163, 191, 198) ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Ἀντωνίου Πριούλη.

Εἰς τοὺς Κατάλογους παρατίθενται τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν ἐκάστης οἰκογενείας (τηρουμένης ἐν μέρει χονδρικῶς τῆς κατ' ἀλφάβητον κατατάξεως τῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων) καὶ ἀκολουθεῖ τὸ ποσὸν εἰς λίτρας τοῦ εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν μηνιαίως χορηγομένου ποσοῦ διπυρίτου (*biscotto*) ἢ καὶ χρηματικοῦ τοιούτου, εἰς ρεάλια, δουκάτα, λίρας ἐνετικὰς καὶ σολδία. Καὶ ὁ μὲν Κ. περιλαμβάνει 206 οἰκογενείας, ὁ δὲ Ζ. 223. Ὅταν δὲν πρόκειται περὶ μεμονωμένων ἀτόμων, προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας (ἄνδρὸς ἢ γυναικός), ἀκολουθοῦν δὲ τὰ τῶν λοιπῶν μελῶν, ἥτοι τῆς συζύγου, τῶν τέκνων, ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς μητρός, τῶν ἀδελφῶν, ἀνεψιῶν ἢ ἄλλων συγγενῶν, ἢ σπανιώτερον καὶ ἄλλων προσκεκολλημένων προσώπων, ὡς μαθητευομένων ἢ βοηθῶν κ.λ.π. Ἡ πρὸς τὸν οἰκογενειάρχην συγγενικὴ ἢ ἄλλη σχέσις τῶν προσώπων τούτων δηλοῦται σχεδὸν πάντοτε. Τῶν ὑπάνδρων γυναικῶν ἀναφέρεται συχνὰ καὶ τὸ πατρικὸν ἐπώνυμον, τῶν δὲ χηρῶν καὶ ὀρφανῶν καὶ τὸ ὀνοματεπώνυμον τοῦ θανόντος συζύγου ἢ πατρός. Τούναντίον, σπανίως παραλείπεται τὸ ὄνομα μέλους τινὸς τῆς οἰκογενείας, μνημονευομένης ἁπλῶς τῆς πρὸς τὸν οἰκογενειάρχην συγγενικῆς αὐτοῦ σχέσεως. Τὸ ἐπάγγελμα τῶν ἀπογραφέντων δηλοῦται σπανιώτατα, σημειοῦνται ὅμως πάντοτε οἱ ἕξ αὐτῶν κληρικοί, ἥτοι ἱερεῖς, διάκονοι, μοναχοὶ καὶ μοναχαί. Ὀλίγιστοι τέλος ἀναφέρονται ὡς εὐγενοῦς καταγωγῆς, ἥτοι ἕξ γυναῖκες<sup>5</sup> ἐν Κ, καὶ πέντε ἄνδρες<sup>6</sup> ἐν Ζ. Καὶ ἐν μὲν

<sup>5</sup>) Βλ. ἀρ. 21, 60, 88, 155, 175, 190. Τῶν ὀνομάτων τούτων προτάσσονται τὰ ἀρχικὰ Ν. Δ. (= *nobil donna*).

<sup>6</sup>) Βλ. ἀρ. 3, 4, 83, 173 καὶ 193. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ὑπ' ἀριθμ. 173 χαρακτηρίζεται ὡς «*Illustrissimo Signore*», οἱ δὲ λοιποὶ ὡς «*domino*».

τῷ Κ. ἠριθμήσαμεν ἐν ὄλῳ ἀναφερόμενα 437 πρόσωπα<sup>1)</sup>, ἐν δὲ τῷ Ζ. 551<sup>2)</sup>.

Ταῦτα κατανέμονται, κατ' ἀδρομερῆ κατάταξιν, ὡς ἑξῆς: Ἐν Κ. ἄνδρες 73, γυναῖκες 152, παιδιά 152, λοιποὶ συγγενεῖς 50, ἄλλα πρόσωπα 10. Ἐν Ζ. ἄνδρες 89, γυναῖκες 179, παιδιά 222, λοιποὶ συγγενεῖς 53, ἄλλα πρόσωπα 8. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι εἰς ἀμφοτέρους τοὺς Καταλόγους ὁ ἀριθμὸς τῶν γυναικῶν εἶναι διπλάσιος τοῦ τῶν ἀνδρῶν, πολλοὶ δὲ τούτων (ιδίως ἐν Κ.) εἶναι χῆραι.

Πᾶσαι αἱ καταγραφόμεναι οἰκογένειαι λαμβάνουν ποσότητα διπυρίτου (γαλέττας). Χρήματα ὁμως λαμβάνουν ὠρισμένοι μόνον, ἥτοι 69 ἐν Κ. ἐπὶ σωόλου 206 καὶ 64 ἐν Ζ. ἐπὶ συνόλου 223. Τὰ παρεχόμενα ἐπιδόματα εἶναι ἄνισα καὶ παρουσιάζουν σημαντικὸς πρὸς ἄλληλα διαφοράς. Δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν ἐκάστης οἰκογενείας. Μᾶλλον ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸν βαθμὸν τῶν ἐκτιμηθεισῶν ἀναγκῶν ἐκάστης καὶ πρὸς τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς θέσιν, ἀφοῦ τὰ αἰσθητῶς μεγαλύτερα ποσὰ παρατηροῦμεν ὅτι δίδονται πάντοτε εἰς οἰκογενείας εὐγενοῦς καταγωγῆς.

Ὡς μεγίστη ποσότης διπυρίτου παρεχομένη εἰς οἰκογένειαν ἀναφέρονται λίτραι 210<sup>3)</sup> διδόμεναι εἰς τὴν οἰκογένειαν Ἀντωνίου Σαλαμὸν (Ζ. ἀρ. 6) καὶ εἶτα λίτραι 120, παρεχόμεναι εἰς τὰς εὐγενεῖς οἰκογενείας τῆς Creusetta Foscari, χήρας τοῦ Nicolò Muazzo (Κ. ἀρ. 21), τῆς Maddalena Venier, χήρας τοῦ Francesco Foscari (Κ. ἀρ. 88) καὶ τοῦ Pietro Grioni (Κ. ἀρ. 189). Ὡς ἐλαχίστη δὲ ποσότης ἀναγράφονται λίτραι 6 (Κ. ἀρ. 17, 33, 73), 7 (Κ. ἀρ. 34, 50, Ζ. ἀρ. 20, 22, 88) καὶ 8 (Κ. ἀρ. 49, 106, Ζ. ἀρ. 70, 72, 75, 92, 95, 104, 106, 108, 168, 218), παρεχόμεναι εἰς οἰκογενείας μονομελεῖς ἢ, σπανιώτατα, διμελεῖς. Ἡ συνθῆκετερον παρεχομένη ποσότης κυμαίνεται μεταξύ τῶν 20 καὶ τῶν 40 λιτρῶν. Ὡς πρὸς δὲ τὰς χρηματικὰς παροχάς, τὸ μέγιστον ποσόν, ἥτοι Ἰσπανικὰ ρεάλια 8, δίδεται εἰς τὸν «*illustrissimo Signor Nicolò Grioni*» (Ζ. ἀρ. 173), εἶτα δὲ ρεάλια 4, λίτραι 4 καὶ

<sup>1)</sup> Ἐν Κ. ἀρ. 71 ἀναφέρονται ἀορίστως «*la moglie del q. Giorgio Mudulugni e suoi figli*», οὗς ὑπελογίσαμεν μόνον εἰς δύο, ἐν δὲ τῷ Κ. ἀρ. 174 ὁμοίως «*la famiglia de D. Constantin Messina*», ἧς δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν μελῶν.

<sup>2)</sup> Εἰς τὸν ἀριθμὸν τούτου δέον νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐν Ζ. ἀρ. 187 ἀναφερόμενοι «*Reverendi Padri di San Francesco di Candia*», ὧν παραλείπεται ὁ ἀριθμὸς. Ἐκ τῆς εἰς αὐτοὺς ὁμως παρεχομένης ποσότητος τῶν 460 λιτρῶν διπυρίτου καὶ 6 δουκάτων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι οὗτοι θὰ ὑπερέβαινον πιθανῶς τοὺς δέκα.

<sup>3)</sup> Ἐκτός, βεβαίως, τῶν 460 λιτρῶν τῶν παρεχομένων εἰς τοὺς Φραγκισκανοὺς μοναχοὺς, περὶ ὧν ἡ προηγουμένη ὑποσημείωσις.



σολδία 15, εἰς τὰς εὐγενεῖς Creusetta Foscari (Κ. ἀρ. 21), Maddalena Venier (Κ. ἀρ. 88) καὶ τὸν Pietro Grioni (Κ. ἀρ. 189). Τὸ ἐλάχιστον ποσὸν (σολδία 10) παρέχεται εἰς τὸν Ant. Pontalet (Ζ. ἀρ. 11). Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὰ συνηθέστερον παρεχόμενα ποσὰ εἶναι δραχμή 1, λίραι 4 καὶ σολδία 15 ἢ λίραι 7 καὶ σολδία 3 ἢ τέλος λίραι 7 καὶ σολδία 2.

Βαθυτέρα μελέτη καὶ ἐξέτασις τῶν δημοσιευομένων καταλόγων θὰ ὠδήγει, ἀναμφιβόλως, εἰς πολλαπλᾶ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως, πολλὰ βαπτιστικά ὀνόματα, ἴδια γυναικῶν, — Ἰταλικῆς προελεύσεως τὰ πλεῖστα — ἀπαντῶνται τόσον συχνά, ἐνῶ σήμερον ἀπέβησαν σπάνια ὡς π. χ. τὰ Ἀνεζίνα, Ἐλιά, Ἐργίνα, Ἰζαμπέτα, Καντιάνα, Κουρινιά, Κορναρόλα, Μανούσα, Ὀλβία, Πάλμα, Φιορέντζα, Φραντζοῦ κ.λ.π., τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Διὰ τὴν προσωπογραφίαν τῆς ἐπιχρῆς ἀνευρίσκομεν εἰς τοὺς Καταλόγους πληροφορίας περὶ τῆς οἰκογενειακῆς κατστάσεως γνωστῶν ἐνδιαφερόντων προσώπων ἢ οἰκογενειῶν, ὡς π. χ. τοῦ Salamon—Σολωμοῦ (Ζ. ἀρ. 6, 127, 141, 202, 208), τῶν λογίων ἱερέων Στεφάνου Παλλαδᾶ (Ζ. ἀρ. 192), πρωτοπαπᾶ Κρήτης καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας<sup>10</sup>, Μιχαὴλ Ἀγαπητοῦ (Ζ. ἀρ. 119), Μιχ. Χριστιανοπούλου (Ζ. ἀρ. 120) κ. ἄ. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν γενεαλογίαν, τὴν ὕφην καὶ τὴν σύνθεσιν τῆς κοινωνίας τῶν ἐν Ἐπτανήσῳ Κρητῶν προσφύγων, θὰ εἶχέ τις νὰ ἐξαγάγῃ ἱκανὰ συμπεράσματα. Καταλείποντες πάντα ταῦτα εἰς τοὺς μεθ' ἡμᾶς εἰδικοὺς μελετητάς, θέτομεν εἰς αὐτοὺς συγχρόνως τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: περιλαμβάνουν ἄρα γε οἱ κατάλογοι ο἗τοι πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς Κρητικὰς οἰκογενεῖας, αἵτινες κατῴκουν εἰς Κέρκυραν καὶ Ζακύνθον κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683, ἢ μόνον τὰς ὑπὸ τοῦ Βενετικοῦ Δημοσίου ἐπιδοδοτούμενας, παραλειπομένων ἐκείνων αἵτινες διὰ διαφόρους λόγους — εἴτε ὡς ἔχουσαι ἄλλους πόρους, εἴτε ὡς μὴ εὐνοηθεῖσαι κ.λ.π. — δὲν ἐτύγχανον ἐπιδόματος; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἀσφαλῆ ἐκτίμησιν τῆς ἐκτάσεως τῆς εἰς τὰς νήσους ταύτας γενομένης Κρητικῆς μεταναστεύσεως.

Ὡς πρὸς τοὺς τῆς Ζακύνθου, περὶ ὧν ἐλέχθη ἤδη, γνωρίζομεν πολλὰς εἰδήσεις. Ἐκ προχείρου ἐξετάσεως τῶν εἰς Κρήτας ἀναφερομένων ἐγγράφων κατὰ τὰ ἔτη 1672, 1674, 1675 καὶ 1683, τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Α. Χ. Ζώη, διεπιστώσαμεν ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰς αὐτὰ μνημονευομένων προσώπων περιέχονται καὶ εἰς τοὺς παρόντας Καταλόγους. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς εἰς Κέρκυραν μεταναστεύσαντας, ἢ ἀπάν-

<sup>10</sup>) Βλ. Ν. Β. Γωμάδα κ. η ν εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 3 (1919), σ. 182.

τησις εἰς τὸ ἀνωτέρω διατυπωθὲν ἐρώτημα, ἐλλείπει ἐπαρκῶν στοιχείων, ἀποβαίνει δυσκολωτέρη. Ἐν, πάντως, προκύπτει ἀναμφισβήτητον, ὅτι πρὸς τὸν ἡμέτερον αὐθεντικὸν κατάλογον, οὐδεμίαν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν ὁ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σπ. Λάμπρου δημοσιευθεὶς εἰς τὸν Ν. Ἑλληνομνήμονα Κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας. Διότι ὀλίγα μόνον οἰκογενειακὰ ὀνόματα τῶν δύο Καταλόγων συμπίπτουν· τοῦναντίον δὲ ὁ κατάλογος Λάμπρου περιέχει πλῆθος ὀνομάτων — καὶ δὴ εὐγενῶν οἰκογενειῶν — ἅτινα ἐλλείπουν ἐκ τοῦ ἡμετέρου. Δίκαιον, συνεπῶς, ἔχει ὁ κ. Μ. Ι. Μανούσακας, ὑποστηρίζων<sup>11</sup> ὅτι ὁ Κατάλογος Λάμπρου δὲν ἔχει καμίαν σχέσιν πρὸς τὰς εἰς Κέρκυραν ἀποδημησάσας οἰκογενεῖας Κρητῶν.

Κατὰ τὴν δημοσίευσιν προέβημεν εἰς τὴν ἀρίθμησιν τῶν οἰκογενειῶν ἀμφοτέρων τῶν καταλόγων, ἐλλείπουσαν ἐκ τῶν πρωτοτύπων, εἰς τινὰς δὲ ὑποσημειώσεις ἠρμηνεύσαμεν δυσκόλους τινὰς λέξεις καὶ φράσεις.

Ἐν Βενετίᾳ, Ἰούλιος 1950

Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ

ἀ. μ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Archivio di Stato—Provveditor General da Mar—Busta No 946.

Gerolamo Cornaro invia da Corfù il 26 Marzo 1683 una lettera al Doge nella quale acclude la lista delle famiglie Cretesi rifugiate nell'isola di Corfù e di Zante<sup>12</sup>.

Laus Dei. 1683 adì 24 Marzo 1683. Ristretto di quanto si dispensa mensualmente tanto di denaro quanto di biscotto alle infrascritte famiglie Cretensi che sono di presente habitate nell'isola di Corfù per loro assegnamento stabilitogli dall' Ecc.mo Signor Provveditor General Andrea Valier con sua terminatione del 10 Febbrario 1672, da maggior summa che prima conseguiva e sono le medesime ritrovate alla rassegna data ad esse il giorno di hoggi dall' Ecc.mo Sig. Provveditor General Cornaro con specificatione delle persone et importar dell' Assegnamento di cadauna famiglia come sono al presente<sup>13</sup>:

<sup>11</sup>) Βλ. σημ. ἀρ. 4.

<sup>12</sup>) Ὁ Ναύαρχος Ἰερώ νυμος Κορνάρος ἀποστέλλει ἐκ Κερκύρας εἰς τὸν Δόγην κατάλογον τῶν Κρητικῶν οἰκογενειῶν τῶν καταφυγουσῶν εἰς τὰς νήσους Κερκύρας καὶ Ζακύνθου, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης.

<sup>13</sup>) Αἴνος τῷ Θεῷ. 24 Μαρτίου 1683. Σημείωσις λεπτομερῆς τῶν ὄσων χορηγοῦνται μηνιαίως εἴτε εἰς χρῆμα εἴτε εἰς ἄρτον διπυρίτην (γαλέτταν) εἰς τὰς κάτωθι ἀναγεγραμμένας κρητικὰς οἰκογενεῖας ποὺ κατοικοῦν τώρα εἰς τὴν νῆ-



1. Andrea Bon quondam <sup>14</sup> Nicolò, Donna Orsa sua consorte <sup>15</sup>, Cateruzza e Zuanne suoi figli, Reali <sup>16</sup> 2 Lire 2 e biscotto libre <sup>17</sup> 60.
2. Padre <sup>18</sup> Andrea Vitali, Reale 1, biscotto l. 30.
3. Antonio Adrigo e sua consorte, Anesina e Stelianì suoi figli Lire 5 s. <sup>19</sup> 16 Biscotto L. 30.
4. Anzolo Barbarigo e consorte Caterina de Mezo, Alessandro et Elia suoi figli <sup>20</sup> Lire 13 s. 8 L.b. 40.
5. Stefano e Maria fratelli, figli del q. Andrea Colona Biscotto L. 27.
6. Papaatanasio Alazzerò, capelan <sup>21</sup> della fortezza vecchia <sup>22</sup> b. L. 30.
7. Agustina Lubunopula, Anesina Logotheti sua figlia, e Maria Cavagnopula bisc. L. 20.
8. Anesina Trivisadopula b. L. 10.
9. Anesina Antivari q. <sup>23</sup> capitano Zuanne b. L. 12.
10. Aneta Xenopula relita <sup>24</sup> Pantaleo Episcopopulo b. L. 12.
11. Andriana Salustropula con Luca suo figlio b. L. 24.
12. Andriana Sarandinopula vedova <sup>25</sup> b. L. 10.
13. Anesina Papadopula b. L. 12.
14. Anesina Scordilopula relita del q. Marco Vassilopulo b. L. 15.
15. Anesina Sulinopula relita q. Francesco Mengano e Franzù sua sorella b. L. 18.

σον τῆς Κερκύρας, ὡς ἐπίδομα καθορισθὲν αὐταῖς παρὰ τοῦ ἐξοχωτάτου Κυρίου Ἀνδρέα Βαλιέρο, Γενικοῦ Προβλεπτοῦ, μὲ διαταγὰ τοῦ τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1672, ἀπὸ μεγαλύτερον ποσὸν ποὺ ἐδίδοτο αὐταῖς προηγουμένως καὶ εἶναι αἱ ἴδιαι τὰς ὁποίας ἐπεθεώρησε σήμερον καὶ διέταξε νὰ καταγραφοῦν ὁ ἐξοχωτάτος Κύριος Κορνάρος Γενικὸς προβλεπτής. Παρατίθενται τὰ ὀνόματα ἐκάστης οἰκογενείας ὡς καὶ τὸ ποσὸν ποὺ χορηγεῖται εἰς ἐκάστην σήμερον.

<sup>14</sup>) Τοῦ ποτε.

<sup>15</sup>) Σύζυγός του.

<sup>16</sup>) Ἰσπανικὸν νόμισμα ποὺ εἶχε μεγαλυτέραν ἀξίαν ἀπὸ τὸ ἐν κοινῇ χρῆσει Ἑνετικὸν Δουκάτον, ἦτοι ἤξιζε λίρας 9 ἀντὶ 6, 4.

<sup>17</sup>) Λίτρας Ἑνετικάς.

<sup>18</sup>) Μοναχός.

<sup>19</sup>) Σολδία.

<sup>20</sup>) Τὰ παιδιά των.

<sup>21</sup>) Ἱερουργὸς παρεκκλησίου.

<sup>22</sup>) Παλαιὸν Φρούριον.

<sup>23</sup>) Τοῦ ποτε.

<sup>24</sup>) Χήρα.

<sup>25</sup>) Χήρα.

16. Anesina Savastopula con Caterina sua figlia b. L. 15.
17. Elena figlia della Signora Anesina Muratopula b. L. 6.
18. Anzola Giezo b. L. 20.
19. Barbara relita q. Giacomo Vizzamano b. L. 20.
20. Bastian Fabris q. capitan Vincenzo b. L. 20.
21. N. D.<sup>26</sup> Creusetta Foscari relita q. ser Nicolò Muazzo con Anesina sua figlia Reali 4, Lire 4, soldi 15 e biscotto L. 120.
22. Costantin Serepezzi, Reale 1, Lire 4, soldi 15, b. L. 40.
23. Candiana di Mattei b. L. 20.
24. Checa Fatinopula relita q. Draculi e Marietta sua figlia b. L. 30.
25. Caglizza relita q. Zorzi Alesso b. L. 25.
26. Caterina Paleologo consorte di Carlo Canara b. L. 15.
27. Caterina Lurandopula b. L. 12.
28. Costantin Varucha et Maria Corognà sua madre b. L. 15.
29. Costantin Valeri e sua moglie b. L. 20.
30. Caterina Barbarigo q. Dimitri et suoi figli Antonio et Ergina b. L. 20
31. Cali sorella<sup>27</sup> del q. Francesco Mansueto Mussuro et consorte di Francesco Rugier b. L. 20.
32. Caterina Curadopula et Stelio suo nipote<sup>28</sup> b. P. 15.
33. Isabetta sorella della q. Calizza Agorastopula b. L. 6.
34. Costantina Paducopula et figlio b. L. 7.
35. La moglie del q. Drusiano Venier et suoi figli Madalena, Scoli et Elia Lire 7, soldi 13, e b. L. 36.
36. Diana Sguropula et suoi figli Marco et Francesco, Reale 1, Lire 7, soldi 12 e b. L. 48.
37. La moglie<sup>29</sup> del q. Demetrio Savato b. L. 10.
38. Emanuel Siligardo et sue sorelle Ergina et Lucia R. 1 l. 4 s. 15 e b. L. 40.
39. Elena Pisani e Cateruzza sua figlia b. L. 40.
40. Emanuel Fuchi b. L. 20.
41. Erginussa Gialinà q. Michiel Piri et suoi figli Anesina, Francesco et Nicolò b. L. 30.
42. Ergini Masocopo q. Marco Padovan e Caterina sua figlia b. L. 20.

<sup>26</sup>) *Nobil Donna* : εὐγενής γυνή.

<sup>27</sup>) Ἀδελφή.

<sup>28</sup>) Ἀνεψιός της.

<sup>29</sup>) Σύζυγος.



43. Erginussa relita q. Marin Cagnola b. L. 35.
44. La moglie del q. Emanuel Lauro et Paulo suo nipote b. L. 13.
45. Elena Dacopula b. L. 15.
46. Elià Suretopula con Manoli suo figlio b. L. 12.
47. Elià Gianulopula b. L. 13.
48. Ergina moglie di Antonio Dimitriano b. L. 13.
49. Anna sua sorella b. L. 8.
50. Ergina Metaxoropula b. L. 7.
51. Elena Querini et sue figlie Caterina e Maria b. L. 20.
52. Elena Guglielmopula vedova b. L. 10.
53. Elena Trivisadopula b. L. 20.
54. Elena del q. Mattio Selvo con suo figlio Bastiani e sua nipote Lucietta b. L. 15.
55. Elià figlia della q. Erginussa Taglieropula e Anetta sua nezza<sup>80</sup> b. L. 10.
56. Elià Bon con Maria e Cornarola sue sorelle b. L. 20.
57. Elena Muazzo b. L. 20.
58. Francesco Corner del q. Alessandro, Bettina sua consorte e Alessandro suo figlio Duc. 3 e b. L. 80.
59. Erginussa Teofilacto Lire 1 e soldi 10.
60. N. D. Francesca Querini relita q. Piero Querini e Zorzi suo figlio duc. 3 e b. L. 80.
61. Francesco Muazzo lire 7, soldi 2 e b. L. 20.
62. Francesco Lombardo q. Piero, Diana sua figlia, Isabetta Cornigano e Maria Lombardo, Ducati 3 e b. L. 80.
63. Francesco Bon q. Bartolomeo, Marietta sua consorte e famiglia, Dus. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
64. Franzù Neotero e Matietta Pratinico b. L. 40.
65. Benetta Meno b. L. 20.
66. Mattia, consorte di Giacomo Corner, Zan Andrea suo figlio et Andreina Venier sua madre<sup>81</sup> Duc. 1 Lire 7 soldi 2 e b. L. 45.
67. Papagianni Trulinò Duc. 1 e b. L. 30.
68. Pietro figlio di Giacomo Lombardo, Isabetta et Caterina sue cognate Lire 8 soldi 11 e b. L. 24.
69. Giacomo Cassomati Lire 7 soldi 2 e b. L. 20.

---

<sup>80</sup>) Εἰς τὴν ἐνετικὴν διάλεκτον *nezza* ἢ *nessa* : ἀνεψιά (nipote).

<sup>81</sup>) Μήτηρ.



70. La consorte del q. Giorgachi Ambelicopulo, Giorgaki suo putto<sup>82</sup> b. L. 13.
71. La moglie del q. Giorgio Mudulugni e suoi figli b. L. 2
72. Giorgio Zen. b. L. 15.
73. Labu sorella di Gianni Musi b. L. 6.
74. Gianni Palassa b. L. 20.
75. Francesco figlio del q. Giacomo Bettini e sua madre b. L. 10.
76. Giacomina di Michiel Corniactò b. L. 20.
77. Isabetta Calominopula b. L. 24.
78. Isabetta Filactò e Pighi e Stathatello suoi figli b. L. 30.
79. Isabetta Maranopula b. L. 12.
80. Isabetta Nota ropula con suoi figli Francesco et Anesina b. L. 20.
81. Isabetta Dimoni et Elena sua figlia b. L. 30
82. Marietta figliola<sup>83</sup> della q. Lucietta Muazzo relitta del q. Francesco detto Moneto b. L. 20.
83. Lucietta relitta del q. Giacomo Renier et Cicilia sua fiastra<sup>84</sup> b. L. 20.
84. Lionetta et Erginussa Gaura b. L. 30.
85. Lucietta Blavomatopula b. L. 22.
86. Caterina et Alessandro Barbaro suo figlio b. L. 10.
87. Lucietta Cazauli b. L. 10.
88. N. D. Madalena Venier consorte del q. Francesco Foscarini con i suoi figli: Nicolò, Zorzi, Antonio, Marco e Maria, Ducati 4, Lire 4, soldi 15 e b. L. 120.
89. Zan Marco Gialinà, Marietta sua consorte et Anesina sua figlia Duc. 2 Lire 2 soldi 7 e b. L. 60.
90. Anesina e Pelegrina figlie di Michiel Venier, Duc. 1 e b. L. 27.
91. Andriana figliola del q. Papamichiel Grimani, Lire 4, soldi 15 e b. L. 20.
92. Mattio Mussuro, Giacomina stia sorella e Giacomina sua figlia, Duc. 1, Lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
93. Mattio Nomicò, Duc. 1 Lire 4 Soldi 15 e b. L. 40.
94. Manoli Lignò e sua consorte, Paulo, Elena e Caterina suoi figli, Duc. 1, Lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
95. Marco da Mantova, putto, Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
96. Manoli de Zuanne da Candia Lire 7 soldi 2 b. L. 2 .

<sup>82)</sup> Παιδάκι.

<sup>83)</sup> Κοροῦλα.

<sup>84)</sup> Προγονή.

97. Marietta nipote del q. Emanuel Zangaropoulo b. L. 30.
98. Maddalena Bon q. Marco b. L. 50.
99. Zorzi da Canal et Elena sua figlia b. L. 50.
100. Marietta nipote del q. Zuanne Sidero, Calizza sua sorella natural<sup>95</sup> b. L. 20.
101. Manussa Calergi q. Mattio b. L. 20.
102. Maria Prichi e sue figlie Elliã e Caterina b. L. 40.
103. Monaca Gradenigo, madre di Zan Battista Tizoni con la moglie di esso Tizoni et Erginussa sua figlia b. L. 30.
104. Maria Masocopo b. L. 10.
105. Manussa Barbarigo . . . . . b. L. 15.
106. Elena et Anna figlie di Marietta relitta del q. Baseglio Berler b. L. 8.
107. Marietta Spanopula relitta q. Zorzi Brendin b. L. 15.
108. Marietta Devenossopula b. L. 10.
109. Marco Luriã e sua consorte b. L. 24.
110. Marcantonio Feraci e Isabetta sua figlia b. L. 10.
111. Maria Comino relitta q. Giacomo Meno b. L. 15.
112. Michel de Ferrari putto, cognato del Ten. Colon. Giuliani b. L. 20.
113. Madalena Perdicari moglie di Gianni Logotheti b. L. 13.
114. Maria Corognopula et Isabetta consorte di suo fratello b. L. 26.
115. Marietta Trantafilopula relitta q. Manoli Cumano con Chiriki sua figlia b. L. 30.
116. Marietta Trantafilopula de Michiel Canachi, Michel, Zorzi et Elena suoi Figli b. L. 18.
117. Maria Mauromatopula con Anesina sua figlia b. L. 15.
118. Maria Zaburopula moglie di Janni Scordili con quattro<sup>96</sup> figli b. L. 20.
119. Meneghina figlia della q. Alessandra Casselatopula b. L. 20.
120. Elena, Anesina e Bettina figlie della q. Marietta Cornaropula b. L. 15.
121. Marietta Pandopula monaca b. L. 10.
122. Maria Milonopula b. L. 10.
123. Mattio Metaxani b. L. 10.
124. Maria relitta q. Michiel Sanudo b. L. 10 e Caterina sua figlia.

<sup>95</sup>) Ἀδελφὴ φυσικὴ.

<sup>96</sup>) Μὲ τέσσαρες.



125. Nicolò Querini q. ser Mattio, Lauro suo figlio e Maddalena Verzachi, Duc. 3, e b. L. 80.
126. Nicolò Lurià e Francesca sua consorte, Ergina, Maria, Zuanne e Giacomo suoi figli Duc. 1 Lire 2 soldi 14 e b. L. 34.
127. Papanicolò Varda, Marietta sua madre, Anesina, Francesco e Zorzi suoi figli Duc. 1 e b. L. 40.
128. Nicolò Muazzo del q. Piero Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
129. Niccolò Venier, Anesina e Zuanne suoi figli, Duc. 1, Lira 1, soldi 4 e b. L. 30.
130. Nicolò Dracontopulo, Marietta sua consorte e Anesina sua parente, Duc. 1, Lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
131. Nicolò Caliva q. Marco e sua madre, Anesina e Marietta sue sorelle e Menega sua arlieva<sup>87</sup>, Duc. 1 Lire 4 Soldi 15 e b. L. 40.
132. Nicolò Varucha e Sofia sua consorte e Ergina sua arlieva Duc. 1, Lira 1 soldi 3 e b. L. 30.
133. Nicolò e Zorzi Cristianopulo, Lire 7, soldi 2 e b. L. 20.
134. Francesco Zogia q. Papanicolò Gialinà b. L. 15.
135. Papanicolò Caramundani e sua consorte, Zorzi, Maria et Elena suoi figli b. L. 25.
136. Papanicolò Masocopo, sua consorte e Zorzi suo figlio b.L.30.
137. Nicolò Cutemi et Elià sua figlia b. L. 16.
138. Nicolò Tripodi, sua consorte e Elià sua niora<sup>88</sup> b. L. 18.
139. Nicolò Carchipoulo q. Mattio e Mattia sua sorella b. L. 30.
140. Nicolò Gialinà putto b. L. 15.
141. Zuanna sorella della q. Olvia Gligoropula b. L. 15.
142. Onesta Muazzo moglie del q. Antonio Mazzoleni b. L. 30.
143. Lucietta figlia della q. Orsa Cloropula e Maria sua nipote b. L. 16.
144. Anesina Polemarchi consorte del q. Pietro Antonini e Isabetta sua nipote, Lire 4, soldi 15 e b. L. 12.
145. Zanandrea Zogia, Caterina sua consorte et Emanuel suo figlio b. L. 23.
146. Pandeleimon Armeni e sua consorte, e suoi figli Michiel et Isabetta e Giorgio Zelino suo cognato b. L. 20.
147. Paulina Salomon b. L. 15.
148. Palma Grigoropula e Zuanne suo figlio b. L. 20.

<sup>87</sup>) Μαθητευομένη (*allieva*).

<sup>88</sup>) Νύμφη (*nuora*).

149. Pelegrina e Maddalena Corner b. L. 20.
150. Papastellio Mugliario et Anesina sua consorte e Zuanne suo figlio e Manoli suo zaghetto<sup>39</sup> b. L. 3 .
151. Stefano Plemeno et Elena sua sorella e Andrea e Zorzi suoi figli, Duc. 1, lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
152. Sofia Pagianopula, Anesina e Antonia sue figlie b. L. 15.
153. Sofia Macherioti consorte di Antonio Macherioti b. L. 10.
154. Spiro Arvaso putto b. L. 10.
155. N. D. consorte del q. N. H.<sup>40</sup> Tomaso Venier, Nicolò e Mattia suoi figli e Marietta sua matrigna<sup>41</sup>, Duc. 3, Lire 5, soldi 14 b. L. 96.
156. Venturetta Paleologo e Piero suo figlio, Duc. 1, Lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
157. Valentina figlia di Pietro Rugier b. L. 15.
158. Valentina figlia di Cali Cornaropula b. L. 10.
159. Nicolò, nipote di Vittoria Chierassari b. L. 4.
160. La consorte del Sig. Zuane Corner e Mattio suo figlio b. L. 26.
161. Zuanna Dandolo, Lire 7 soldi 2 b. L. 20.
162. Zuane Muazzo, sua consorte Vittoria e Francesco suo figlio Duc. 2 Lire 2 soldi 7 e b. L. 70.
163. Erginussa Zogia e suoi figli Orsa, Ergina, e Giacomo Duc. 2 Lire 3 soldi 15 e b. L. 64.
164. Mattio nipote del q. Zuane Panighetto Lire 7 soldi 2 e b. L. 2 .
165. Signora Anzola Donà consorte di Zorzi Lombardo q. Piero, subintrata in loco di detto<sup>42</sup> Zorzi, in virtù della terminatione del già Ecc.mo Proveditor General da Mar Antonio Priuli del 21 Maggio 1677 per biscotto libre 21 della portione di detto Zorzi rimanendo l' altra portione di Lib 20 a nome di Bettina Custugiani<sup>43</sup>, Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.

<sup>39</sup>) Ζαγο και zaghetto ονομάζονται τα παιδάκια εκείνα τα όποια ένδεδυμένα με στολήν όμοιάζουσαν την των ιερέων βοηθοών τούτους εις την λειτουργίαν. Έδω μάλλον άρμόζει ή λέξις «κοπέλι» (zaghetto).

<sup>40</sup>) *Nobil Homo* : ευγενής.

<sup>41</sup>) Μητριά.

<sup>42</sup>) "Ητις υπεισηλθεν εις την θέσιν του . . .

<sup>43</sup>) Δυνάμει άποφάσεως του πρώην έξοχωτάτου Γενικού Προβλεπιού θαλάσσης Άντωνίου Περιούλη της 21 Μαΐου 1677 δια γαλέτταν λίμπρες 21 από τό



166. Zuan rbarigo q. Andrea et Emanuel e Zorzi suoi fratelli, Duc. 1, Lire 4, soldi 15 e b. L. 4 .
167. Zuane Lesegnan, Lire 7 soldi 2 e b. L. 20.
168. Elena sorella del q. Zuane Missina, Lire 7 soldi 2 e b. L. 20.
169. Zorzi et Antonio Vidali e Candiana consorte di Zorzi, Duc. 1, Lira 1, soldi 5 e b. L. 30.
170. La consorte del q. Zuane Masocopo Lire 4 soldi 15 e b.L. 13.
171. Zuana relitta del q. Mattio Armeni con Zorza sua figlia e Maddalena sua madre, Duc. 1 lire 4 soldi 15 b. L. 40.
172. Zorzi Trialoni b. L. 20.
173. Andrea di Franceschi con sua consorte b. L. 2 .
174. Famiglia de D.<sup>44</sup> Costantin Messina, Duc. 1 lire 4 Soldi 15 e b. L. 40.
175. N. D. Anesina Venier sorella della N. D. Madalena Venier b. L. 40.
176. D. Emanuele Polinà, Nicolò suo fratello et Evgheni Zandiri loro madre, Duc. 3 e b. L. 80.
177. D. Pietro Socarà, Chiriachi Savanopula sua consorte, Zuane, Giacomo et Anzola suoi figli, Duc. 2 e b. L. 55.
178. Marietta relitta q. Battista Veveli et Orsa sua figlia b. L. 30.
179. Stavrachi Mudiano et sua consorte e suoi figli Marietta, Vittoria e Zanetto et Elena sua madre, Duc. 2 Lire 5 soldi 6 e b. L. 68.
180. Lucietta figlia del q. Zorzi Mavrachi, Lire 4 soldi 15 b.L. 14.
181. Michiel et Antonio figli del q. Zuane Bonaseri Duc. 2 e b. L. 54.
182. Zuana Barbarigo relitta q. Michiel Prichi con sue figlie Marietta Caterina e Palma, Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b.L.40.
183. Costantina figlia di q. Marietta Leca con sue nipoti Caterina e Marietta b. L. 30.
184. Antoni Trivisan et Elià Zagopula Lire 7 soldi 2 e b. L. 20.
185. Cali consorte di q. Cesare Venier con suoi figli Marietta e Marco, Duc. 1 Lire 7 soldi 13 e b. L. 28.
186. Domenico e padre Michiel da Grado et Anesina consorte di Domenico Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
187. Dimitri Scordili et sua consorte con suoi figli Zuane et Ergina Duc. 1 b. L. 30.

μερίδιον τοῦ ῥηθέντος Γεωργίου, παραμένοντος τοῦ ἄλλου μεριδίου ἐκ λιβρῶν 20 ἐπ' ὀνόματι τῆς Μπεττινας Κουσουγιάννη.

<sup>44</sup>) D : Domino : Κύριος. Ἔτσι ὠνόμαζον τοὺς εὐγενεῖς Κρηῖτες.



188. Lugretia q. Clemente con sue figlie Ottavia, Marietta e Calizza b. L. 20.
189. Pietro Grioni e sua consorte e figli: Alvise, Andrea, Francesco, Marietta, Anesina et Elena Duc. 4 Lire 4 soldi 15 b. L. 120.
190. N. D. Zuana nipote del q. N. D. Palma Zero relitta del q. Marin Rugier con Marietta Donadi di Paolo, Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
191. Padre Teofilo Previgliano, Anesina Gliageropula fu consorte de Papanicolò, Marietta sua figlia e Nicolò suo gener<sup>45</sup>, Zuane, Francesco, Zorzi, Anzolo, Elena et Anesina, nipoti di detta Papadià, Duc. 1 Lira 1 soldi 3 e b. L. 36.
192. D. Emanuel Messina, Elià Dandolo sua consorte e Maria sua arlieva, Duc. 1 Lira 1 soldi 3 e b. L. 30.
193. Michiel Querini e Caterina sua moglie  
 Silvestro suo figlio } Lire 7 soldi 2  
 Agustina sua suocera<sup>46</sup> } e b. L. 20.
194. Anesina Pirigliopula, madre di Nicolò Calogerà b. L. 10.
195. Donna Fiorenza figlia di Elena Betto b. L. 10.
196. Nicolò e Gianni figli della q. Palma Nichitopula b. L. 15.
197. Maria Sirigopula b. L. 15.
198. Donna Elena Beto et Anzolo suo figlio b. L. 20.
199. Zuane Comino Duc. 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
200. Francesco Mudiano lire 7 soldi 2 e b. L. 20.
201. Marietta Prichiatopula e suoi figli Zorzi, Palma e Stelio b. L. 15.
202. Costantin Lithino q. Mattio con Elià Slavopula sua madre et Elià Litino sua nezza b. L. 20.
203. Alvise Mavrachi b. L. 100.
204. Donna Pigi Canimatopula b. L. 30.
205. Anzolo figlio del q. Lorenzo Cavidato, Lire 4 soldi 15 e b. L. 13.
206. La consorte del q. Luca Andronico e Francesco suo nipote Duc. 1 b. L. 26.

La dispensa dei sudetti graziati sotto l' Ecc.mo Andrea Valier ascendeva a Reali 161, Lire 7 soldi 2 e libbre di biscotto 6803<sup>47</sup>.

<sup>45</sup>) Γαμβρός.

<sup>46</sup>) Πενθερά.

<sup>47</sup>) Τὸ ἐπίδομα τῶν εἰρημένων ποῦ ἐτροφοδοτοῦντο ὑπὸ τὸν Ἐξοχώτατον

Resta di presente la dispensa sudetta, sopra la rassegna data da S. E. il Proveditor da mar Kav. Cornaro in Reali 118 lire 7 e soldi 2 e libbre di biscotto 5712.— Viene a calar dal tempo di S. E. Andrea Valier sino al presente di Reali 43 e libbre 1091 <sup>48</sup>.

Corfù 24 Marzo 1683

Gerolamo Cornaro Prov. G.al da Mar  
Nicolò Coressi, Ragionato <sup>49</sup>.

Laus Deo.— 1682 adi 5 Ottobre S. V. ZANTE

Ristretto di quanto si dispensa mensualmente alle infrascritte famiglie Cretensi che sono di presente habitate nell' isola di ZANTE, per loro assignamento, stabilitogli dall' Ecc.mo già Prov. Gen. al da Mar Valier, con sua terminatione del primo Zugno 1673, da maggior summa che prima conseguivano e sono le medesime ritrovate alla Rassegna data ad esse sotto li 9 Settembre passato dall' Ill.mo et Ecc.mo Sig. Prov. G.al da Mar Cornaro e che corrono nel nuovo libro formato in terminatione da Sua Eccel. il 18 Settembre sudetto, con specificatione di persone et importar dello assegnamento di cadauna famiglia come sotto, et prima <sup>50</sup>:

---

\*Ανδρέα Βαλιέρ ἀνήρχετο εἰς ρεάλια 161, λίρας 7 σολδία 2 καὶ λίμπρας γαλέττας 6803 μηνιαίως.

<sup>48</sup>) Τὸ ἐπίδομα τὸ χορηγούμενον ἤδη κατόπιν τῆς ἐπιθεωρήσεως τοῦ ἐξοχωτάτου Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Ἰππότου Κορνάρου εἶνε 118 ρεάλια, 7 λίραι, 2 σολδία καὶ 5712 λίμπρες Γαλέττας, ἤτοι διαφορὰ ἐπὶ ἔλαττον ρεάλια 43 καὶ λίμπραι 1091.

<sup>49</sup>) Λογιστής.

<sup>50</sup>) Αἶνος τῷ Θεῷ. — 1682 τῇ 5 Ὀκτωβρίου. Παλαιὸν ἡμερολόγιον. Ζάκυνθος.

Σημείωσις τοῦ ἐπιδόματος ποὺ χορηγεῖται μηνιαίως εἰς τὰς κάτωθι ἀναγεγραμμένας οἰκογενεῖας Κρητῶν ποὺ εὐρίσκονται τώρα κατοικοῦντες ἐν τῇ νήσῳ Ζακύνθῳ, ὅπως τοῦτο καθωρίσθη ἀπὸ τὸν ποτέ Ἐξοχώτατον Γενικὸν κατὰ θάλασσαν Προβλεπτὴν Βαλιέρ, μὲ ἀπόφασίν του τῆς 1ης Ἰουνίου 1673, ὅπως ἔπαιοναν ἕως τώρα ποσὰ μεγαλύτερα καὶ ὅπως ἐκανονίσθησαν μετὰ τὴν ἐπιθεώρησιν ποὺ ἔκαμε τὴν 9ην Ἰβρίου παρελθόντος ὁ Ἐξοχώτατος Γενικός κατὰ θάλασσαν Προβλεπτής Κορνάρος καὶ τὰ ὁποῖα σημειώνονται τώρα εἰς τὸ νέον σχηματισθὲν Κατάστιχον, κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ ἰδίου τῆς 18 Ἰβρίου εἰρημένου, μὲ προσδιορισμὸν τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ ποσοῦ ποὺ λαμβάνει ἐκάστη οἰκογένεια, ὡς κατωτέρω ἐμφαίνεται καὶ πρῶτον :



1. Papandrea Morozanetti, Donna <sup>51</sup> Francesca Musi sua Papadià et suoi figli : Marco e Maria, Reale 1, Lire 4, soldi 15 e b.L.40.
2. Papantonio Armachio, Agustina Mamaropula sua Papadià e suoi figli Manoli, Zuane e Chiriachi Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
3. Domino Andrea Melissinò q. Sig. Giorgio consegue per terminatione dell' Ecc.mo Valier Reale 1 Lire 4 soldi 15 e b. L. 40 e per Ducale dell' Eccellentissimo Senato, Reali 3 lire 2 e soldi 7 <sup>52</sup>.
4. Domino Andrea Querini et Demetrio suo figliolo Reale 1 soldi 10 e b. L. 27.
5. Andriana Depolis, relitta q. Sig. Zuane e suoi figli Maria, Polo, Theodora, et Nicolò, suo natural <sup>53</sup>, Lire 4 soldi 6 e b. L. 15.
6. Antonio Salamon fu Tomaso, Diana Mavriù sua consorte e suoi figli Tomaso, Emanuel, Zuane, Caterina Reale 1 Lire 4 soldi 15 b. L. 210.
7. Anesina Gavalà consorte del q. Giorgio Gavalà detto Peladà e suoi figli : Marula, Zuane, Veneranda, Anzoletta, Franzù e Giulio, Reale 1 Lire 9 soldi 2 e b. L. 53.
8. Andriana Stefanopula moglie di Francesco Cusi e Steliani Vlastopula sua nipote, relitta del q. Zuane Suriano, Reale 1, soldi 10 b. L. 27.
9. Alessandro Scerigo, Anesina Marensi sua moglie e suoi figli; Zorzi et Ergina, Reale 1 Lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
10. Apostoli Bon, Zanetta da Tenedo sua consorte e Anesina e Zuane suoi figli Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
11. Antonio Pontalet q. Pietro e Maria Soffoliopula sua madre soldi 10 e b. L. 14.
12. Anesina Caronita del Sig. Michiel Reale 1 e b. L. 3 .
13. Anesina de Candia moglie di Emmanuel Geranò, Antonio Geranò, Elià, Isabetta et Maruetta figli et sorella di detto Manoli b. L. 20.
14. Anesina Calogunopula b. L. 20.
15. Anesina nipote del q. Apostolo Vardavà b. L. 10.

<sup>51</sup>) \*Anti *Nobil Donna* = εύγενής δέσποινα.

<sup>52</sup>) \*Ο εύγενής \*Ανδρέας Μελισσηνός του ποτέ κύρ Γεωργίου, λαμβάνει με απόφασιν του \*Εξοχωτάτου Βαλιέρ ρεάλι 1, λίρας 4, σολδία 15 και γαλέτταν λίμπρες 40 και με Διάταγμα της \*Εξοχωτάτης Γερουσίας ρεάλια 3 λίρες 2 και σολδία 7.

<sup>53</sup>) Φυσικός υιός.

16. Anesina Sgurò b. L. 10.
17. Anesina Andronicopula et sue figlie Maria et Isabetta b.L.20.
18. Anesina Pedrotopula, Zuane suo figlio e Giacomo Avrami suo nipote b. L. 16.
19. Agnese Dracontopula b. L. 10.
20. Anesina Pedrotopula q. Marin b. L. 7.
21. Anesina Danilopula e sue figliole Francesca et Elià b. L. 16.
22. Anesina Damiopula b. L. 7.
23. Agustina Samiatachi b. L. 20.
24. Andriana Condaropula, moglie del Capitan Stathi Spartinò, Maria sua madre e Nicolò suo figliolo b. L. 10.
25. Anesina Politopula, Francesca Vulepariuti sua figlia b. L. 10.
26. Alessandro Formiga e Fiorenza sua sorella b. L. 20.
27. Antonia Zenopula, con terminatione dell' Ecc.mo Antonio Priuli b. L. 40.
28. Papà Bartolomeo Siropulo e Zorzi Sullà suo diacono Reale 1 Lire 4 soldi 15 e b. L.
29. Battista Andronico de Nicolò, Andrulì e Piero suoi fratelli et Anesina Melesan sua madre b. L. 15.
30. Battista Leftereo et Elià Bustopula sua madre b. L. 15.
31. Costantin e Caterina Massurà b. L. 10.
32. Nicolò dal Sol, Chiareta sua madre e Elenetta dal Sol la cognata Lire 7 soldi 3 b. L. 22.
33. Chiriachi Scordilopula moglie del q. Magnò Papadopulo di Nicolò, e suoi figli Stelianì e Zuanne Lire 4 b. L. 15.
34. Costantin Trucchi detto Gussìò, Calizza Festafilopula sua moglie e suoi figli Zuane e Maria b. L. 16.
35. Costantin Capsalà e Maria sua figliola b. L. 15.
36. Creusetta Asproiti figlia di Zorzi et Marietta sua cognata b. L. 17.
37. Calì Condojanopula e suoi figli Zorzi e Antonio b. L. 24.
38. Caterina Gorgorafti b. L. 20.
39. Costanza Zangarelopula b. L. 10.
40. Calì Mauropula Cutendè e suoi figli Francesco, Manoli et Elia b. L. 20.
41. Cagliozza Muscadopula et Elià sua figliola b. L. 10.
42. Creusetta Fradelopula b. L. 10.
43. Calì moglie del Capitan Costantin Pangalo et Zorzi suo figlio b. L. 20.
44. Calì Xemeritopula b. L. 10.



45. Curignia Curinopula relitta del q. Emanuel Mormori et una sua figlia b. L. 20.
46. Cateruzza Tripidhi e sua sorella b. L. 3 .
47. Anesina Stagnilopula b. L. 10.
48. Giacumina Calergopula moglie del Sig. Costantin Lasegnan q. Nicolò Lire 3 soldi 12 e b. L. 10.
49. Giacumì Pangalo baibier et Orissa Bon sua moglie et suoi figli Smeralda, Francesca et Maria b. L. 15.
50. Giorgi e Costantin Milatianò Fraelò q. Pietro et Anesina Pagonitopula sua madre b. L. 20.
51. Giorgio Naftachi q. Nicolò, Isabetta sua sorella b. L. 10.
52. Giani da Corfù q. Dimo, Elià Milonopula sua moglie, Nicolò, Maria e Demetrio suoi figli b. L. 20.
53. Giorgio Sclavo tentor<sup>54</sup>, Erginussa et Elena sue figliole Reale 1, Lira 1, soldi 4 e b. L. 30.
54. Giorgio Galatà b. L. 12.
55. Giacomina Plutinopula e Soffia sua sorella b. L. 20.
56. Graziosa Strianopula con suoi figli Marco e Vittorio b. L. 20.
57. Giacomina da Chissamo con i figli Demetrio, Maria et Ergina Chinicaìò b. L. 30.
58. Giacomina Ambelicopula e suoi figli Maria e Zuane Exindatrichi b. L. 15.
59. Giacomina Gereftopula e Marietta sua sorella b. L. 20.
60. Papagiani Masocopo, Elià Sepe sua papadià et Maria sua figliola lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
61. Padre Ignazio Geranò, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
62. Papagianni Cotti, Anesina Cutagioti sua papadià Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
63. Janni Tapinò q. Giorgilà, Anetta Bonopula sua moglie b. L. 16.
64. Janni Franco de Zorzi b. L. 15.
65. Janni Banasi, Anesina Magafaropula sua madre, Michelin, Elenetta et Maria sue sorelle b. L. 20.
66. Janni Papadopulo q. Nicolò b. L. 10.
67. Isabetta Gialinopula con i figli Spiridon, Janni et Vittoria et Pigì Sclavopula sua sorella b. L. 20.
68. Isabetta Mangafopula b. L. 20.
69. Isabetta Pagomenopula Stefanin et Begnià suoi figlioli b. L. 20.

---

Βαφείζ.



70. Isabetta Dandolo q. Antonio Aloisachi b. L. 8.
71. Isabetta Sabathopula e Marco et Pietro suoi figlioli b. L. 24.
72. Isabetta Varsamopula b. L. 8.
73. Isabetta Furopula e Maria sua figlia b. L. 12.
74. Isabetta Arcoleo b. L. 10.
75. Isabetta Petropula b. L. 8.
76. Papalunardo Cladà, Anesina Cortaci sua papadià e suoi figli, Zuane, Nicolò, Marietta e Caterina, Reale 1 Lire 4 soldi 1 e b. L. 40.
77. Lorenzo Bozza q. Zuane, Anesina Draganigo sua consorte, Maria sua figliola e Diana e Maria sue nipoti Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
78. Lucrezia Boldù, Ergina Triamatopula, Elià, Pigì e Minà, Reale 1 Lire 5 soldi 14 e b. L. 42.
79. Lorenzo Cazzoprinà b. L. 15.
80. Lucietta Moreti e Zorzi suo fratello b. L. 15.
81. Diana Ghessopula, Anzolià, Lambri e Lucietta sue figlie b. L. 24.
82. Papaemanuel Maurica e suo diacono b. L. 24.
83. Domino Emanuel Melissinò q. Zorzi, Maria Prichi sua consorte, Michel, Zuane et Orissa suoi figlioli, Reali 2, lire 2, soldi 4 b. L. 60.
84. Emanuel Sclavo q. Zorzi e suoi figli Mattio e Maria, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
85. Elenetta relitta q. Nicolò Sachelari, Erini et Agapi sue figliole et Isabetta Castrolilaca sua nipote b. L. 20.
86. Eudochia Lagutopula e Caterina sua figlia b. L. 10.
87. Elenetta Armacopula q. Papagiani con la sua arleva b. L. 28.
88. Erini Melissargopula b. L. 7.
89. Ergina Russinopula b. L. 10.
90. Elià Lanaropula b. L. 10.
91. Elià Sguropula consegue con terminazione dell' Ecc.mo Valier b. L. 10 e con terminazione dell' Ecc.mo Priuli b. L. 20 in tutto 30.
92. Ergina Varsamopula b. L. 8.
93. Elià Triamatopula e Pigì sua figlia b. L. 12.
94. Elenetta Luisotopula e Nicolò Corner suo figlio b. L. 10.
95. Elià Salamanopula b. L. 8.
96. Elenetta Clergopula e sue figliole Anesina, Creusetta, Erini e Mattia b. L. 30.

97. Ergina Careropula b. L. 10.
98. Elena Pandioti e Maria sua figlia b. L. 10.
99. Elià figlia di Agustina Papadopulo e Zorzi Papadopulo suo figlio b. L. 12.
100. Elenetta et Anesina Macrì sorelle del q. Nicolò, consegue con terminatione Valier Andrea b. L. 30 e con terminatione Antonio Priuli b. L. 30 in tutto B. L. 60.
101. Ergina Curopopula b. L. 10.
102. Elià Darodopula e Manoli suo figlio b. L. 12.
103. Ergina Pirinopula e Daniel Antonici q. Zuane suo figlio b. L. 20.
104. Ergina Geracaropula b. L. 8.
105. Elenetta Astrà q. Zuane e Zorzi suo figlio b. L. 12.
106. Ergina Lupunopula b. L. 8.
107. Erginussa Fles b. L. 15.
108. Erginussa Caludopula b. L. 10.
109. Erini Fotinopula b. L. 10.
110. Filippo e Stefano figli di Zuane Marà, Lire 8 soldi 12 e b. L. 24.
111. Filippo et Emmanuel q. Zorzi Pasquali Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
112. Francesco Strusa q. Antonio b. L. 10.
113. Francesco Lombardo q. Bortolo, lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
114. Francesco Tuttù de Candia, Anesina Calinopula sua moglie e Maria, Giacomo, Nicolò e Isabetta suoi figli, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
115. Francesco Castrolilaca q. Nicolò, Elià Zangadopula sua moglie, Zorzi suo figlio e Calizza sua cognata b. L. 20.
116. Francesco Curtesan fu Nicolò, Maria Condogianopula sua madre et Erini sua sorella b. L. 30.
117. Franzù Coraropula e suoi figli : Elià, Zuane e Manoli b.L.24.
118. Francesca Liándaca, relitta q. Simon Albanosovitch, governor, consegue con terminatione dell' Ecc.mo Antonio Priuli Ducati 3 e b. L. 80.
119. Papamichiel Agapitò, Magnì e Zuane suoi figlioli, Cali Papadià suora, Papa - Antonio Denores, Michiel e Zuane figli di Denores Reali 2 lira 1 soldi 4 e b. L. 35.
120. Papamichiel Cristianopulo, Caterina Gorgostari sua papadià, Maria, Minà, Isabetta e Stamatela suoi figli Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.



121. Papamanoli Cudumnì, Marietta Bubulopula sua papadià, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
122. Papamichiel Macrì b. L. 20.
123. Maria Prichi q. Michiel, Anzola da Corfù sua madre, Maria Faglià nipote di detta Anzola, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
124. Marco Franco q. Francesco, Erginussa Chiessari sua consorte, Maria, Emanuel, Zuane et Geronimo suoi figli e Zuane suo natural lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
125. Michiel Litino, Anesina Drassinopula sua moglie, Elena e Vittoria sue figliole b. L. 20.
126. Maria Marathopula moglie del q. Giorgio Plemenò calegher<sup>55</sup>, consegue con terminatione Valier b. L. 6 e di Priuli b. L. 15, totale b. L. 21.
127. Marietta Vittoropula moglie del q. Marco Sulamon, Nicolì, Isabetta, Giacomo e Michiel suoi figli, Reale 1 lire 12 soldi 7 e b. L. 34.
128. Michiel Laguardo q. Janni, Francesca da Molin sua moglie, Ergina e Manuel suoi figli, lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
129. Manoli Gialinà di Antonio, sartor<sup>56</sup>, Maria Caludopula sua moglie, Antonio, Zorzi, Anesina, Caterina e Pierin suoi figli b. L. 40.
130. Michiel Tuttù Cimamis, Maria Cosiropula sua moglie, lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
131. Maria Mauromatopula moglie del q. Pietro Siligardo, Manoli suo figlio et Anesa Mauromatopula sua sorella, Lire 4 soldi 5 e b. L. 12.
132. Maria Sanguinazzo moglie del q. Zuane Crutta, Paolo, Zorzi, Elià, Anesina, et Anastasia suoi figlioli Lire 8 soldi 4 e b. L. 25.
133. Manoli Gialinà detto Vittorio q. Costantin, Janni e Chiriachi suoi figli b. L. 15.
134. Michiel Papadopulo Tuttù q. Zorzi b. L. 20.
135. Marco de Nicolò figliolo del Capitan Costantin Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
136. Marietta relitta q. Zorzi Therianò b. L. 10.
137. Marietta relitta Papamichiel Rodavà b. L. 10.
138. Maria Paleologopula b. L. 10.

---

<sup>55</sup>) Ὑποδηματοποιός.

<sup>56</sup>) Ράπτης.

139. Magdalini et Eugenia Armacopula, monache b. L. 20.  
 140. Marietta relitta q. Michiel Cunali b. L. 20.  
 141. Marietta Salomon relitta q. Nicolò b. L. 20.  
 142. Maria Limni b. L. 10.  
 143. Maria Barbarigopula, Anesina sua madre et Alba sua amida<sup>67</sup>, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.  
 144. Maria Calamaropula e Vettor suo figlio b. L. 12.  
 145. Marietta Vassilicopula b. L. 20.  
 146. Maria figlia della q. Erini Velanopula b. L. 10.  
 147. Marietta Milatopula b. L. 10.  
 148. Maria Sclavopula relitta q. Papacostantin Bon, et suoi figli, Begnià, Anesina, Soffula e Nicolò, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.  
 149. Marietta Clozzopula, Francesca e Zorza sue sorelle b. L. 20.  
 150. Marietta Manganopula et Anesina sua sorella b. L. 10.  
 151. Marietta et Elià Armacopula, figliole della q. Anzoletta b. L. 16.  
 152. Maria Messaritopula b. L. 10.  
 153. Marietta Drossopula con i figli Vittoria, Zuane et Anzola b. L. 10.  
 154. Maria Suladopula con le figlie Caterina, Anesina, et Agustina b. L. 30.  
 155. Marietta Zancaropula b. L. 10.  
 156. Marietta Pedavopula e suoi figlioli Marietta e Giorgi Calergi et Ergina Ghrissopula sua madre b. L. 15.  
 157. Maria Vardavopula, Isabetta Anesina e Michel Papadopulo q. Zorzi Papadopulo suoi figli e Zorza sua sorella b. L. 24.  
 158. Marietta Pazzudi q. Demetrio et Anesina sua sorella, con segue con terminatione Valier b. L. 20 et con termin. Ant. Priuli 20 in tutto 40.  
 159. Marulla Macri b. L. 12.  
 160. Maria Chipriotopula e sua figliola b. L. 35.  
 161. Maria Sclavopula q. Sagramoso con i figli Caterina, Nicolò e Zorzi b. L. 12.  
 162. Maria Rosanopula con i figli Francesco e Vincenzo b. L. 15.  
 163. Maria Gialinopula con doi<sup>68</sup> suoi figlioli con terminatione Priuli b. L. 40.  
 164. Mattia Calergopula con sua figliola b. L. 12.

<sup>67</sup>) Θεία, εις τὴν Ἑνετικὴν διάλεκτον.

<sup>68</sup>) Δύο.



165. Papamanoli Dhecargho b. L. 40.
166. Maria Cladopula b. L. 12.
167. Marietta Zermian b. L. 15.
168. Maria Grigoropula b. L. 8.
169. Maria Frangopula moglie di Mattio Zen con i figli: Zuan-  
na, Pighì, Caterina, Demetrio, Anastasi, e Nicolò, Lire 5  
soldi 8 e b. L. 15.
170. Papanicolò Brazzalì, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
171. Nicolò e Maria Serepeci figli del q. Papagianni Serepeci,  
Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
172. Nicolò de Mezzo de Antonio et Isabetta Corzopula sua mo-  
glie b. L. 20.
173. Ill.mo Signor Nicolò Grioni e Leonetta e Diana sue figlie  
Reali 8 e b. L. 60.
174. Nicolò Verigo q. Demetrio e Michele suo fratello b. L. 20.
175. Nicolò Rugasti, Elenetta Damistopula sua moglie, Deme-  
trio, Cornarola, Zorzi e Maria suoi figli b. L. 20.
176. Nicolò Cudumnì spetier, Elena Cazzoprini sua consorte, e  
suoi figli: Agustina, Isabetta, Maria, Zuane et Emanuele  
b. L. 30.
177. Moglie de Nicolò Belotte q. Francesco b. L. 15.
178. Nicolò Genimatà b. L. 16.
179. Nicolò Ruzeri e Janni suo figliolo b. L. 16.
180. Nicolosa Veneropula moglie di Giacomo e suoi figli: Co-  
mià, Zorzi e Maria b. L. 16.
181. Orissa Sirigopula e sue figliole Erini e Francesca b. L. 24.
182. Papapetro Lithino q. Manoli, Calizza Bon sua papadià e  
suoi figli Maria e Stilianò b. L. 20.
183. Prepussa Schiellari moglie di q. Michel Zen, Maria Varano-  
pula sua nipote e Marietta Zen sorella di detto Michiel e Pa-  
dre Eftimio Zen suo fratello, Reale 1 lire 7 soldi 8 e b.L.48.
184. Pietro Carchiopoulo detto Capsambelli b. L. 10.
185. Pietro Dandolo q. Zorzi b. L. 10.
186. Paolo Trigogni, Franceschina Macrì sua moglie et i figli  
Anna, Caterina et Emmanuel, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
187. Reverendi Padri di San Francesco di Candia comoranti al  
presente<sup>69</sup> nel Monasterio di S. Maria, Ducati 6 e b. L. 460.

---

<sup>69</sup>) Οἱ σεβάσμιοι μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Φρουγκίσκου τοῦ Χάνδακος, διαμέ-  
νοντες ἐπὶ τοῦ παρόντος . . .

188. Pietro Capsà, lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
189. Pighi et Erini de Candia sorelle del q. Emanuel b. L. 25.
190. Palma Pagonopula et i figli Janni e Manoli b. L. 20.
191. Paolina Varzagopula sonsegue con terminatione Valier b. L. 15 e con altra di Antonio Priuli b. L. 15 in tutto b. L. 30.
192. Protopapà Stefano Paladà, Ergina Siropula sua papadià et i figli Nicolò, Zorzi, Stilianì, Maria et Eleni, Reali 3 e b. L. 80.
193. Domino Stelio Melissinò q. Zorzi, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
194. Stavrachì Vlastò q. Zorzi, Erginussa Fradelopula sua moglie e Maria et Ecaterina sue figliole, Lire 7 soldi 3 e b. L. 20.
195. Zinovia Saratopulo monaca, Magdalinì Dessopula, Elena Sclavopula e Laurendia Curessopula, monache b. L. 30.
196. Soffia relitta q. Battista d' Arzegnani q. Francesco Feo e sue figliole Veneranda e Caterina b. L. 30.
197. Stamatela Comiopula, Maddalena, Francesca, Nicolò e Michiel Gavalà suoi figli b. L. 30.
198. Serafin da Pola, calogero con terminatione del q. Ecc.mo Antonio Priuli b. L. 30.
199. Todorizza Melissurgò et Anzola Monaugli sua amida, Lire 4, soldi 15 e b. L. 44.
200. Theodula Zen b. L. 15.
201. Vittoria Capello q. Francesco con Antonio Muazzo suo figliolo, Reale 1 Lire 7 soldi 3 e b. L. 26.
202. Vittoria Salamon b. L. 20.
203. Vittoria Striano b. L. 10.
204. Veneranda Nicolò et Mario da Milan b. L. 15.
205. Zorzi Soffoleo nipote del q. Papagiani Soffoleo, Lire 4, soldi 15 e b. L. 14.
206. Papazorzi Calomati, Maria Russopula sua papadià, Diana Mussuropula sua amida et Janni Astrà suo arlevo Lire 4, soldi 15 b. L. 40.
207. Zorli e Vittor Corchili, Elena sua sorella figlia del q. Sig. Nicolò, Caterina Pacidioti sua sorella, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
208. Zorzi Salamon q. Nicolò, Zuana Salamon sua nesa et Augustina Gussopula, Reale 1, lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
209. Zuane Papadopulo q. Antonio, Reale 1 lire 4 soldi 15 e b. L. 40.
210. Zuane Buflà q. Signor Antonio, Elenetta Polinà sua con-



- sorte e Maria sua figliola, Reale 1, lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
211. Padre Zuane Zagagni b. L. 24.
212. Zuane Corner q. Zorzi, Reale 1, lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
213. Zuane Calafronà, Maria sua moglie e Caterina sua figlia, Reale 1, lire 4, soldi 15 e b. L. 40.
214. Zorzi dall' Aquila, Anzoglùà, Isabetta e Marco suoi figli b. L. 20.
215. Zorzi Avonal q. Francesco, Elegnà sua sorella b. L. 20.
216. Zorzi Customiri e Caterina sua nezza b. L. 13.
217. Zorzi Marangò q. Manea, Elià Sagaropula sua moglie e Marietta Stipagliotopula sua madre b. L. 24.
218. Zorzi Petropulo q. Zorzi b. L. 8.
219. Zorzi Dracontopulo b. L. 20.
220. Zorza Prassinico moglie di Giannacò Marmarà, Marietta e Nicolò suoi figli b. L. 15.
221. Maria Capello q. Papastefano Therianò, Bianca e Marchesina sue figlie, Reale 1, Lira 1, soldi 4 e b. L. 30.
222. Anesina nipote del q. Agustín Vardarà b. L. 10.
223. Anesina Samiopula b. L. 10.

RISTRETTO: La dispensa delli sudetti gratiati sotto l' Ecc. mo Andrea Valier ascendeva in Reali 119 e biscotto libre 6700 mensualmente, accresciuti a diversi dal q. Ecc. mo General Priuli reali 11 e b. L. 414 e poi dal General Corner di Reali 3 e b. L. 120.—

Resta la dispensa di presente sopra la rassegna fatta da S. E. il Kav. Cornaro, Reali 92 e b. L. 5248, e viene così a calar dal tempo di Valier di Reali 41 e b. L. 2015<sup>60</sup>.—

Girolamo Cornaro Provveditor G.al da Mar  
Nicolò Coressi, Ragionato.

---

<sup>60</sup>) Σημειώσεις: Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐξοχωτάτου Ἀνδρέα Βαλιέρ χορηγούμενον εἰς τοὺς προαναφερθέντας ἐπίδομα ἀνήρχετο εἰς ρεάλια 119 καὶ γαλέτταν λίμπρες 6700 μηνιαίως, αὐξηθὲν εἰς διαφόρους παρὰ τοῦ ποτε Ἐξοχωτάτου Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Περιούλη κατὰ ρεάλια 11 καὶ 414 λίμπρες γαλέττας καὶ παρὰ τοῦ Κορνέρ κατὰ ρεάλια 3 καὶ 120 λίμπρες. Τώρα τὸ χορηγούμενον ἐπίδομα κατόπιν τῆς ἐπιθεωρήσεως τοῦ Ἐξοχωτάτου Ἱπλότου Κορνάρου εἶνε μόνον ρεάλια 92 καὶ λίμπρες γαλέττας 5248, ἧτοι ἐπὶ ἔλαττον ἐν σχέσει μὲ τὸν καιρὸν τοῦ Βαλιέρ, κατὰ ρεάλια 41 καὶ 2015 λίμπρες.

## Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ Ο ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ ΕΠΙ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ\*

Τὰ κατὰ τὸν Κρη̃τα Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει ἐγένοντο τὸ πρῶτον γνωστὰ εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Flaminiius Cornelius ἐν «Creta Sacra» ἐκδόσεως, τὸ 1755, τοῦ εἰς τὸν ἅγιον αὐτὸν ἐγκωμίου Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν λατινικὴν<sup>1</sup>. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Cornelius ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς κώδικος ἐκ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Τὸ ἴδιον αὐτὸ κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει ἑπτὰ ἐν συνόλῳ κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἐπανεξεδόθη τὸ 1870 εἰς τὰ Acta Sanctorum μετὰ νέας λατινικῆς μεταφράσεως<sup>2</sup>, αὐτούσιον δὲ τὸ κείμενον μετὰ τῆς μεταφράσεως ἐκ τοῦ «Acta Sanctorum» ἀνετυπώθη τὸ 1899 εἰς τὴν «Patrologia Graeca» τοῦ Migne<sup>3</sup>. Εἰς τὰ «Acta Sanctorum» ἐπίσης, μετὰ τοῦ ἤδη ἐκδοθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Cornelius ἐγκωμίου Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἄλλο ἓν ἐγκώμιον διὰ τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, ἀγνώστου συγγραφέως, παραδοθὲν δι' ἑνὸς μόνου κώδικος, τοῦ 11. αἰῶνος, εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων<sup>4</sup>. Τὰ δύο αὐτὰ

---

\*) Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν κ. A. M. Friend Yr, τοῦ Princeton University καὶ Dumbarton Oaks, διὰ τὴν εὐγενῆ προθυμίαν του νὰ μὲ βοηθήσῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν περὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει μικρογραφιῶν, εἰς τὸν κ. Milton Anastos, Dumbarton Oaks, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλω πολλὰς χρησίμους ὑποδείξεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς εἰκονομαχίας, τὸν κ. Charles Astruc, Bibliothéque National, Paris, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου φωτοτυπίας τοῦ κώδικος Coisl. graecus 110 καὶ τὸν κ. Campell Bonner, University of Michigan, Ill., ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε πρὸς χάριν μου τὰ τμήματα τοῦ cod. Michigan 73 διὰ τὰ ὅποια τὸν παρεκάλεσα. Ἡ παρούσα ἐργασία ἐγράφη εἰς Dumbarton Oaks Research Library and Collection, τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν προετοιμασιῶν διὰ τὸ προσεχὲς συνέδριον ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας.

1) Flaminiius Cornelius, Creta Sacra, I, Venetiis 1755, 167-188.

2) Acta Sanctorum, Octobris, tomus octavus, Parisiis et Romae 1870, 124-149.

3) Migne, PG, 115, 1081-1128.

4) Coisl. graecus 110, 87-93v. Devreese R., Les fonds coisl., Paris 1945, 100. Πρβλ. καὶ Ehrhard A., Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche, I, Leipzig 1936, 464-468.

κείμενα, μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου τῶν Μηνολογίων εἶναι ὅ,τι ἐφθασε μέχρις ἡμῶν περὶ τοῦ ἁγίου τούτου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν αὐτῶν ἔχουν ἤδη γραφῇ ἀξιόλογοι συμβολαί: Εἰς τὰ *Acta Sanctorum* τῆς ἐκδόσεως τῶν δύο ὡς ἄνω ἐγκωμίων προτάσσεται ἐνδιαφέρουσα, γραφεῖσα μετ' ἄκρας εὐσυνειδησίας, εἰσαγωγή ἐκ δώδεκα σελίδων *in folio*, ἀνατυπωθεῖσα καὶ εἰς *Migne* μετὰ τῶν δύο κειμένων, πραγματευομένη τρία κυρίως θέματα, τὴν σχέσιν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους μάρτυρας ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας, τὰ ἐκ τῶν ὡς ἄνω πηγῶν συγκεντρούμενα στοιχεῖα περὶ τῆς ζωῆς του καὶ τὰς περὶ τῶν λειψάνων, τῶν θαυμάτων του καὶ τῆς ταφῆς του πληροφορίας<sup>5</sup>. Ἀξιόλογοι εἶναι καὶ αἱ παρατηρήσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν τεχνικὴν σύνθεσιν τῶν δύο ὡς ἀνωτέρω ἐγκωμίων τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, αἱ διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν μονογραφίαν τοῦ *L. Orsareni*: *Βυζαντινοὶ βίοι ἁγίων τοῦ Η' καὶ τοῦ Θ' αἰῶνος* εἰς τὰ «*Βυζαντινὰ Χρονικά*»<sup>6</sup>. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς τοποθεσίας «ἐν τῇ Κρίσει», τόπου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κωνσταντινούπολιν, μεταξὺ ἄλλων σχετικῶν δέον νὰ σημειωθῶσιν ἐδῶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ *P. Janin* εἰς τὴν «*Échos d' Orient*» τοῦ 1933<sup>7</sup> καὶ τοῦ *Pio Franchi de' Cavalieri* εἰς «*Analecta Bollandiana*» τοῦ 1946<sup>8</sup>.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχουν ἄλλαι ἀνέκδοτοι πηγαὶ ἢ ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει. Τὰ ἐγκώμια *Συμεῶνος* τοῦ *Μεταφράστου* δὲν ἐξεμηδένισαν μόνον τὰ πρὸ αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἰδίων θεμάτων ὑπάρχοντα κείμενα, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς δημοτικότητος καὶ τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προελεύσεώς των ἠμπόδισαν τὴν συγγραφὴν ἄλλων. Εἶναι δὲ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸν ὅτι, καθ' ὅσον τουλάχιστον εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω, οὐδεὶς ἐκ τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς Κρήτης τοῦ 16. καὶ τοῦ 17. αἰῶνος ἐν Κρήτῃ ἢ ἐκτὸς αὐτῆς ἠσχολήθη μὲ τὸν Κρήτην αὐτὸν ἅγιον. Ὁ λόγος ὑποθέτω εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας δὲν ἐμαρτύρησε εἰς τὴν νῆσον, ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῆς εἰκονομαχίας λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς θεολογικοῦ χαρακτῆρός της δὲν ἦτο εὐκόλως κατανοητὴ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ὁ ἴδιος αὐτὸς ἅγιος δὲν τιμᾶται οὔτε τώρα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου οὐδεμίαν ἐκκλησίαν φέρεται ἐπ' ὀνόματί του, εἰς αὐτὸ

<sup>5</sup>) *Acta Sanctorum*, ἔ. ἀ. 124-135.

<sup>6</sup>) Σελ. 43 - 46 (εἰς ρωσικὴν).

<sup>7</sup>) *Janin R.*, *Monastères Byzantines*, «*Échos d' Orient*» 32, 1933. 326 - 331.

<sup>8</sup>) *Franchi Pio de Cavalieri*, *Una pagina di storia bizantina del secolo IV: Il martirio dei Santi Notari*. «*Analecta Bollandiana*» 64, 1946, 160 - 164.



δὲ τοῦτο τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τόπον τῆς μονίμου διαμονῆς του, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς ἀφιερῶνται ὄχι εἰς αὐτόν, ὅπως ἴσως θὰ ἀνέμενέ τις, ἀλλ' εἰς ἅγιον οὐδόλως σχετισθέντα, κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον του, πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου. Πάντως ὁ λησμονηθεὶς εἰς τὴν πατριδα του ἅγιος ὑπῆρξε δημοφιλέστατος ὄχι μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας μὴ ἑλληνικὰς καὶ δὴ μὴ ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, ὅπως π. χ. μεταξὺ τῶν Ρουθηνῶν καὶ τῶν Μελχιτῶν τῆς Ἀντιοχείας<sup>9</sup>.

Παρὰ τὰς μέχρι τοῦδε δημοσιεύσεις ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, ὑπάρχον νομίζω ἀρκετὰ ἀκόμη σημεῖα χρῆζοντα διευκρινήσεως, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ζωὴ τοῦ Κρητὸς αὐτοῦ ἁγίου διὰ τὰ κατανθηθῆ καλῶτερον δέον τὰ τοποθετηθῆ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐποχὴν του, ἐποχὴν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαν λόγῳ ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐν τῇ νήσῳ δράσεως τοῦ συνωνύμου πρὸς αὐτὸν ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς συνελεύσεως τῶν εἰκονομαχικῶν ἐριδῶν ἀποσπάσεως τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πάπα Ρώμης καὶ τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἱστορικὸν αὐτὸ πλαίσιον, τὰ ἐπὶ μέρους διάφορα ἀσαφῆ εἰσέτι στοιχεῖα ὡς καὶ τὸ ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει δὲν εἶναι εἰς τὴν Κρήτην ὅσον θὰ ἔπρεπε γνωστός, ἐλπίζω ὅτι ἀποτελοῦν ἐπαρκῆ δικαιολογίαν διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς μικρᾶς αὐτῆς πραγματείας.

#### A.

1. Τὰ ὑπάρχοντα περὶ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Κατήγεται ἐκ Κρήτης: Συμμεῶν: «*Ἦν γὰρ ἀπὸ τῆς ἑθνομωιάτης ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτης*»<sup>10</sup>. Ἀνωμένου: «*Ἦν δὲ σῆτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν εὐσεβῶς ἐν τῷ ἐπιλεγμένῳ τῆς Κρήτης Κάστρω*»<sup>11</sup>. Ἦδη εἰς τὰ Acta Sanctorum<sup>12</sup> παρατηρήθη ὅτι ἡ φράσις τοῦ Συμμεῶνος εἶναι ἀσαφής, διότι ἡ Κρήτη δὲν ἦτο βεβαίως μία πόλις μόνον, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Συμμεῶν γνωρίζει, γοίφων εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν ἁγίων Δέκα: «*λογάδες ὡς τεο ἐξελελυμένοι τῶν ἀρίστων πόλεων, ὧν τοὺς μὲν ἡ μεγίστη πασῶν τῶν ἐκεῖ παρεῖχε πόλις, οἱ δὲ ἄλλος μὲν ἐξ ἄλλης ὄρωμη-*

<sup>9</sup>) Migne, PG, 115, 1081.

<sup>10</sup>) Migne, PG, 115, 1112.

<sup>11</sup>) § 6.

<sup>12</sup>) Migne, PG, 115, 1101.

το»<sup>13</sup>. Ἡ ἐρμηνεία ἢ προτεινομένη εἰς Acta Sanctorum εἶναι ὅτι ὑπὸ τὴν λέξιν «πόλις» ἐννοεῖται ἐδῶ «πολιτεία», ὅπως εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. Εἰς οὐδὲν ἄλλο χωρίον τοῦ Συμεῶνος, καθ' ὅσον γνωρίζω, πόλις σημαίνει πολίτευμα καὶ συνεπῶς ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Ἀτυχῶς ἡ μελέτη τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἐγκωμίων τοῦ Συμεῶνος εὐρίσκειται εἰς ἀτελέστατον εἰσέτι στάδιον<sup>14</sup> καὶ εἶναι ἐπισφαλὲς νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς ἐρμηνείαν χωρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως ἔχει ἐκπέσει λέξις, ὅπως π. χ. εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ λέξις «Γόρτυνα»: «*Ἦνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ ἐθνοματώταη ποτιέ τῶν πόλεων Κρήτης Γόρτυνα*», ὁπότε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ὡς ἄνω παρατεθὲν χωρίον ἐκ τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου θὰ ἐξήγετο τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει ἐγεννήθη εἰς Γόρτυνα καὶ ἔμενε μονίμως εἰς τὸ Κάστρο. Ἄλλη ἐρμηνεία εἶναι ὅτι τὸ ἐγκώμιον αὐτὸ ἔχει γραφῆ ἐνδεχομένως ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Συμεῶνος, μὴ γνωρίζοντος καλῶς τὰ περὶ τῆς χωρογραφίας τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ ἐρμηνεία προσκρούει εἰς τὸ πολύπλοκον εἰσέτι πρόβλημα τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ Συμεῶνος καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ομάδος μαθητῶν του. Ὡς πιθανωτέραν ἄποψιν προτείνω νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ φράσις αὕτη ὡς μία ἐπὶ πλέον ἀτυχῆς ἐκφρασις τοῦ Συμεῶνος, τοῦ ὁποίου ἡ πρόθεσις ἦτο νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἐγεννήθη εἰς τὴν Κρήτην, οἱ νόμοι τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ καλύτεροι τῶν νόμων ὅλων τῶν ἄλλων πολιτειῶν κατὰ τὸ παρελθόν. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ὀλιγώτερον πιθανοφανῆς ἀπὸ ὅ,τι αἱ προηγούμεναι. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Συμεῶνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ «Κάστρο» τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου, εἶναι νομίζω περιττὸν νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς τὴν περιπλάνησιν τῶν μελετητῶν εἰς τὰ Acta Sanctorum τῶν ὁποίων παραθέτω χάριν περιεργείας αὐτούσιον τὴν γνώμην: «*Porro Castrum locus Cretae non valde insignis fuerit cum apud geographos nusquam prodeat. Recentis quidem nonnulli, ut Hoffmann, Balbi, etc., vicum Castel-priotisa commemorant, non procul a Candia situm, a rudi gente habitatum, at eundem esse cum loco qui medio aevo Castrum dicebatur, nihil est omnino quod indicet, et hac de re vel conjecturam emittere ridiculum esset*»<sup>15</sup>. Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, ἡ δὲ ὄνομασία αὕτη, εἰς κείμενον τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἀποτελεῖ νομίζω ἰσχυρὸν ἐπιχειρήμα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ κ. Ν. Πλάτωνος, ὅτι τὸ σημερινὸν Ἡρά-

<sup>13</sup>) Migne, PG, 116, 568.

<sup>14</sup>) Τὸ μηνολόγιον Ὀκτωβρίου τοῦ Συμεῶνος ἔχει παραδοθῆ διὰ περισσοτέρων τῶν ἑκατὸν κωδίκων: Ehrhard A., ἔ. ἄ. II, Leipzig 1938, 358-392.

<sup>15</sup>) Migne, PG, 115, 1101.

κλειον ὠνομάσθη «Κάστρο» κατὰ τὴν Βαν Βυζαντινὴν περίοδον τῆς νήσου<sup>16</sup>. Ἡ ὀνομασία Κάστρο εἶναι βεβαίως ἐδῶ ἀναδρομική, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ ἅγιος Ἄνδρέας, τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡράκλειον καὶ ὄχι ἀκόμη Κάστρο. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου ὀνομάζει τὴν πόλιν ὄχι μὲ τὴν ὀνομασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη καθ' ἣν ἐποχὴν διεδραματίσθησαν τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἱστορούμενα, ἀλλ' ἀναχρονιστικῶς μὲ τὴν ὀνομασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὴν ἐποχὴν του: ὁ ἅγιος Ἄνδρέας ἔζησε τὸν ὄγδοον αἰῶνα, τὸ δὲ δεύτερον ἐγκώμιον, ἐφ' ὅσον σὶδεμίαν νύξιν περιέχει περὶ Ἀρσβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, δέον νὰ ἔχη γραφῆ μετὰ τὴν ἀπλειε-θέρωσιν τῆς νήσου, προφανῶς κατὰ τὸ τρίτον ἢ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10. αἰῶνος.

2. Πληροφορίας εἰδικῆς περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἄνδρέου ἐν Κρήτῃ δὲν περιέχουν οὔτε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Συμεῶνος, οὔτε καὶ τὸ δεύτερον, τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως, πλὴν τῶν γενικῶν καὶ τυπικῶν χαρακτηρισμῶν περὶ εὐσεβείας, φιλανθρωπίας, ἐκλεκτῆς ἀπὸ θρησκευτικῆν ἄποψιν οἰκογενειακῆς προελεύσεως κ.τ.λ. Νομίζω πάντως ὅτι αἱ ἀκόλουθοι φράσεις τοῦ Συμεῶνος ἐνέχουν καὶ εἰδικωτέραν σημασίαν: «Ὁ δὲ τὴν πατρικὴν ἐκ παίδων ζηλώσας εὐσέβειον ἐν αὐτῇ καὶ τοὺς μακαρίους ἐπεδείξατο πόρους· οὐ γὰρ δόξαν ἐπήρεσεν, οὐ πλοῦτον ἐθάύμασεν, οὐ τὸν ἕγρον καὶ ἀνειμένον ἐζήλωσε βίον, ἀλλὰ τὸν σκληρόν τε καὶ εὐτονον καὶ τραχὺν καὶ διὰ παντὸς ἐγαγόνιον. Ἀρετῆς τοίνυν οὕτω θεομότητα ἐρασθεὶς καὶ δούλης ἡδοικῆς ἐλεύθερος μέινας, λαμπρῶς κατὰ τῶν νοουμένων ἐχθρῶν ἀπήλαυσε τῶν τροπαίων καὶ πᾶσιν δόδος ἀρίστη τῆς σωτηρίας ἐγένετο· πολλοὺς τε ὑπεριδεῖν ἔπεισε τῆς παρουσίας ζωῆς καὶ πρὸς οὐρανὸν τρέχειν, ἐνθα καὶ τὸ πολίτευμα ἡμῶν παρὰ τῶν εὐφρονούντων καὶ λέγεται καὶ εἶναι»<sup>17</sup>. Τῶν φράσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἄλλως σαφεῖς αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς, ἡ ἐριμνηεῖα εὐρίσκειται εἰς δύο ἀπὸ τὰ πλέον παλαιὰ κείμενα Μηνολογίων: Κατὰ τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ὁ Ἄνδρέας εὐρίσκετο ἐν Κρήτῃ «τὸν μονήρη βίον μειτερχόμενος»<sup>18</sup>, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον «ἐν ἀσκήσει διάγων»<sup>19</sup>, ἥτοι δηλαδὴ μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητῆς. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶχον ἤδη φθάσει καὶ οἱ μελετηταὶ εἰς τὰ Acta Sanctorum, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐκεῖ προσαγομένων στοιχείων ἡ φράσις τῆς Ἀκλουθίας «μοναζόντων ἐγκαλλώπιμα»<sup>20</sup> δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν, διότι αἱ Ἀκολουθίαι ἁγίων εἶναι πολὺ μετα-

<sup>16</sup>) «Κρητικὰ Χρονικά» Α', 1947, 239 κ. ε.

<sup>17</sup>) Migne, PG, 115, 1112.

<sup>18</sup>) Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae. Bruxellis 1902, 151.

<sup>19</sup>) Ἔ. ἀ. στ. 45.

<sup>20</sup>) Μηναιὸν τοῦ Ὀκτωβρίου, Ἀθήναι 1904, 134.



γενέστερα ἔργα καὶ δὲν ἀκολουθοῦν πῖντοτε τὰ στοιχεῖα τῆς παριδύσεως. Ἡ δὲ διαπίστωση ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἦτο μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητὴς εἶναι ἰδιαιτέρως χρήσιμος, διότι οὕτω ὁ κρῆς Ἅγιος τοποθετεῖται καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ὄμιλον ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος κυρίως ἀντέδρασε κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, τὸν ὄμιλον τῶν μοναχῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνῆκεν ὄχι μόνον ὁ ὡς κατ' ἐξοχὴν μάρτυς τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων τιμηθεὶς Στέφανος ὁ νεώτερος, ἀλλὰ καὶ δύο ἄλλοι Κρηῖτες, οἱ Παῦλος καὶ Ἀντώνιος, περὶ ὧν κατωτέρω.

3. Ἄλλο βιογραφικὸν στοιχεῖον τῶν πηγῶν εἶναι ὅτι ὁ Ἀνδρέας πληροφορηθεὶς τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτην καὶ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἀμυνθῆ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων: Συμεῶν: «γῆν πατρῶαν καὶ τὸ θρησκάμενον ἔδαφος ἐκλιπὼν εἰς τὸ Βυζάντιον εὐθὺς ἦκει». Ἐγκώμιον Ἀνωρύμου: «μετανάστης τῶν ἐκεῖσε γίνεται καὶ ἐν τάχει τῷ μαρτυρικῷ φίλιτρῳ ἠδόμενος τὴν Βύζαν καταλαμβάνει». Διὰ τὰ κατόπιν αἱ δύο αὐταὶ πηγαὶ παρουσιάζουν μικρὰν τινα διαφορὰν, ὀφειλομένην βεβίως ὄχι εἰς διαφορετικὰς πληροφορίας ἐκάστου τῶν ἐγκωμιστῶν, ἀλλ' εἰς τὴν διάφορον ἐνὸς ἐκάστου ἀντίληψιν περὶ τῆς ρητορικῆς συνθέσεως τοῦ ἐγκωμίου του. Οὕτω κατὰ μὲν τὸν Συμεῶνα ὁ Ἀνδρέας ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα ἐκήρυσσεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, κατὰ δὲ τὸν Ἀνώνυμον μετέβη καὶ συνήνησεν εὐθὺς ἀμέσως τὸν αὐτοκράτορα: Συμεῶν: «παρελθὼν εἰς μέσους τὴν αὐτοῦ τε πονηρὰν βασιλέως αἴρσειν καὶ τῶν ὑπὸ χεῖρα διήλεγχε μετὰ παρηγορίας καὶ τὴν ὀρειλομένην τοῖς θεοῖς χαρακτηρησὶ τιμὴν ἐδίδασκε καὶ ἐνομοθέτει». Ἐγκώμιον Ἀνωρύμου: «δρομέως ἐκεῖσε παρεγένετο». Δὲν θὰ ἐπιμείνω καὶ εἰς τινὰς ἄλλας ἔξ ἴσου μικρὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν, οὔτε εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορικότητος τῆς γενομένης μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Ἀνδρέου συζητήσεως. Θεωρῶ ὅμως ἀπίθανον ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Ε', εἷς ἐκ τῶν καλυτέρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, παρὰ τὴν εἰκονομαχικὴν του πολιτικὴν, ἐκάθητο καὶ παρηκολούθει, χαίρων μάλιστα, τὰ μαρτύρια τῶν εἰκονομάχων καὶ ὅτι ἤρχισε δημοσίᾳ θεολογικὴν συζήτησιν μετὰ τοῦ Ἀνδρέου περὶ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ εἰς Κωνσταντινούπολιν γράψαντες τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, δὲν ἔχασαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γράψωσιν ἐγκώμιον μάρτυρος κατὰ τὸν τύπον τῶν παλαιῶν μαρτυρολογίων. Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου μετεβλήθη εἰς Ρωμαῖον ἄρχοντα καὶ «τὰ βασιλεία τοῦ Μάμαντος» εἰς ρωμαϊκὴν ἀρέναν. Ἡ Κωνσταντινούπολις μὴ ἔχουσα τὴν αἴγλην ἄλλων πόλεων ὅπου πράγματι ἐθνουσιάσθησαν κατὰ τοὺς διωγμοὺς χριστιανοί, καὶ διὰ τῆς

ἐξάρσεως τῶν νεομαρτύρων — ἰδίᾳ δὲ τῶν εἰκονολατρῶν — ὅπως καὶ διὰ τῆς συλλογῆς λειψάνων ἐπεξήτει συστηματικῶς νὰ τὰς συναγωνισθῆ εἰς τὴν αἴγλην των. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν προθέσεων τῶν βιογράφων. Πάντως καὶ οἱ δύο συμφωνοῦν ὅτι ἡ συνάντησις Αὐτοκράτορος καὶ Ἀνδρέου ἐγένετο «ἐν τοῖς τοῦ μάρτυρος Μάμαντος λεγομένοις βασιλείοις» (ὁ Ἀνώνυμος γράφει: «ἐν τοῖς πέραν βασιλείοις τοῦ πανευφήμου μάρτυρος Μάμαντος»), ἢ ταφή του «ἐν τόπῳ ἐπιλεγομένῳ Κρίσις» (ὁ Συμεὼν γράφει: «ἐν ἱερῷ τόπῳ ἱερῶς κατετίθειτο Κρίσις τῷ τόπῳ τὸ ὄνομα»), ὁ δὲ ἀνώνυμος ἐγκωμιαστὴς προσθέτει ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ θάνατός του συνέβη «εἰς τὸν τόπον τοῦ λεγομένου Βοός», ἐνῶ ὁ Συμεὼν ἀναφέρει ἀορίστως «εἰς τὸν τῶν κακούργων τόπον»<sup>21</sup>. Πλὴν τοῦ γενικοῦ πλαισίου τῶν ἐτῶν 741—775, καθ' ἃ διήρκεσεν ἡ βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Ε', τοῦ ἐπιλεγομένου Κοπρωνύμου, τὰ κείμενα δὲν παρέχουν ἄλλον ἐγγύτερον χρονολογικὸν προσδιορισμὸν διὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀνδρέου. Οἱ διωγμοὶ πάντως τῶν εἰκονολατρῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ἤρχισαν μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ 754, ἀπεκορυφώθησαν περὶ τὸ 760, Στέφανος δὲ ὁ νεώτερος, ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, ἐμαρτύρησε τὸν Νοέμβριον τοῦ 765<sup>22</sup>. Εἰς τὰ Acta Sanctorum ὡς ἔτος μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου θεωρεῖται τὸ 767, εἰς τὸ ἴδιον δὲ ἔτος ἀναφέρεται καὶ ὁ θάνατος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου. Τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν οἱ ὡς ἄνω μελετηταὶ τὴν στηρίζουν εἰς τὰ ἀκόλουθα δύο χωρία τοῦ Θεοφάνους: «Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει Κωνσταντῖνος ὁ διώκτης Ἀνδρέαν τὸν αἰοίδιμον μοναχόν, τὸν λεγόμενον Καλυβίτην, ἐν Βλαχέρναις διὰ μαστίγων ἐν τῷ ἱπικῷ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἀπέκτεινεν ἐλέγχοντα αὐτοῦ τὴν ἀσέβειαν, Οὐάλεντα νέον καὶ Ἰουλιανὸν ἀποκαλοῦντα αὐτόν· ὃν καὶ ἐν τῷ ρεύματι ριφθῆναι προσέταξεν, εἰ μὴ αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ τοῦτον ἀρπάσασαι

<sup>21</sup>) Ἡ ὀνομασία «ὁ ἐν τῇ Κρίσει» προέρχεται ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸν «ἐν τῇ Κρίσει», τὸν τόπον δηλαδὴ ταφῆς τῶν ἐκτελουμένων, κατόπιν θανατικῆς καταδίκης, κακοποιῶν. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀνηγέρθη βραδύτερον γυναικεία μονὴ (περίφημος λόγῳ τῆς ἐκεῖ διαμονῆς τῆς «Θεοδώρας Ραούλαινας τῆς πρωτοβεστιάρισσας») ὀνομαζομένη «Ἁγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει», παλαιότερα μνεῖα τῆς ὁποίας εὐρίσκειται εἰς κείμενα τοῦ 14. αἰῶνος (πρόκειται περὶ τοῦ σημερινοῦ Τζαμιῦ «Χότζα Μουσταφᾶ Πασᾶ» ἐνδιαφέροντα λαογραφικὰ στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ εἰς Hasluek F. W., Christianity and Islam under the Sultans, Oxford 1929, 17 - 18· πρβλ. καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του εἰς Millingen A. V., Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, 106 - 121. «Βοός τόπος» εἶναι τὸ σημερινὸν «Ἀβρὲτ - μπαζάρ». Πρβλ. διὰ περισσοτέρας λεπτομερείας ἐπὶ τῶν τοπογραφικῶν στοιχείων τοῦ μαρτυρίου εἰς Janin καὶ Franchi Pio de Cavalieri, ὡς ἄνωτέρω, εἰς τὰς σημειώσεις 7 καὶ 8.

<sup>22</sup>) Ostrogorsky G., Geschichte des Byzantinischen Staates, München 1940, 118.

ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῶν Λευκαδίου ἔθαναν»<sup>23</sup>. «Ἀποστείλας γὰρ κατήνεγκε Πέτρον τὸν δοιδιμον στυλίτην ἀπὸ πέτρας καὶ μὴ ὑπέξαντα τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ ζῶντα δήρας τῶν ποδῶν ἐν τοῖς Πελαγίοις καὶ τοῦτον διὰ τῆς μέσης συρόμενον ἐκέλευσε ριπῆναι»<sup>24</sup>. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Πέτρος εἶναι ὁ Ἀνδρέας καὶ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Καλυβίτης εἶναι ὁ Πέτρος, ὑπόθεσις πιθανοφανῆς κατ' ἀρχὴν, δὲν συνδέεται μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, διότι ὁ μὲν πρῶτος, Ἀνδρέας ὁ Καλυβίτης, τὸ μόνον κοινὸν τὸ ὁποῖον ἔχει μὲ τὸν ἰδικόν μας Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει εἶναι ἀπλῶς τὸ ἴδιον ὄνομα Ἀνδρέας καὶ ἡ μνεῖα τῆς τοποθεσίας τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ὁ δὲ δεῦτερος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει : ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει οὔτε Καλυβίτης ἐλέγετο, οὔτε ἐν Βλαχέρναις ἐνεφανίσθη, οὔτε ἀδελφᾶς εἶχεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, οὔτε καὶ εἰς τὸ «ἐμπόριον τοῦ Λευκαδίου» ἐτάφη. Ἐπίσης δὲ οὔτε στυλίτης ἦτο, οὔτε ἐρίφη «ἐν τοῖς Πελαγίοις». Προφανῶς ἐδῶ ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει δύο μάρτυρας, ἀμφοτέρους Κωνσταντινοπολίτας καὶ οὐδὲν γνωρίζει περὶ τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει<sup>25</sup>. Νομίζω μάλιστα ὅτι διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πολιτικοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀνδρέας δὲν ἦτο τίποτε περισσότερον ἀπὸ μίαν συνήθη προσωπικότητα ἐξ ἐπαρχίας καὶ ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου του παρῆλθε χωρὶς νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως, ὅπως ἄλλως καὶ τόσαι παρόμοιαι ἄλλαι περιπτώσεις κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ ζυγοῦ προεβλήθη ὑπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων τοῦ κέντρου ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ τὰ δύο ἄλλως ἐγκώμια, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου καὶ τὸ δεύτερον, τὸ τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως, προέρχονται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐπίσημον, μεγαλόστομον καὶ λίαν ἐπιτηδευμένον ὕφος των, ἀπὸ αὐτοκρατορικὸν ἀγιογραφικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐπεμελήθη τὴν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ κέντρου· ἐξ οὗ καὶ τὰ περὶ τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει. Ἀπὸ τὸ ἴδιον προφανῶς πολιτικῶς προσανατολιζόμενον καὶ μετ' ἄκρας προσοχῆς χειριζόμενον τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης αὐτοκρατορικὸν ἀγιογρα-

<sup>23</sup>) Ἐκδοσις Bonn, 667. Πρβλ. καὶ ἐκ τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, Migne, PG, 100, 1181: «καὶ οὐ τύραννον καὶ νέον Ἰουλιανὸν ἀποκηρύττει» (περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Στεφάνου).

<sup>24</sup>) Ἐκδοσις Bonn, 683.

<sup>25</sup>) Πρβλ. διὰ τὴν ἀξιολογίαν καὶ μέθοδον τοῦ Θεοφάνους δι' ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν 8. αἰῶνα, Hodgkin Th., The Chronology of Theophanes in the Eighth Century, «The English Historical Review» 13, 1898, 283, 289.



φικόν ἐργαστήριο ἐν Κωνσταντινουπόλει προέρχεται καὶ τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ ἐξ Ἱεροσολύμων, γραφὲν περιπίου κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὑπὸ τοῦ Νικήτα, τὴν ἐπίσημον ἰδιότητα τοῦ ὁποίου ὑποδηλοῦν οἱ τίτλοι του: «*τοῦ πανευφήμου πατρικίου καὶ κνέστορος*»<sup>26</sup>. Νομίζω ὅτι ὅλα τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ἐγκώμια Ἀνδρέου Κρήτης, Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, τῶν Ἀγίων Δέκα<sup>27</sup>, καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ Τίτου ὡς Κρητὸς λογίου<sup>28</sup>, γραφέντα ὅλα κατὰ τὴν ἰδίαν περιπίου ἐποχὴν, μὲ τὸ ἴδιον περιπίου ὕφος καὶ ὑπὸ τὸ γενικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ἐξάρσεως τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς νήσου, δὲν ἐγράφησαν τυχαίως, ἀλλὰ μὲ τὴν συνειδητὴν πρόθεσιν, νὰ ἐνισχύσουν τὸ ἐξ αἰτίας τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτὴν ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀράβων ἐν τῇ νήσῳ καταπεσὸν θρησκευτικὸν φρόνημα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Κατὰ ταῦτα καὶ ἐφ' ὅσον αἱ ὡς ἄνω διατυπωθεῖσαι παρατηρήσεις εἶναι ὀρθαί, οἱ ἀναφερόμενοι ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους μάρτυρες ἐπὶ εἰκονομαχίας ἅγιος Ἀνδρέας ὁ Καλυβίτης καὶ Πέτρος δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, ὁ δὲ Κρητὸς αὐτὸς ἅγιος προεβλήθη μετ' ἄλλων Κρητῶν ἁγίων κατὰ τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 10. αἰῶνος, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὑπὸ τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου, καὶ διὰ σκοποῦς ὑψηλῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς. Σχετικῶς δὲ πρὸς τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου, νομίζω ὅτι ἡ ὀρθότερα χρονολόγησις εἶναι ἔπειτα ἀπὸ τὴν καταδίκην καὶ ἐκτέλεσιν Στεφάνου τοῦ νεωτέρου. Ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ βιογράφος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου Στέφανος διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>29\*</sup> ὡς Κρητὰ μάρτυρα ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας μαρτυρήσαντα πρὸ τοῦ Στεφάνου ἀναφέρει ὄχι τὸν Ἀνδρέαν, ἀλλ' ἄλλον τινά, Παῦλον, μοναχὸν καὶ αὐτόν, περὶ οὗ κατωτέρω. Ἴσως ἡ 20ῆ Ὀκτωβρίου 766 νὰ εἶναι ἡ πιθανωτέρα χρονολόγησις<sup>29</sup>.

<sup>26</sup>) Ἐκδοαὶς εἰς Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5, Πετρούπολις 1898, 169 - 179.

<sup>27</sup>) Migne, PG, 116, 556-574.

<sup>28</sup>) Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου: Migne 117, 604.

<sup>29\*)</sup> Ὁ βίος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, ὑπὸ τοῦ διακόνου Στεφάνου, ἐγράφη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9. αἰῶνος. Πρβλ. Gill J., The life of Stephen the younger by Stephen the Deacon. Debts and Loans. «Orientalia Christiana Periodica», 6, 1940, 114 - 139.

<sup>29)</sup> Migne, PG, 100, 1070 - 1186. Εἰς τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, Migne, PG, 117, 181, ὁ Ἀνδρέας συμπεριλαμβάνεται μετὰ τῶν Πέτρου καὶ Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, ἡ δὲ ἐορτὴ του ὀρίζεται διὰ τὴν 28ην Νοεμβρίου. Εἰς ἄλλα παλαιὰ ἐπίσης Μηνολόγια (Migne, PG, 115, 1081) ἡ

B.

Ὁ 8. αἰὼν ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρονσαν ἐποχὴν, λόγῳ τριῶν σημαντικῶν γεγονότων: τῆς παρουσίας ἐν αὐτῇ ὡς ἀρχιεπισκόπου τοῦ ἐξ Ἱεροσολύμων Ἀνδρέου, τῆς ὑπαγωγῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς προσφορᾶς μαρτύρων κατὰ τῆς εἰκονομαχίας. Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀνήκει καὶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκδήλωσις ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει.

1. Συνθετικὴ μελέτη διὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης Ἀνδρέαν δὲν εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ γραφῆ, ἐφ' ὅσον τὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἔργων του δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῆ συστηματικῶς. Ὁ Ἀνδρέας ἐγκατέλειπε, νέος ἀκόμη, τὴν Ἱερουσαλὴμ δι' ἐπίσημον ἀποστολὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔπειτα δὲ ἀπὸ ταχεῖαν ἐκεῖ καὶ λαμπρὰν σταδιοδρομίαν ἐξελέγη τὸ 711 ἢ 712 ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Ἡ ποιμαντορικὴ δρασίς του εἰς τὴν νῆσον ὑπῆρξεν ἑξαιρετικὴ: Κατὰ τὸν βιογράφον του Νικήτα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀντιλοῦντα εἰς τὸ ἀνέκδοτον εἰσέτι ἐγκώμιόν του περὶ Ἀνδρέου Κρήτης Μακάριον Μακρῆν<sup>90</sup>, ὁ ἐξ Ἱεροσολύμων ἀρχιεπίσκοπος προέβη εἰς τὴν ἀνακαινίσιν παλαιῶν ἠρειπωμένων ναῶν, «*τοὺς ἡμελημένους ἐπιμελῶς ἀνεκτίσατο ἐκκλησιαστικοὺς ναοὺς*», ἔκτισε νέον μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῆς Θεοτόκου, «*ναὸν ἐκ νέας ἐδπρεπῶς ᾠκοδόμησε τῆς παναχράντου καὶ πανμυνήτου Θεοτόκου Μαρίας, τοῦ ἐμψύχου καὶ ἡγιασμένου τοῦ Θεοῦ Λόγου ναοῦ, Βλαχέρνας τὸν τοιοῦτον παρ' αὐτοῦ οἰκοδομηθέντα ναὸν ὀνομάσας*», ἀνεδιοργάνωσε τὸν κλῆρον ἐνισχύσας αὐτὸν κυρίως ἐκ τοῦ τάγματος τῶν μοναχῶν, «*ἱερεῖς λειτουργοὺς ἐκ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος ἐν αὐτῷ*

ἐορτὴ του τίθεται τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου. Εἰς τὸ Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως (ἀνωτέρω, σημ. 18) ἀναφέρεται ἡ 19η, εἰς δὲ νεώτερα ἡ 17η Ὀκτωβρίου. Ἡ τελευταία αὕτη ἡμερομηνία εἶναι καὶ ἡ τελικῶς ἐπικρατήσασα.

<sup>90</sup>) Εἰς τὸν κώδικα 635 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. Σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς βιογραφίας αὐτῆς ἐδημοσίευσεν ὁ L o p a r e v C h r., Περί τινων βίων ἁγίων ἑλληνιστῶ γεγραμμένων, «*Βυζαντινὰ Χρονικά*» 4, 1897, 345-348 (εἰς ρωσικὴν), παράφρασιν δὲ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, Νέον Ἐκλόγιον, Κωνσταντινούπολις 1863, 151-155. Πρβλ. καὶ V a i l h è S., Saint André de Crète, «*Échos d' Orient*» 5, 1902, 379. Βιβλιογραφικὰ περὶ τοῦ συγγραφέως ἴδε εἰς L o e n e r t z R. J., *Écrits de Macaire Macrès* κτλ., «*Orientalia Christiana Periodica*» 15, 1949, 187. Πρβλ. καὶ *Bibliotheca Hagiographica graeca*, Bruxelles 1909<sup>2</sup>, 114 (E h r a r d H., ἔ. ἀ. 3, 320 καὶ 337). Ἐκδοσίς τοῦ κειμένου τοῦ Μακαρίου Μακρῆ ἐτοιμάζεται διὰ τὰ «*Κρητικά Χρονικά*» ὑπὸ τοῦ κ. Π. Χρηστοῦ.

πρὸς ὑμνωδίαν καὶ δοξολογίαν Θεοῦ θεοπροπιῶς ἐγκαταστήσας», ἴδρυσσε κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως λαϊκὸν νοσοκομεῖον καὶ πτωχοκομεῖον, «τοῖς σωματικοῖς ἅμα καὶ ἐξ ἐνδείας νοσοῦσιν οἶκον παραμυθίας καὶ ἰατρείας ἐκ νέας ὁ παλαιὸς οὔτιος καὶ ἐν κατορθώμασι γεγηρακῶς συνεστήσατο, τὸν καλούμενον Ξενῶνα», ἐνισχύων μάλιστα τὸ ἴδρυμα αὐτὸ δι' ἰδίας ἀτομικῆς οἰκονομικῆς συμβολῆς, «πᾶσαν αὐτάρκειαν χρειᾶς διὰ Χριστὸν ἐξ οἰκείας ἐπιδόσεως παρασχών», εἰς κρίσιμους δὲ διὰ τὴν νῆσον περιστάσεις, κατὰ ἐπιδρομὴν τινα τῶν Ἀράβων, κατὰ τὴν διάρκειαν «λοιμικῆς νόσου τῷ λαῷ τῆς κατ' αὐτὸν νήσου ἐπελθούσης», ὅπως καὶ «ἀνομβροῖας κατὰ παιδευσιν Θεοῦ ἐπιπεσοῦσης», ὁ Ἄνδρέας ἐστάθη εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ ποιμνίου του προσευχόμενος, συμβουλευὼν, ἐνθαρρύνων. Τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς δραστηριότητος, διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ὁποίας ὁ Νικήτας γράφει τὴν ὄραϊαν ἔκφρασιν: «οὐ γὰρ ἦν αὐτῷ σχεδὸν ἡμέρα μὴ δικαιοσύνης φῶς ἐξ ἔργων ἀνατέλλουσα<sup>51</sup>», ἐφάμιλλος ὑπῆρξε καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία τοῦ Ἄνδρέου. Διὰ πρώτην φορὰν τότε καὶ ἀσφαλῶς μοναδικὴν ἕως σήμερον ἠκούσθησαν εἰς Κρήτην κηρύγματα μὲ τὰ δύο τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λόγων τοῦ Ἄνδρέου, τὴν ἔντεχνον ρητορικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὰ ὑψηλὰ θεολογικὰ νοήματα. Ὁ Ehrhard τὸν χαρακτηρίζει ὡς «τὸν καλύτερον ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς». Τὸ ὕψος του εἶναι ζήτημα ἂν τὸ ἔφθασε ἄλλος κανεῖς εἰς πλοῦτον ἀποχωρήσων, πάθους καὶ τεχνικῆς. Ὁ ἐκφραστικὸς του λόγος εἶναι πολύμορφος. Ἄλλοτε βλέπει τὸ ἀκροατήριόν του ὡς ἓνα μόνον ἄνθρωπον καὶ τοῦ ὀμιλεῖ ἀπ' εὐθείας: «Ἐλοιδορήθης πρὸς τινος; μὴ ἀγανάκει. Καὶ γὰρ καὶ ὁ Χριστὸς Δεσπότης ὢν καὶ Θεὸς καὶ τοῦ παθεῖν ὑψηλότερος, οὐκ ἐλοιδορήθη μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐμαστίχθη. Ὑβρίσθη ὑπὸ τοῦ πέλας; ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστὸς ἐρραπίσθη. Ὠνειδίσθη; ἀλλ' αὐτὸς καὶ ἀνεπίσθη καὶ χλεύη χλαῖναν ἐφόρεσε. Τῶν τριχῶν κατεσχέθη; ἀλλὰ Χριστὸς ἀκάνθαις ἐστεφανώθη. Ἠτιμάσθη; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐνεπαίχθη. Καὶ ὁ φησιν Ἠσαΐας: ἠτιμάσθη καὶ οὐκ ἐλογίσθη. Ἐτυπτήθη ὑπὸ χειρός; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐρραπί-

<sup>51</sup>) Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἔ. ἀ. 176. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν τοῦ Νικήτα ἰδιαίτερον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον ἔχουν αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν ὡς καὶ αἱ περὶ ἀνοικοδομήσεως ἄλλων κατεστραμμένων ἐκκλησιῶν ἐν Κρήτῃ. Ἡ καταστροφή τῶν ναῶν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀνεύρωμεν τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἄνδρέου κατὰ τὸν Νικήτα οἰκοδομηθέντας ἢ ἀνοικοδομηθέντας ναοὺς, ἐνδεχομένως ὅμως τὰ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου ὑπάρχοντα ἀρχαιολογικὰ λείψανα τοῦ 8. αἰῶνος δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν δραστηριότητα αὐτῆν τοῦ Ἄνδρέου.



σθη καὶ καλάμῳ τὴν κεφαλὴν ἐτυπήθη. Ἐμαστιγώθη; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐφραγελώθη. Ἐκολαφίσθη; ὁ δὲ Χριστὸς καὶ ἐσταυρώθη, διοργανῶν αὐτοῦ τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν τοῖς ἡλοῖς<sup>82</sup>». Ἄλλοτε αὐτὸς καὶ τὸ ἀκροατήριόν του γίνονται ἓν πρόσωπον καὶ τὸ κήρυγμα μετατρέπεται εἰς ὕμνον: «Χαῖρε, κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. Χαίροις τὸ τῆς χαρᾶς ὄργανον, δι' οὗ τὸ τῆς ἀρᾶς ἐλύθη κατάκριμα καὶ τὸ τῆς χαρᾶς ἀντεισῆχθη δικαίωμα. Χαῖρε, ἀληθῶς ἐδλογημένη χαῖρε λελαμπροσμένη χαῖρε κεκαλλωπισμένον τῆς θείας δόξης ἀνάκτορον χαίροις ἱερότευκτον τοῦ βασιλέως παλάτιον χαῖρε νυμφών, ἐν ᾧ ὁ Χριστὸς ἐνυμφεύσατο τὴν ἀνθρωπότητα, χαίροις, ἐκλεγομένη Θεῷ πρό γεννήσεων<sup>83</sup>». Ἡ χρῆσις τυπικῶν ἔκφρασεων εἰσαγουσῶν ποικιλίαν νοημάτων εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ λόγου του: Ἡ στερεότυπος ἔκφρασις διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ἐντυπῶνται βαθύτερον καὶ προετοιμάζει τὸν ἀκροατὴν διὰ τὰ ἀλλεπάλληλα νέα νοήματα: «Ἐπεὶ οὖν ὕψος ἡ δόξα, ὑψοῦται δὲ σήμερον ὁ σταυρὸς, δοξάζεται δὴλον καὶ ὁ Χριστός. Εἰ γὰρ δόξα Χριστοῦ ὁ σταυρὸς, σήμερον ὑψοῦται ὁ σταυρὸς ἵνα δοξασθῇ ὁ Χριστός. Οὐχ ὑψοῦται Χριστός ἵνα δοξασθῇ ὁ σταυρὸς, ἀλλ' ὑψοῦται ὁ σταυρὸς ἵνα ὁ Χριστὸς δοξασθῇ. Δοξάζεται δὲ Χριστὸς ἵνα ἡμᾶς ἐαυτῷ συνανυψώσῃ. Ὑψοῦται οὖν ὁ σταυρὸς καὶ συνυψοῖ τῶν ἐλλαβούντων τὸ φρόνημα. Δοξάζεται Χριστὸς καὶ συνδοξάζει τοὺς δοξάζοντας αὐτόν. Ὑψοῦται σταυρὸς καὶ κατασπᾷ τὴν ὄφρον τῶν δαιμόνων. Δοξάζεται Χριστὸς καὶ κατασιγύνει τὸν ἀρχέκακον ὄφιν. Ὑψοῦται σταυρὸς καὶ ἀνορθοῖ τοὺς καταλίπτοντας. Δοξάζεται Χριστὸς καὶ τῶν δι' ἁμαρτίαν πεσόντων ἀμαυροῖ τὴν αἰσχύνην. Ὑψοῦται ὁ σταυρὸς καὶ καταλίπτονται εἴδωλα. Δοξάζεται Χριστὸς καὶ διάβολος πλήττεται. Ὑψοῦται σταυρὸς οὐχ ὅτι μόνον ὑψώθη Χριστὸς ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ὅτι φανερωθεὶς τὴν τῶν Ἰουδαίων παράνομιαν ἤλεγξε<sup>84</sup>».

Περὶ σφόδρον ὅμως ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ὅ,τι ἡ λαμπρὰ αὐτῆ ρητορικὴ τέχνη, ἡ ἀνάλυσις ἄλλως τῆς ὁποίας δὲν ἔχει τὴν θέσιν τῆς ἐδῶ, εἶναι ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου αὕτη προέρχεται: ὁ πνευματικὸς κόσμος τοῦ Ἀνδρέου. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἐπλάσθη εἰς τὸ ὑπὸ ἀραβικὴν πλέον ἐπιρροὴν τελούν Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων καὶ εἰς τὸ πρὸς τὴν ἀκμὴν πορευόμενον Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐστίας παιδείας αἱ ὁποῖαι ἀνέστησαν πνευματικῶς τὸν Ἀνδρέαν. Καὶ δι'

<sup>82</sup>) Migne, PG, 97, 1014.

<sup>83</sup>) Ἔ. ἀ. 894.

<sup>84</sup>) Ἔ. ἀ. 1024. Διὰ τὴν ποίησιν τοῦ Ἀνδρέου, Wellesz E., A history of byzantine music and hymnography, Oxford 1949, 174 κ. ε.

ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος δὲν διαθέτει εἰδικὴν θεολογικὴν μόρφωσιν, εἶναι σαφῆ τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῶν λόγων τοῦ Ἁνδρέου: Ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου εἶναι ἐν ἀπὸ αὐτὰ ἐκ τῶν εἰκοσιένα λόγων τῶν δημοσιευθέντων εἰς *Migne* ὅτι εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Θεοτόκον, ἐξ ὧν τέσσαρες διὰ τὴν Γέννησιν, εἰς διὰ τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τρεῖς διὰ τὴν Κοίμησιν. Συχνότατα οἱ θεολόγοι παραπέμπουν εἰς τοὺς λόγους αὐτοὺς καὶ λόγῳ τῆς χρήσεως στοιχείων ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια καὶ λόγῳ γενικωτέρων ἰδεῶν. Κατὰ τὰς διαπιστώσεις εἰδικῶν εἰς τὰ θέματα αὐτὰ ὁ Ἁνδρέας εἶναι μεταξὺ τῶν πρώτων οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν διεξῶν ὡς μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου<sup>85</sup>. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἰς τοὺς λόγους Ἁνδρέου εἶναι ἡ εἰρεῖα χρῆσις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· χωρὶα τῆς ὁποίας συναντῶνται εἰς ὅλους τοὺς λόγους του, εἴτε διὰ νὰ ἐρμηνεύσουν γεγονότα ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, εἴτε διὰ νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ. Ἰδιαιτέρως δέ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς πολυαριθμοὺς ἀναφορὰς εἰς αὐτόν, ὁ Ἁνδρέας ἐτράφη ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ<sup>86</sup>. Εἰς τὰ δύο δὲ αὐτὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου του, δέον νὰ προστεθῆ ἐπίσης, ὡς πρῶτον μάλιστα καὶ θεμελιακὸν στοιχεῖον, ὅτι τὸ κήρυγμά του εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον χριστολογικόν. Τὰ ἄλλα θέματα, ἢ Θεοτόκος, οἱ Ἅγιοι, ἢ Παλαιὰ Διαθήκη, ἀποκτοῦν ἀξίαν μόνον ὑπὸ τὸ βασικὸν αὐτὸ φῶς τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἡ διαπίστωσις αὐτὴ ἔχει ἀξίαν, διότι ἐκ τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ἀρχῆς γίνεται σαφές διατὶ ὁ Ἁνδρέας δὲν ἐκήρυξε χριστιανικὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ χριστιανικὴν μεταφυσικὴν. Οἱ λόγοι του δὲν εἶναι ἠθικολογία, ἀλλὰ φιλοσοφικὴ θεώρησις τοῦ δόγματος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ σύντομος αὐτὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἔργου τοῦ Ἁνδρέου ἐγένετο διὰ νὰ περιγραφῆ ἡ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἐζησεν ὁ Ἅγιος Ἁνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως μάλιστα, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν συνωνυμίαν, ὑπῆρξε καὶ πνευματικὸν τέκνον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ἀνεστήθῃ ὑπ' αὐτοῦ, ἐτράφη πάντως ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς προσωπικότητός του.

Σχετικῶς μὲ τὸν Ἁνδρέαν Κρήτης, τὸν Ἁνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει καὶ τὴν Εἰκονομαχίαν, ὑπάρχουν δύο ἐνδιαφέρονται ἀπόψεις, ἀνήκουσαι ἀμφοτέραι εἰς Ἑλληνας ἱστορικούς:

Α'. Εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὸ 1948 βιβλίον του «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σα-

<sup>85</sup>) «Κρητικά Χρονικά» Δ', 1950, 239, σημ. 9. Περβλ. ἐπίσης, Λαούδα Βασ., Ἡ ἑορτὴ τῶν εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Ἁνδρέας Κρήτης, «Ὁρθοδοξία» 25, 1950, 122 κ. ἑ.

<sup>86</sup>) Marshall F., *Old Testament legends*, Cambridge 1925, XXXI.

ρακηνοῦς» ὁ Ἱ. Β. Παπαδόπουλος ἀναφέρει δύο χωρία, ἕξ ὧν τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὸν Ἅγιον Βασίλειον, τὸ δὲ δευτέρον ἐκ τοῦ κοντακίου ἀγνώστου συγγραφέως εἰς μνήμην τοῦ Ἀνδρέου, συσχετίζων δὲ ταῦτα πρὸς πληροφορίαν τοῦ Νικήτα ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἀπῆλθεν ἀπὸ τὴν Κρήτην «*χρείας καλεσάσης*» καὶ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπὸ ὅπου ἀναχωρήσας ἀργότερα ἀπέθανεν εἰς Ἐρισσὸν τῆς Μυτιλήνης χωρὶς νὰ μεταβῆ καὶ πάλιν εἰς Κρήτην, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι λόγῳ τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ Λέοντος ὁ Ἀνδρέας ἀνεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν<sup>37</sup>. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἐκ τοῦ λόγου «*Εἰς τὴν περιτομὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον*» ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: «*Εἰς Κύριος... ὁ κἀντεῦθεν ληπτὸς καὶ ἀπερίληπτος, γραπτὸς καὶ ἀπερίγραφτος· τύποις καὶ εἰκονίσμασιν ἡμῖν προγραφόμενος καὶ ἐν αὐτοῖς ὡς διὰ μέσου σαρκὸς καὶ πνεύματος προσκυνούμενος... καὶ γὰρ τῇ ἐντεῦθεν προσκυνῆσει τῷ ἀρχετύπῳ ἡ δόξα προσάγεται, ὡς παρὰ σοί, θεϊότατε Πάτερ Βασίλειε, δεδιδάγμεθα γράφοντι: Ἡ γὰρ τιμὴ τῆς εἰκόνης ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει. Οὕτω δὲ ὀρθοδοξοῦντες ἐθνῶν φόβον ἀποδράσοιμεν καὶ νῆσοι εἰσδέξονται αἱ τῆς ἐκκλησίας, διὰ λοιμὸν ἀνδρῶν ἀκοσμίαν ἀραιρέσεις εἰκόνων παθοῦσαι<sup>38</sup>*». Τὸ Κοντάκιον ἀναφέρει: «*ὡς θεῖος ἰεράρχης τοὺς θῆρας ἀπήλασε καὶ τῶν σελιῶν εἰκόνων ἐτράνωσε τὴν προσκυνῆσιν<sup>39</sup>*», ἡ δὲ πληροφορία τοῦ Νικήτα ἔχει ὡς ἑξῆς: «*χρείας δὲ οὕτω καλεσάσης, ὥστε ἀνελθεῖν αὐτὸν ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ πόλει καὶ βασιλίδι τῶν πόλεων. προλέγει τοῖς φίλοις αὐτοῦ καὶ ἐναρέτοις ἀνδράσιν, ὡς ἐν τῇ μητροπόλει αὐτοῦ ἔτι ζῶν οὐ μὴ παραγένηται... καὶ τὴν νῆσον τὴν οὕτω καλουμένην Μυτιλήνην καταλαβὼν προσώρμησεν... ἐν τόπῳ λεγομένῳ Ἐρισσῶ... καὶ ἐκεῖσε κεκοίμηται<sup>40</sup>*». Ἡ ἄποψις τοῦ Παπαδοπούλου εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, θεμελιούται δὲ καλῶς, διότι ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρέας ὁμιλεῖ εἰς τὸ ὡς ἄνω παρατεθὲν χωρίον ρητῶς ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, τὸ Κοντάκιον τὸν ὑμνεῖ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τὴν ὁποίαν προσέφερεν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτὴν λατρείαν, τὸ δὲ κείμενον τοῦ Νικήτα ἀφήνει ἐντελῶς ἀκαθορίστους τοὺς λόγους τῆς μετσκινήσεως αὐτῆς ἀπὸ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Μυτιλήνην, ὥστε νὰ δύναται κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ

<sup>37</sup> Παπαδοπούλου Ἱ. Β., Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, Athen 1948 (Teste und Forschungen zur byzantinisch—neugriechischen Philologie, No 43), σελ. 48.

<sup>38</sup> Migne, PG, 97, 931.

<sup>39</sup> Μνηαῖον τοῦ Ἰουλίου, ἀκροστιχίς τετάρτης Ἰουλίου.

<sup>40</sup> Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἔ, ἀ. 178.



ὅτι πράγματι κάτι τὸ ἰδιαίτερον συνέβη, ὥστε ὁ γηραιὸς πλέον ἱεράρχης νὰ ἀφήσῃ αἰφνιδίως τὴν ἔδραν του. Τὸ μόνον ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ βιογράφος τοῦ Ἀνδρέου Νικίτας, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τόσας ἄλλας λεπτομερείας περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἱεράρχου, ὥστε νὰ ἀναφέρῃ καὶ τὴν τοποθεσίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐστάθη μετὰ τῶν ἄλλων Κρητῶν διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῆς νήσου, ὡς καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἐρισσῷ τῆς Μυτιλήνης ὅπου ἐτάφη, δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, νὰ ἠγνῶει τὸ σημαντικὸν γεγονός ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐδιώχθη ὑπὸ τοῦ εἰκονομάχου Λέοντος τοῦ Γ' καί, πολὺ περισσότερον, νὰ τὸ ἐγνώριζε καὶ νὰ τὸ παρέλειπεν ἔκουσίως. Τὸ ὅτι δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἶναι μᾶλλον ἀπόδειξις ὅτι δὲν συνέβη τίποτε. Ἐπικουρικῶς δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν θὰ ἦτο δυνατόν ἐπίσης νὰ ἀναφερθῆ ὅτι τοῦ ἐγκωμίου εἰς Ἅγιον Βασίλειον εἶναι ἄγνωστος ἡ χρονολογία, τίποτε δὲ δὲν ἀποκλείει νὰ ἔχη τοῦτο γραφῆ πολὺ πρὸ τῆς εἰκονομαχίας. Ἄν μάλιστα εἶναι ὀρθὰ τὰ παραδιδόμενα περὶ προσωρινῆς προσχωρήσεώς του εἰς τὸν μονοθελητισμόν<sup>41</sup>, ὁ λόγος εἰς Ἅγιον Βασίλειον δέον νὰ ἔχη γραφῆ περὶ τὸ 713-715, ἀμέσως δηλαδὴ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἦτταν τῶν μονοθελητῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, διότι περιέχει ρητὴν ὁμολογίαν ὀρθοδοξίας: «Καὶ εἰς Κύριος ἐν δύο φύσει γνωρίζεται, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ θεῷ Πνεύματι συμπροσκυνούμενος, ὁ τὰς δύο θελήσεις ὁμοίως καὶ ἐνεργείας φέρων<sup>42</sup>». Σχετικῶς δὲ πρὸς τὸ Κοντάκιον, τοῦτο εἶναι προφανῶς νεώτερον καὶ συνεπῶς δὲν ἔχει ἀξίαν πρώτης πηγῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μετακίνησιν τοῦ Ἀνδρέου ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν, θὰ ἐπρότεινα ὅτι δὲν ἀποκλείεται αὕτη νὰ συνδέεται πρὸς τὴν ἀπόσπασιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ἄν ὁ Ἀνδρέας ἔζησε πέραν τοῦ 731 εἶναι πιθανόν ὅτι ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ρυθμίσῃ τὰ ἐκ

<sup>41</sup>) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 95-96 καὶ Heisenberg A., Ein Iambisches Gedicht des Andreas von Kreta. «Byzantinische Zeitschrift» 10, 1901, 501-514.

<sup>42</sup>) Migne, PG, 97, 931. Ἡ εἰκονολατρικὴ αὐτὴ ἔκφρασις εἶχεν ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ Vailhé S., Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, II, 1914, 1660. Ὁ Vailhé προτείνει ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Ἀνδρέου τὸ 740, στηριζόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Νικίτα: «ἡ δὲ ἐν Χριστῷ κοίμησις αὐτοῦ γέγονε κατὰ τὴν τετάρτην τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἰνδικτιῶνος ὀγδόης» (τὸ 725 ἢ 740). Ἄν ὁ Ἀνδρέας, εἰς μεγάλην ἡλικίαν πλέον, παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ Μυτιλήνην, ἡ χρονολόγησις αὐτῆ εἶναι πιθανωτάτη. Ἄλλως, τοῦτο δὲ εἶναι ὀλιγότερον πιθανόν, ὁ Νικίτας δὲν ἔχει ἀκριβεῖς πληροφορίας.

τῆς μεταβολῆς αὐτῆς δημιουργηθέντα προβλήματα, ἀπέθανε δὲ εἰς Ἐρισσὸν Μυτιλήνης κατὰ τὸ ταξίδιον ἐπιστροφῆς εἰς τὴν μητρόπολιν του. Δέον πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἡ ἀποψις τοῦ Παπαδοπούλου καὶ ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐδῶ εἶναι μόνον ὑποθέσεις.

Ὁ ἴδιος Ἰ. Β. Παπαδόπουλος παρουσιάζει καὶ μίαν ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν περὶ τῆς Κρήτης ἐπὶ εἰκονομαχίας γραφῶν ὅτι «Ἡ Κρήτη, ὑπὸ ἀμιγροῦς ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατοικουμένη στεγρῶς ἔχοντος τῆς πατρίου παραδόσεως, ἔλαβε μέρος μετὰ τῶν λοιπῶν νήσων εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλαδικῶν, ἧτις ἐξεργάγη τῷ 727, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου θεσπίσματος Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου ἐναντίον τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων<sup>43</sup>». Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν τῆς ἐνδιαφερούσης αὐτῆς πληροφορίας. Ὁ Θεοφάνης πίντως οὐδένα λόγον κάμνει περὶ Κρήτης: «*Ἐν τούτοις οὖν θείῳ κινούμενοι ζήλῳ στασιάζουσι καὶ αὐτοῦ μεγάλη ναυμαχία συμφωνήσαντες Ἑλλαδικοὶ τε καὶ οἱ τῶν Κυκλάδων νήσων, Κοσμηῶν τινα συνεπόμενον ἔχοντες εἰς τὸ στεφθῆναι. Ἀγυλλιανὸς δὲ τουρμαρχὸς τῶν Ἑλλαδικῶν ἤγετο τῆς στρατιᾶς καὶ Στέφανος<sup>44</sup>*».

Κλείω τὴν παρέκβασιν αὐτὴν ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἐκλεκτοῦ Ἑλληνος Βυζαντινολόγου ὑπογραμμίζων τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης του σχετικῶς μὲ τὸ νόθον τοῦ εἰς Ἀνδρέαν Κρήτης ἀποδιδόμενον ἀποσπάσματος «Περὶ τῆς τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκυνήσεως<sup>45</sup>». Ὑφος, γλῶσσα καὶ ἰδέαι τοῦ εἰς τὸν 14. αἰῶνα Παρισινὸν κώδικα 1630 διασωθέντος αὐτοῦ ἀποσπάσματος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὸ ὕφος, γλῶσσαν καὶ ἰδέας τοῦ Ἀνδρέου, ὅπως δύναται νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς εὐχερῶς συγκρίνων τὸ εἰς Μίγνε<sup>46</sup> δημοσιευθὲν αὐτὸ κείμενον μὲ τὰ εἰς τὸν ἴδιον τόμον τῆς Πατρολογίας συνεκδιδόμενα γνήσια ἔργα τοῦ Ἀνδρέου. Πρόκειται μᾶλλον περὶ συμπιλήματος πληροφοριῶν εἰλημ-

<sup>43</sup>) Παπαδοπούλου Ἰ. Β., ἔ. ἀ. σελ. 37.

<sup>44</sup>) Ἐκδοσις Bonn I. 623. Διὰ λόγους δὲ βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητος δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ θεωρουμένη ὑπὸ ἄλλων καὶ ὑπὸ Παπαδοπούλου Ἰ. Β., ἔ. ἀ. 84, ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἀμνηρᾶν τῆς Κρήτης πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ (Migne, PG, 111, 28 - 36 καὶ Σακελλίωρος Ἰ., Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀμνηρᾶν τῆς Κρήτης, ΛΙΕΕ, 3, 1890, 108 - 116), ἀπευθύνεται ὄχι πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ πρὸς τὸν Χαλίφην τῆς Βαγδάτης καὶ ἀφορᾷ ὄχι τὴν Κρήτην, ἀλλὰ τὴν Κύπρον. Πρβλ. Jenkins R., The mission of Saint Demetrianus of Cyprus to Bagdad, «Annuaire de l' institut de philologie et d' histoire orientales et slaves» 9, 1919, 267 - 275.

<sup>45</sup>) Codex Parisinus graecus 1630 (du fonds grec), O m o n t H., Inventaires sommaire des manuscrits grecs, Paris 1880, 109 - 112.

<sup>46</sup>) Migne, PG, 97, 1301 - 1304.

μένων ἐκ τῶν ἔργων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅπως φαίνεται ἄλλως καὶ ἀπὸ τὸ συνοδεῦον τὴν ἔκδοσιν εἰς Migne ὑπόμνημα, καὶ οὕτω ὀρθῶς ὁ Παπαδόπουλος ἀθετεῖ τὴν γνησιότητά του.

Β'. Ἀφηγούμενος τὰ κατὰ τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης ὁ Ψιλάκις εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Κρήτης» λέγει ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπέθανε δ' ἐκεῖ θάνατον μαρτυρικὸν λόγῳ τῶν ὑπὲρ τῆς εἰκονολατρείας πεποιθήσεών του<sup>47</sup>. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν τὴν ἀντικρούει ὁ Πετράκις εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης»<sup>48</sup>, ἀπολύτως ὀρθῶς. Ὁ Ψιλάκις συγγέει προφανῶς δύο ὁμωνύμους ἀλλὰ διαφορετικοὺς ἀγίους, τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης, τὸν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ τὸν ἐκ Κρήτης Ἀνδρέαν τὸν ἐν Κρίσει. Σημειωτέον ὅμως, καὶ τοῦτο εἶναι ὑπὲρ τοῦ Ψιλάκι, ὅτι τὸ λάθος αὐτὸ οὐτε ἰδικὸν τοῦ μόνου εἶναι, οὔτε καὶ νέον. Αὐτὸς οὗτος ὁ Ehrhard, στηριζόμενος εἰς ἀτελῆ περιγραφὴν τῶν κωδίκων τοῦ Escorial, ἀνέφερεν ὡς ἀνεκδότον καὶ ἄγνωστον βιογραφίαν τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης τὸ γνωστὸν ἐγκώμιον τοῦ Συμεῶνος εἰς τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει<sup>49</sup>. Ἀλλὰ καὶ πολὺ πρὸ αὐτοῦ ἤδη εἰς χειρόγραφον τοῦ 13. αἰῶνος, περιέχον μνηολόγιον, ὁ βίος τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει εἰσάγεται ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρήτῃ*<sup>50</sup>». Εἰς δὲ τὸν γνωστὸν ὡς σημαντικὸν εἰκονογραφικὸν μνημεῖον κώδικα Vindobonensis historicus graecus 6, τοῦ 11. αἰῶνος, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει παρουσιάζεται μετ' ἄμφια ἐπισκόπου, κατὰ προφανῆ σύγχυσιν πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης<sup>51</sup>. Ταύτισις τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει πρὸς τὸν Ἀνδρέαν

<sup>47</sup>) Ψιλάκι Β., Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1899, 1, 703.

<sup>48</sup>) Πετράκι Ἐμμ., Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, Ἡράκλειον 1925, 90.

<sup>49</sup>) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 95, σημ. 41.

<sup>50</sup>) Κώδιξ Michigan III., 82, f 46 recto.

<sup>51</sup>) Vindobonensis graecus historicus 6, f 4 recto. Gerstinger H., Die Griechische Buchmalerei, Wien 1926, πίναξ 27. Τὸ ἴδιον λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν κώδικα Vaticanus graecus 1156, f 262 recto, ὅπου ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει παρίσταται μετ' ἄμφια ἐπισκόπου. Ἡ μικρογραφία, ὅπως καὶ τὸ κείμενον εἰς Μνηολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, σελίς 210 (Migne, PG, 117, 181 καὶ Il menologio di Basilio II, Codice Vaticano Greco 1613, I Testo, Turin 1907, 210) ἀφοροῦν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς μάρτυρας, Στέφανον, Πέτρον καὶ Ἀνδρέαν. Εἰς τὸν κώδικα 358 (κατὰ Vladimir) ἢ 175 (κατὰ Sabbas) τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας καὶ εἰς τὴν σελίδα 122 verso (17η Ὀκτωβρίου) ὑπάρχει μικρογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου. Δυστυχῶς ὁ κώδιξ αὐτὸς εἶναι ἀπρόσιτος. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ Vaticanus graecus 1613, f 210, ὅπου ὁ Ἀνδρέας παρίσταται ὡς μεγαλόσχημος μοναχὸς (εἶναι ὁ εἰς τὸ μέσον τῆς μικρογραφίας παριστάμενος μάρτυς.) Ὅλοι οἱ ἀναφερόμενοι ἐνταῦθα κώδικες εἶναι τοῦ 10. πρὸς τὸν 11. αἰῶνα. (Πίν. Α').







\*Η Ρεθυμνία εικόνη της Παναγίας τοῦ Πάθους



Κρήτης αποκλείεται καὶ διὰ λόγους χρονολογικοὺς (ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπέθανεν ἴσως περὶ τὸ 732, ὁ δὲ ἐμαρτύρησεν τὸ 766) ἀλλὰ καὶ διότι αἱ πηγαὶ ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἐν τῇ Κρίσει ἦτο ἀπλοῦς μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητὴς. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει καὶ ἡ ρητὴ πληροφορία τοῦ Νικηῖτα ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπέθανεν ἡσυχῶς εἰς Ἐρισσὸν τῆς Μυτιλήνης.

2. Ὅπως ἤδη ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ εἰκονομαχία εἶχε ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν Κρήτην διότι ἐξ ἀφορμῆς αὐτῆς ἡ νῆσος ἀπεσπάσθη τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἔδραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων περιοχῶν τῶν ἀποτελουσῶν τὴν διοίκησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Τὸ θέμα τοῦτο, τῶν περὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἐρίδων τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν, ἔχει γίνεαι ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρων μελετῶν, ὥστε νὰ παρέλκη ἡ ἐκ νέου ἡ λεπτομερὴς ἔρευνά του. Αἱ σπουδαιότεραι ἐπ' αὐτοῦ συμβολαὶ εἶναι ἡ τοῦ Duchense L.,<sup>52</sup> ἡ τοῦ Vailhé S.<sup>53</sup> ἰδίως δὲ τοῦ Dvor-  
nik F.<sup>54</sup> Γρηγόριος ὁ Γ', Πάπας τῆς Ρώμης ἀπὸ τοῦ 731 μέχρι τοῦ 741, εἰς ἀπάντησιν τῆς ἰδίας ἀπὸ τοῦ 730 διὰ τῆς συνόδου τοῦ Σιλεν-  
τίου ἐγκαινιασθείσης πολεμικῆς ἐναντίον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐξέδωκεν ἀφορισμὸν ἐναντίον τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς κινήσε-  
ως αὐτῆς Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου. Ἀπάντησις ἐκ μέρους τοῦ αὐτο-  
κράτορος εἰς τὸν ἀφορισμὸν αὐτὸν ἦτο ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, τῶν περιοχῶν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι μολονότι πολιτικῶς ἀνή-  
κον πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον, θρησκευτικῶς ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης. Μεταξὺ τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἦσαν αἱ τῆς Νο-  
τίου Ἰταλίας, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κρήτης. Ἡ ἀπόσπασις αὕτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὑπαγωγὴ τῆς θὰ ἡ-  
δύνατο ἐνδεχομένως νὰ εἶχε μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς  
θρησκευτικῆς ζωῆς ἐν τῇ νήσῳ, ἐν ᾗ μάλιστα τῶν σχέσεων μεταξὺ  
τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Βυζαντίου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου καὶ  
πέραν, ἂν δὲν ἐπῆρχετο πρῶτον ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ (828-961) καὶ ἀπὸ  
τοῦ 1204 καὶ πέραν ἡ βενετικὴ. Καὶ οἱ Ἀραβες καὶ οἱ Βενετοὶ διὰ  
τῆς παρουσίας των εἰς τὴν Κρήτην συνετέλεσαν ὥστε ἡ θρησκευ-  
τικὴ ζωὴ τῆς νήσου νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ τοὺς δρόμους ἐκείνους, τοὺς

<sup>52</sup>) Les églises séparées. L' Illyricum ecclésiastique. Paris 1905.

<sup>53</sup>) «Échos d' Orient» 14, 1911, 29 - 36.

<sup>54</sup>) Εἰς δύο δημοσιεύματά του, La lutte entre Byzance et Rome à prop-  
pos de l' Illyricum au IXe siècle, «Mélanges Charles Diehl» I, 1930, 61-  
80 καὶ τὸ κεφάλαιον Le diocèse de Méthode et la lutte autour de l' Illy-  
ricum εἰς τὸ βιβλίον του Les légendes de Constantin et de Méthode  
vue de Byzance, «Byzantinoslavica», Supplementa, I, 1933, 248 - 283.



ὁποίους θὰ ἠκολούθει, ἂν ἐξελίσσετο ἄνευ τῆς παρουσίας τῶν ξένων στοιχείων. Ἡ μορφή τῶν σχέσεων τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης πρὸς τὴν ἔδραν τῆς Ρώμης δὲν ἔχει, καθ' ὅσον γνωρίζω, μελετητῆ εἰσέτι συστηματικῶς<sup>55</sup>. Χαρακτηριστικὴ τῆς παπικῆς δικαιοδοσίας ἐν Κρήτῃ εἶναι ἡ ἐν ἔτει 1668 ἐνεργὸς ἐπέμβασις τοῦ Πάπα Βιταλιανοῦ ὑπὲρ τοῦ ἐπισκόπου Λάππης Ἰωάννου κατόπιν ἀποφάσεων ληφθεισῶν ἐναντίον τοῦ ὡς ἄνω ἐπισκόπου ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν Κρητῶν ἐπισκόπων, προεδρευομένης ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Γόρτινος καὶ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Παύλου. Ὁ Βιτολιανὸς παρὰ τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸν ὑπεστήριξε δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν «*cubicularium et imperialem chartularium*» Βαάνην<sup>56</sup>.

Ἡ ρῆξις αὕτη Βυζαντίου καὶ Ρώμης καὶ ἡ ἀλλαγὴ κυριαρχίας εἰς Κρήτην δὲν ἦσαν βιβαίως μεμονωμένα γεγονότα, οὔτε εἰδικῶς μόνον πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν συνεδέοντο. Εἶναι πρὸς τοῦτο χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ παπικὴ ἔδρα δὲν ἐνδιεφέρθη καὶ πολὺ διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀργότερα, ἀκόμη καὶ ὅτε, ἥδη πρὸ τοῦ Φωτίου, αἱ σχέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀπεκατεστάθησαν. Ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς κρητικῆς ἐκκλησίας, ἰδίως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐργασίαν τὴν ὁποίαν ἔκανεν ἐκεῖ ὁ Ἀνδρέας, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον εἶχε σταλῆ εἰς Κρήτην ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ σύνδεσμος μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖος, λόγῳ τῆς κοινότητος τῆς γλώσσης καὶ τῆς φυλῆς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν Παπικὴν ἐκκλησίαν, αἱ περιοχαὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦσαν πλέον μικρολεπτομέρεια καὶ δὲν ἐσήμαιναν σπουδαῖα πράγματα ἐν ὄψει τῶν ἀρξαμένων, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8. αἰῶνος καὶ πέραν, σχέσεων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰς φραγκικὰς φυλάς τῆς Εὐρώπης. Οὕτω ἡ Κρήτη ἔπαυσε νὰ ἔχη ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, πολὺ προτοῦ ἀκόμη ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ ὑποκόψη τοὺς δεσμοὺς τῆς νήσου καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

3. Εἰς τὸ πλαίσιον αὐτό, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν νέων προσανατολισμῶν τοὺς ὁποίους ἐπέφερεν ἡ σύνδεσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης μὲ τὸ Πατριρρεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀνεπτύχθη ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει. Διὰ τοῦ μαρτυρίου του ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων ἀνεπέ-

<sup>55</sup>) Παρατηρήσεις τινὲς τοῦ Πετράκι εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης» εἶναι πολὺ ἀξιόλογοι.

<sup>56</sup>) Jaffé Ph., *Regesta Pontificum Romanorum*, Berlin 1851, 165. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae 1759, XI, passim. Πετράκι Ἐμμ., *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ*, Ἡράκλειον 1925, 65 κ. ἔ.

ωσε τὴν ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ μεγάλης ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ἰδρυθεῖσα ὑπὸ Ἀποστόλου καὶ ἀνυψωθεῖσα διὰ μαρτύρων ἐπὶ τῶν διωγμῶν, εὔρεν εἰς τὸ πρόσωπόν του ἕν ἀκόμη θεμέλιον τῆς δόξης της.

4. Δὲν ἦτο ὁμοῦς ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει ὁ μόνος ἐκ Κρήτης μάρτυς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ διάκονος Στέφανος τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντα βίον τοῦ γνωστοτέρου ἐκ τῶν μαρτύρων τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐποχῆς Στεφάνου τοῦ νεωτέρου παρέχει μίαν ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν τὴν ὁποίαν λόγῳ τῆς σημασίας της παραθέτω αὐτουσίαν. Πρόκειται περὶ συζητήσεως ἡ ὁποία γίνεται εἰς τὸ «*ἱερὸν πραιτώριον*», τὴν «*δημοσίαν φυλακὴν*» τοῦ Βυζαντίου, ὅπου εὗρισκονται ἐγκλειστοὶ Στέφανος ὁ νεώτερος καὶ τριακόσιοι τεσσαράκοντα δύο ἄλλοι ἀντίπαλοι τῶν εἰκονομάχων: «*Ἐν μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν καθεσθεις μετὰ τῶν συνδεδεσμενῶν πατέρων ὁ ὄσιος, ἐκινήθη λόγος περὶ τῶν κατὰ χώρας γεγονότων βασάνων τοῦ διωγμοῦ παρὰ τῶν ἀρχόντων τοῦ τωράννου. Παρήχθη δὲ εἰς μέσον Ἀντώνιος τῆς Κρητῶν νήσου, ἀπαγγέλων τὸ θεόθυτον θῦμα, καὶ φησιν: Πῶς ὑπ' ὄψιν ἀδακρυτὶ ἀγάγοιμι, πατέρες τίμοι, τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα; Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατραπῆ τοῦ νήσου τὸ ἐπίκλην Λαοδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου. Προῦκειτο δὲ πρὸς γῆν ἡ τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν, καθ' ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ἐσταυρώθη καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ' ἑλλῆσι λεγόμενον καταπέλται καὶ φησὶν ὁ στρατηγός: «ὦ Παῦλε, ἐν ἐκ τῶν δύο σοὶ πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα πατήσαντα ζῆσαι ἢ τῇ βασάνῳ παραπεμφθῆναι». Ὁ δὲ ἄγιος φωνῆ μεγάλη ἀνέκραξεν: «Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, νίε τοῦ Θεοῦ, πατήσοί σου τὴν σαρκομοιόμορφον θεῖαν εἰκόνα, σκῆνωμα ὑπάρχουσαν τοῦ φοβεροῦ σου ὀνόματος». Καὶ πρὸς γῆν γενευκῶς, τὴν προσήκουσαν προσκύνῃσιν προσῆξεν τῇ ἀγίᾳ εἰκόνι. Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγὸς τοῦτον ἐκδυθῆναι προστάττει, εἶθ' οὕτως ἀπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας. Καὶ περισφίξαντες οἱ ὑπηρέται τὸν ἅγιον πρὸς ταῖς δυοὶ σανίσι ἀπὸ τε τραχήλου ἕως ἀστραγάλων καὶ διὰ σιδήρων τούτου τὰ μέλη καθηλώσαντες καὶ ἐπὶ κεφαλῆς κρεμάσαντες κυκλόθεν τε πυρκαϊὰν ὑφάπαντες παμμεγέθη, οὕτως δλοκαύτωμα διὰ πυρὸς τὸν ἅγιον πεποίηκεν ὁ τοῦ παρανόμου βασιλέως παρανομώτερος ἄρχων<sup>51</sup>». Περὶ τοῦ ἀναφερομένου ἐνταῦθα σαφῶς ὡς ἀγίου καὶ μάρτυρος Παύλου διετυπώθη πρὸ πολλοῦ ἢ ἀντίληψις, ὅτι ὁ βιογράφος τοῦ Στεφάνου ἔγραψεν ἐκ λάθους «Κρήτη» ἀντὶ «Κύπρος» καὶ ὅτι συνε-*

<sup>51</sup>) Migne, PG, 100, 1164.

ὡς ὁ Παῦλος δὲν εἶναι Κρήσις, ἀλλὰ Κύπριος<sup>58</sup>. Ἀντεπαρρηγήθη ὁμοως, καὶ μάλιστα ἐπίσης πρὸ πολλοῦ, ὅτι οἱ κώδικες ὁμιλοῦν μόνον καὶ σαφῶς περὶ Κρήτης καὶ Ἡρακλείου, ἡ δὲ Κύπρος ἀποκλείεται ὀπωσδήποτε νὰ ἀναφέρεται ἐδῶ, ὡς μὴ ὑπαγομένη κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, εἶναι δὲ τοῦτο τόσον σαφές, ὥστε δὲν θὰ ἀνέφερα τὴν συζήτησιν αὐτήν, ἂν δὲν ἐχαρακτηρίζετο καὶ εἰς νέα σχετικῶς βιβλία, ὅπως τὸ «Βιογραφικὸν Λεξικὸν τῶν Ἀγίων» τοῦ Holweck, ἐκδόσεως 1924, ὃ ὡς ἄνω Παῦλος ὡς Κύπριος<sup>59</sup>.

Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ διακόνου Στεφάνου πληροφοροῦμεθα ὅτι εἰς Κρήτην, τουλάχιστον εἰς τὸ Ἡράκλειον, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν, ὅτι εἰς αὐτὸν ἐπρωτοστάτησαν ὁ διοικητὴς τῆς νήσου (τοῦ ὀποίου τὸ ὄνομα ἦτο Θεοφάνης, τὸ δὲ παρωνύμιον Λαρδοτύρης) καὶ ὅτι εἰς ἐκ τῶν Κρητῶν, ὁ μοναχὸς Παῦλος, κατεδικάσθη εἰς θάνατον καὶ ἐξετελέσθη. Ἀντίπαλος ἐπίσης τῶν εἰκονομάχων ἦτο ὁ δι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν μεταφερθεὶς ἐκ Κρήτης καὶ ὀφηγούμενος τὰ περὶ Παύλου εἰς τοὺς συνεγκλείστους εἰς τὸ πραιτώριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως συντρόφους τοῦ Στεφάνου μοναχὸς ἐκ Κρήτης Ἀντώνιος. Περὶ τοῦ Ἀντωνίου τούτου οὐδεμία ἄλλη, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπάρχει πληροφορία. Περὶ δὲ τοῦ Παύλου εἰς τὰ «Acta Sanctorum» καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω λεξικὸν τοῦ Holweck ἀναφέρεται ὅτι ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 17ην Μαρτίου. Τοῦτο ὁμοως δὲν παραδίδεται εἰς τὸ «Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως»<sup>60</sup> ἀλλὰ μεταγενέστερον εἰς κώδικα γροφέντα τὸ 1301 καὶ εὑρισκόμενον τώρα εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ εορτὴ του καθιερώθη ἀργότερον καὶ προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀφηγήσεως τοῦ διακόνου Στεφάνου.

Διὰ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων σχηματίζεται ἐνδιαφέρουσα ὁμὰς θυμάτων ἐκ Κρήτης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐρίδων περὶ τῶν εἰκόνων. Ἐξ αὐτῶν ὁ εἰς ἐμαρτύρησεν εἰς Κρήτην, ὁ δεύτερος μετεφέρθη δέσμιος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐνδεχομένως δὲ ἐμαρτύρησεν ἐκεῖ, ὁ δὲ τρίτος μετέβη ἐκουσίως εἰς τὴν βισιλεύουσαν ὅπου καὶ ἐμαρτύρησεν. Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων ὁ περισσότερον δημοφιλῆς ὑπῆρξεν ὁ τρίτος, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει, τὰ λείψανα τοῦ ὀποίου ἐφυλάχθησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ εἰς μνήμην του Κοντάκιον:

<sup>58</sup>) Migne, PG, 115, 1089.

<sup>59</sup>) Holweck F. G., A biographical Dictionary of the Saints. S. Louis Mo and London 1924, 780. Ὁ ἴδιος συγγέει ἀλλαχοῦ τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν Καλυβίτην. Ἐ. ἀ. σ. 72.

<sup>60</sup>) Πρβλ. ὑποσημείωσιν 18.



«Ἐορτάζει σήμερον ἡ Βασιλεύουσα πόλις ἑορτὴν ὑπέρολαμπρον, τῆς φωτοφόρου σου μνήμης, ἅπασαν προσκαλουμένη πόλιν καὶ χώραν· χαίρει γὰρ ὡς κεκτημένη θησαυρὸν μέγα τὸ πολυάθλόν σου σῶμα, Ἀνδρέα μάρτυς, ὁρθοδοξίας φωστήρ».<sup>61</sup>

Γ.

Κατὰ τὴν Οἰκουμενικὴν ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας Σύνοδον τοῦ 787, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ πρώτη ἀναστήλωσις τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ ἡ καταδικὴ τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, ἡ Κρήτη ἀντεπροσωπεύθη διὰ τοῦ «ἐπισκόπου Κρήτης Ἡλίας», ὁ ὁποῖος βεβαίως ἦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἢ μητροπολίτης τῆς νήσου. Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου αὐτῆς μνεῖα τοῦ ὀνόματός του γίνεται εἰς ἕξ διαφορετικὰς περιπτώσεις: ἀναφέρεται πρῶτον εἰς τὸν κατάλογον τῶν παραστάντων ἀρχιερέων ὑπὸ τὸν ἀπλοῦν τίτλον: «ἐπίσκοπος Κρήτης»<sup>62</sup>. Δευτέραν φορὰν ἀναφέρεται μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων τῶν ἐγκρινάντων τὴν ἀπὸ πολιτικῆς καὶ θεολογικῆς ἀπόψεως σημαντικωτάτην ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου καὶ πάπα Ρώμης Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιον. Ὁ Ἡλίας προέβη εἰς τὴν ἀκόλουθον δῆλωσιν: «Ἡλίας ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κρήτης εἶπε: κατὰ τὰ τίμια γράμματα τοῦ ἁγιωτάτου πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης Ἀδριανοῦ, οὕτως ὁμολογῶ καὶ κρατῶ τῶν τιμίων καὶ ἱερῶν εἰκόνων, μὴ μετατεθεῖς ποτέ· οὐδὲ γὰρ ἀρτίως μόνον προσκυνῶ αὐτούς· τοὺς δὲ μὴ οὕτω ὁμολογοῦντας ἀναθεματίζω»<sup>63</sup>. Τρίτη φορὰ καθ' ἣν ἀναφέρεται εἶναι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρὸς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου Ταρασίου ἀποσταλεισῶν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῶν ἐκ μέρους τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων. «Ἡλίας ὁ δοσιώτατος ἐπίσκοπος Κρήτης εἶπε: τοῖς σταλεῖσι γράμμασιν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς ἀκολουθῶν στοιχῶ καὶ συντίθημι»<sup>64</sup>. Τετάρτην φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς θεολογικῆς συζητήσεως περὶ τῆς κανονικότητος τῆς συμπαρουσίας εἰς τὴν σύνοδον αὐτὴν ἀρχιερέων συμπολεμησάντων εἰς τὸ παρελθὸν τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῆς εἰκονομαχίας καὶ γενικῶς περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἕξῃς πρὸς τοὺς μετανοήσαντας τώρα εἰκονομάχους. Ὁ Ἡλίας ἀποδεχόμενος τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου ὑπογράφει ὡς ἕξῃς: «Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος τῆς Κρητῶν νήσου ἀ-

<sup>61</sup>) Μηναῖον Ὀκτωβρίου, Ἀθήναι 1904, 131.

<sup>62</sup>) Mansi, ἔ. ἀ. 12, 994.

<sup>63</sup>) Ἔ. ἀ. 12, 1090.

<sup>64</sup>) Ἔ. ἀ. 12, 1150.

σμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος υπέγραψα»<sup>65</sup>. Αἱ δύο ἄλλαι ὑπόλοιποι φοραὶ καθ' ἃς τὸν συναντῶμεν εἶναι εἰς τὸν κατάλογον τῶν παραστάτων, κατὰ τὴν τελικὴν συνεδρίαν τῆς συνόδου, ἀρχιερέων ὑπὸ τὸν τίτλον καὶ πάλιν «ἐπίσκοπος Κρήτης»<sup>66</sup>, ὡς καὶ μεταξὺ ὄλων τῶν ἄλλων ἀρχιερέων τῶν ὑπογραψάντων τὴν ὁμολογίαν πίστεως καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν τῶν εἰκονομάχων. Ὁ Ἡλίας υπέγραψεν ὡς ἀκολούθως: «Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος Κρήτης τοῖς πατρικοῖς δόγμασιν ἐξακολουθῶν καὶ τῇ παραδόσει τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ὁρίσας υπέγραψα»<sup>67</sup>.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀρχιεροῦ τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 787 δὲν ἔχει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον αὐτῇ καθ' ἑαυτήν, διότι ἡ σύνοδος αὕτη ἦτο οἰκουμενικὴ, ἐτέλει δὲ καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀπετελέσθη ἀπὸ ἀντιπροσώπων ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα εἶναι ἐνδεχόμενον πολλοὶ νὰ εἶχον διορισθῆ διὰ πρώτην φορὰν ἀμέσως μετὰ τὴν πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων νέαν στροφὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐνδιαφέρον ἔχουν μόνον αἱ συνοδεύουσαι τὴν ὑπογραφήν τοῦ Ἡλίου εἰς τὸ πρακτικὸν ἐγκρίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ φράσεις του: «οὕτως ὁμολογῶ καὶ κρατῶ τῶν τιμῶν καὶ ἱερῶν εἰκόνων μὴ μετατεθεῖς ποτέ· οὐδὲ γὰρ ἀρτίως μόνον προσκυνῶ αὐτούς». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Ἡλίας, ὢν παλαιόθεν εἰκονολάτρης, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἐπίσκοπος Κρήτης ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (741-775), κατὰ τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ τῶν σκληρῶν διωγμῶν τῶν εἰκονολατρῶν, προφανῶς δὲ οὔτε ἐπὶ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Δ' (775-780), ὅστις, ἂν καὶ ὑπὸ ἡλιωτέραν τώρα μορφήν, ἐσυνέχισε πάντως τὴν πολιτικὴν τοῦ προκατόχου του, ἀλλ' ὅτι ἀνήχθη εἰς τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῶν εἰκονολατρῶν Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' καὶ Εἰρήνης, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ὁποίων ἐγένετο καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος. Νομίζω μάλιστα ὅτι ὁ χρόνος ἐκλογῆς τοῦ Ἡλίου δύναται νὰ περιορισθῆ ἀκόμη περισσότερον καὶ νὰ ὁρισθῆ ὡς ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πατριαρχείας τοῦ Ταρασίου, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 787, ἔτους κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Ἡλίας παρέστη εἰς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας ὡς ἐπίσκοπος Κρήτης, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν 25. Δεκεμβρίου 784, ἡμερομηνίαν ἐκλογῆς τοῦ Ταρασίου ὡς πατριάρχου, ἦτοι τὸ 785 ἢ 786.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἐπίσης αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δὲν ἔχουν αἱ

<sup>65</sup>) \*E. ἀ. 13, 136.

<sup>66</sup>) \*E. ἀ. 13, 365.

<sup>67</sup>) \*E. ἀ. 13, 381.

συνοδεύουσαι τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἁλίου φράσεις, πλὴν τῆς ἀμέσως ἀνωτέρω σχολιασθείσης εἰς τὸ πρακτικὸν ἐγκρίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Αἱ φράσεις αὗται εἶναι τυπικαί, ἐπαναλαμβάνονται δὲ ὁμοιοτρόπως καὶ εἰς τὰς ὑπογραφὰς ἄλλων ἀρχιερέων. Ἐνδιαφέρον, ἀντιθέτως, ἔχουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ «τάξις» εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἁλίου ἐκάστοτε, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ γεγονός ὅτι αἱ ὡς ἄνω συνοδευτικαὶ φράσεις εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἀπαντοῦν ὅχι εἰς ὅλας τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἄλλων ἀρχιερέων, ἀλλὰ εἰς ὡρισμένην ὁμάδα ἔξ αὐτῶν. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς πρώτης ἐκ τῶν δύο αὐτῶν διαπιστώσεων ἐρμηνεύει καὶ τὴν δευτέραν: Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ἀποδεικνύουν ὅτι κατὰ τὸν ὄγδον αἰῶνα ἡ ἐκκλησία Κρήτης κατειχεν ὅλως ἰδιαιτέρως ὑψηλὴν θέσιν εἰς τὴν τάξιν πρωτοκαθεδριῶν τῶν μητροπόλεων καὶ ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Εἰς τὴν μετὰ πάσης προσοχῆς συνταχθεῖσαν τάξιν ὑπογραφῶν ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ὁ ἐπίσκοπος Κρήτης ἀναφέρεται ἢ ὑπογράφει πάντοτε μετὰ τῶν πρώτων: Οὕτω ἐκ τῶν ἔξ ὡς ἄνω περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ ἢ ὁ ἐπίσκοπος Κρήτης, εἰς τὴν πρώτην ἢ ἐπισκοπὴν Κρήτης ἀναφέρεται ὡς ἑνδεκάτη κατὰ σειράν (αἱ τρεῖς πρώται εἶναι, εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις, Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Πατριαρχείων Ἀνατολῆς), εἰς τὴν δευτέραν καὶ εἰς τὴν τρίτην ὁ Ἁλίας ὑπογράφει δέκατος, εἰς τὴν τετάρτην δέκατος τέταρτος, εἰς τὴν πέμπτην ἢ ἐπισκοπὴν Κρήτης φέρεται ὡς δωδεκάτη καὶ εἰς τὴν ἕκτην ὁ Ἁλίας ὑπογράφει καὶ πάλιν ὡς δέκατος τέταρτος. Ἡ ὑψηλὴ αὕτη θέσις τῆς ἐκκλησίας Κρήτης εἰς τὴν τάξιν ἐκκλησιῶν εἴτε τῆς Ρώμης, εἴτε (ἔπειτα ἀπὸ τὴν προσηρτησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον) τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρετηρήθη ἤδη καὶ ὑπὸ ἄλλων, ὀρθῶς δέ, νομίζω, ὁ Κονιδάρης<sup>68</sup> ἠρμηνέυσεν τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Κρήτης εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ ἀποστόλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῶν λόγων τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἰδιαζόντως λεπτῶν προβλημάτων τῆς ἐκκλησίας τῆς νήσου εἰς τὰ νέα πλαίσια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· οὕτω τὴν ὑψηλὴν αὐτὴν θέσιν τῆς ἐκκλησίας Κρήτης εἰς τὴν τάξιν προβαδίσματος τῶν μελῶν τῆς δυτικῆς κατ' ἀρχὰς καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀργότερον ἐκκλησίας τὴν καθώριζον παλαιότερον μὲν λόγοι θρησκευτικοί, μεταγενεστέρως δὲ λόγοι ἐπιπλέον καὶ πολιτικοί, ἐν οἷς κυρίως ἡ ἀνάγκη νὰ ἰσοσταθμισθοῦν τὰ διὰ τῆς ἀποσπάσεως ἐκ τῆς Ρώμης μοιραίως

<sup>68</sup>) Κονιδάρι Γ. Ἰ., Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν. Athen 1934, 40 κ. ἔ.



δημιουργηθέντα μειονεκτήματα διὰ τῆς παροχῆς εἰδικῶν πλεονεκτημάτων. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν εἰς προέχουσαν θέσιν μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου Κρήτης εἰς τὰ πρακτικά τῆς συνόδου ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἀποστόλου Ἰδρουσιν τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς καὶ εἰς σκόπιμον παραχώρησιν προνομίων ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ δὲ ἀναγραφή ἐρμηνείας ἐκάστης ψήφου τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου ὀφείλεται εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προέχουσαν θέσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἁλίου ἀντιπροσωπευθείσης ἐν τῇ συνόδῳ ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁλίου εἰς τὴν σύνοδον αὐτὴν δὲν φαίνεται ἀπὸ τὰ πρακτικά νὰ ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως σημαντικὴ. Καὶ εἰς τὰς ἕξι περιπτώσεις καθ' ἃς ἀναφέρεται, ἐκτελεῖ ὑπηρεσίαν ὀφειλομένην εἰς τὸν τίτλον του καὶ ὄχι εἰς τὴν προσωπικότητά του. Εἰς τὰς δραματικὰς καὶ ἐξόχου θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος συζητήσεις περὶ τιμῆς τῶν εἰκόνων, περὶ τῆς παραδόσεως καὶ περὶ αἰρετικῶν, συζητήσεις κατὰ τὰς ὁποίας διέπρεψαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, οἱ μοναχοὶ τοῦ Στουδίου, ὁ ἐπίσκοπος Κύπρου Κωνσταντῖνος καὶ βεβαίως ὁ Ταράσιος, συμβάλλοντες εἰς τὴν πορείαν τῆς συνόδου διὰ τῆς προσφορᾶς πηγῶν, προσωπικῶν ἀφηγήσεων, θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων καὶ διὰ τοῦ ἥθους των, ὁ Ἁλίας παρέμεινεν τελείως ἀμέτοχος, ἀρνούμενος νὰ παρουσιάσῃ τὴν γνώμην του καὶ νὰ φησίζῃ ὁσάκις ἦτο ὑποχρεωμένος πρὸς τοῦτο. Ἡ σιωπὴ αὕτη τοῦ ἐπισκόπου Κρήτης συνδέεται ἰδιαιτέρως καὶ πρὸς τὸ ἀναπτυσσόμενον ἐδῶ θέμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, διότι ἐκ τῆς μὴ μνείας τοῦ μάρτυρος τούτου ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν εἰς τὴν οἰκουμενικὴν σύνοδον κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἐνισχύεται, νομίζω, ἔτι περισσότερον ἢ ἀνωτέρω ὑποστηρικθεῖσα ἄποψις, ὅτι ἡ προβολὴ τοῦ ἁγίου αὐτοῦ ἐγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει καθ' ἣν ἐποχὴν κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ ἐπουλωθῶσιν αἱ πληγαὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς νήσου, αἱ προελθοῦσαι ἀπὸ τὸ διπλοῦν πληγμα τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς. Ὅτε οἱ Ἀραβες κατέλαβον τὴν Κρήτην, τὸ 828, ἐπίσημος πολιτικὴ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηκολούθει νὰ εἶναι, ἔστω καὶ ὑπὸ χαλαρωτέραν τώρα μορφήν, ἡ εἰκονομαχία. Οὕτω ἡ Κρήτη περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἀραβας ἐνῶ ἀκόμη εὐρίσκετο ὑπὸ εἰκονομαχικὸν καθεστῶς (καὶ ἀφοῦ εἶχεν ἤδη ὑποστῆ, τὸ 623, τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Σλάβων)<sup>99</sup>, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐχρειάσθη συστηματικὴ

<sup>99</sup>) V a s m e r M., Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 14 καὶ 174 - 176, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Πηγὴ διὰ τὰ περὶ εἰσβολῆς Σλάβων εἰς Κρήτην τὸ 623 εἶναι τὸ χρονικὸν τοῦ σύρου Θωμᾶ τοῦ Πρεσβυτέρου, τοῦ 7. αἰῶνος· τοῦ χρονικοῦ τούτου ἐξεδόθη λατινικὴ μετάφρασις ὑπὸ L a n d, Anecdota Syriaca, I, Leyden 1862, 115: «*Slavi Cretam ceterasque insulas invasere,*

προσπάθεισ, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ πάλιν ἡ ὀρθοδοξία<sup>70</sup>. Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἕξαρσις τῶν ἐκ Κρήτης ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπέβλεπε πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπόν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τιμὴ ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει λείψανά των. Πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν εἶναι συνδεδεμένον βεβαίως καὶ περιστατικόν, τὸ ὁποῖον μολονότι εἶναι τυλικὸν αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀποκτᾷ, νομίζω, ἰδιαιτέραν σημασίαν λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν συνέβη. Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης διηγεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἀπόβασίν του εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἔδωσεν ἐντολὴν καὶ κατεσκευάσθη μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Θεοτόκου μετὰ πλήθους εἰκονογραφιῶν: «*Ναὸς ἀπηγορεύθη διὰ τριῶν ἡμερῶν περικαλλῆς καὶ σεβάσμιος, σφαιροειδῆ τὸν ὄροφον ἔχων καὶ παραπτέροις κεκοσμημένους καὶ κίους καὶ προνάοις καὶ κόσμῳ διηνηθιομένους μαρμάρων καὶ μορφαῖς ἁγίων περιαστράπτων καὶ ὅλως ἀπηγορευμένους εἰς*



Εἰκὼν 1.— Κώδιξ Vaticanus Graecus 1156, σελὶς 202 verso.

*atque illic rui viri Kenesrinenses comprehensi sunt, quorum fere viginti interfecti*». Τὴν πηγὴν ταύτην τὴν ἐχρησιμοποίησεν ἰδίως ὁ Vasiliev A., Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, «*Βυζαντινὰ Χρονικά*» 5, 1898, ἰδίως σελὶς 413, σημ.4 (εἰς ῥωσικὴν). Εἰς τὰς δύο μελέτας τοῦ Τομαδάκη N. B., Σλάβοι ἐν Κρήτη, «*Ἐπετηρὶς ἐταιρίας Κρητικῶν σπουδῶν*» I, 1938, 425 - 431 καὶ Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν σλαβικῶν, ἀρμενικῶν καὶ τουρκικῶν ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, αὐτόθι 2, 1939, 7 - 19, δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπιδρομῆς αὐτῆς.

<sup>70</sup> Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μετὰ τὴν ἀραβικὴν κατοχὴν καὶ πρὸ τῆς Βενετοκρατίας ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης συνεκέντρωσεν ὁ Laurent V., *Le Synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XIII siècles*. «*Échos d' Orient*» 32, 1933, 385 - 412. Ἐνδιαφέρουσαι εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ τοῦ Laurent εἶναι καὶ αἱ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν διαφόρων ἐπισκόπων Κρήτης ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλλάς. Ὁρθῶς ὁ Laurent, ὅπως καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, ἐν οἷς ὁ Salaville S., *Dictionnaire de Theologie Catholique*, 4, 1911, 2331 - 2334 (ἀντιθέτως, ὅχι ὁμοῦς ὀρθῶς, ὁ Πετράκις, ἔ. ἀ.) διακρίνει δύο διαφόρους Ἑλλάς, τὸν παραστάντα εἰς τὴν οἰκουμένην

ὄραιότητα»<sup>71</sup>. Ὁ Gregoire ὀρθῶς, νομίζω, ὑπεστήριξε ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἐκτίσθη ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 866 πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦς Ἄραβας), ὁ δὲ Φωκάς ἀπλῶς τὸν ἐπεσκεύασε, διότι ἡ ὀνομασία «τοῦ Μαγίστρου» ἢ ἀποδιδόμενη εἰς τὸν ναὸν ὑπὸ τοῦ Ἀταλειάτου, ἀνευρίσκεται ἤδη εἰς τὸ «Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως» τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν μνείαν μεταγενεστέρων τῶν μέσων τοῦ δεκάτου αἰῶνος περιέχει<sup>72</sup>. Καὶ τὸ γεγονός τῆς ἰδρύσεως τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτοῦ ναοῦ ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ', ὁ ὁποῖος μάλιστα μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Κρήτην, ὅπως συνάγεται ἀπὸ δύο ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου πρὸς αὐτόν, ὅσον καὶ τὸ ὅτι τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς εἰς ἓκ τῶν σπουδαιότερων παραγόντων ἦτο ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης Σέργιος ὁ Νικητιάτης, «ὅς καὶ ζηλωτὴς διάσημος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως γέγονε καὶ πολλὰ ἠγωνίσαστο εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν γενέσθαι τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων», παραλλήλως πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ ἐξάρσεως τῶν Κρητῶν ἁγίων, πείθουν, νομίζω, ὅτι εἰς Κωνσταντινούπολιν ἦτο σαφῆς ὁ κίνδυνος τὸν ὁποῖον διέτρεχεν ἡ Κρήτη<sup>73</sup>.

Τοῦ κινδύνου αὐτοῦ συνείδησιν εἶχεν καὶ ὁ περίφημος Ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὅστις ἄλλως δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς κατῆλθε καὶ παρέμεινε ἐπὶ ἑπταετίαν εἰς Κρήτην ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Φωκά. Ὁ βιογράφος του δὲν ὀμιλεῖ περὶ εἰκονομαχίας<sup>74</sup> ἢ

σύνοδον τοῦ 787 καὶ τὸν συγγραφέα τῶν σχολίων εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν (Migne, PG, 36, 746-902), τῶν ἀνεκδότων εἰσέτι εἰς Ἰωάννην τῆς Κλίμακος καὶ τῶν «Ἀποκρίσεων εἰς Διονύσιον τὸν μοναχόν» (Migne, PG, 119, 985-997). Ὅπως ἦδη ἀνεπύχθη ὑπὸ Sadjak J., *Historia critica scholiarum et commentatorum Gregorii Nazianensi I Cracoviae 1914*, 95-98, ἢ εἰς τὸν τίτλον «Ἐξήγησις εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, πονηθεῖσα τῷ εὐτελεῖ μητροπολίτῃ Κρήτης Ἠλία, ὑπερορῶ τυχάνοντι» φράσις «ὑπερορῶ τυχάνοντι» εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰκονομαχίαν, ὅλα δὲ τὰ στοιχεῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν 11. αἰῶνα τοποθετήσεως τοῦ μητροπολίτου τούτου καὶ τῆς διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Ἠλία τῆς συνόδου τοῦ 787,

<sup>71</sup>) Ἐκδοσις Bonn 226.

<sup>72</sup>) Gregoire H., *Études sur le neuvième siècle*, «Byzantion» 8, 1933, 528-530. Τὴν μνείαν τοῦ Ἀταλειάτου περὶ ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά ἀκολουθεῖ ὁ Wolff R. L., Footnote to an incident of the Latin occupation of Constantinople: The church and the icon of the Odegetria. «Traditio» 6, 1948, 324, σημ. 31. Λόγω τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου (Βαλέτα I. N., Φωτίου ἐπιστολαί, Λονδίνον 1864, 536-539) εἶναι, νομίζω, προφανές ὅτι πρόκειται περὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ'.

<sup>73</sup>) Gregoire H., ἔ. ἀ. Πρὸβλ. ὁμοίως τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἰδίου εἰς Vasiliev A. A., *La dynastie d' Amorium (Byzance et les Arabes I)*, Bruxelles 1935, 191, σημ. 2.

<sup>74</sup>) Λάμπρου Σπυρ., Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. «Νέος Ἑλληνο»



ὑπόθεσις αὐτῆ διὰ τὸ κέντρον ἀνῆκε πλέον εἰς τὸ παρελθόν, εἰδικῶς ὅμως διὰ τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἄραβας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων, διελθοῦσα οὕτω ἀπὸ ἀνεικονικὸν Χριστιανικὸν καθεστῶς εἰς τὴν ἐπίσης ἀνεικονικὴν Ἀραβοκρατίαν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἀμέσως δηλαδὴ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐκστρατείαν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ εἶχε σημασίαν ἡ ἀποστολὴ τοῦ Νίκωνος ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ὑπὸ τῆς πρωτευούσης καταβλήθεισῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὴν νῆσον, οἱ δὲ ναοὶ τοὺς ὁποίους ᾠκοδόμησεν ὁ δραστήριος αὐτὸς ἱεραπόστολος ὡς καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνοικοδομηθεὶς μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς «ἐν τινι τόπω, ἐν ᾧ δὴ καὶ παλαιοτάτου ναοῦ ἐφαινοῦτο λείψανα, ὡς ἐκ τῶν γείσων ἐδίδοτο συμβαλεῖν» εἰς ἀπόστασιν τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς Γορτύνης, βεβαίως θὰ διεπνέοντο ἀπὸ τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ Ὁρθοδοξίας, τὴν σφυρηλατηθεῖσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἁγίου Νίκωνος δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἡ μετάβασις καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότης του εἰς Κρήτην ὠφείλοντο εἰς ἐπίσημον ἐντολὴν ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς Κωνσταντινούπολιν, τοῦτο ὅμως εἶναι νομίζω προφανές· οἱ ἀρμόδιοι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἐνδιαφέρθησαν διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς εἰς Κρήτην, ἡ ὁποία ἄλλως καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσε βᾶσιν ἐξαιρετικῶς ἐπικινδύνων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς αὐτοκρατορίας στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων<sup>75</sup>.

Ἐκ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἱστορικῆς συνθέσεως ἐγένετο προφανές ὅτι ἡ Κρήτη συμμετέσχε εἰς τὴν πάλιν περὶ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων διὰ τῆς προσφορᾶς μαρτύρων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγαλυτέρου ἐκ τῶν εἰκονομάχων αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, ἐκ τῶν μαρτύρων δ' αὐτῶν δημοφιλέστατος ἐγένετο ἀργότερον ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει·

μνήμων» 3, 1906, 129 - 226. Τὰ περὶ τοῦ Νίκωνος εἰς Κρήτην εἰς τὰς σελίδας 150 - 153.

<sup>75)</sup> Διὰ τὴν ἀναξωγογόνησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἐν τῇ νήσῳ σημαντικὴ ὑπῆρξεν καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ κατὰ τὸν 11. αἰῶνα δράσαντος ἐν Κρήτῃ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου, ἐκ τοῦ χωρίου Σίβα, τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσσης τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου. Τὰ κατ' αὐτὸν εἰς Delehaye H., Deux Typica byzantines de l' époque des Paléologues, Bruxelles 1921, 188 - 196, Petit L., Saint Jean Xénos ou l' Ermite d' après son autobiographie, «Analecta Bollaudiana» 42, 1924, 5 - 20. Πρβλ. καὶ Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικά Χρονικά» Β', 1948, 47 - 72.

συνεπεία τῶν περὶ τὰς εἰκόνας ἐρίδων ἢ Κρήτη ἀπεσπάρθη διοικητικῶς ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· σημαντικὴ δ' ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τῆς εἰκονομαχίας περίοδον ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρέου ἐξ Ἱεροσολύμων. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῶν κατοίκων τῆς νήσου, ὑποστάντων τὴν Ἀραβοκρατίαν ἐν συνεχείᾳ τῆς εἰκονομαχίας, κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδιαίτερα προσπάθεια, ἐν τῷ πλαισίῳ δ' αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποστολὴ καὶ δρᾶσις ἐν τῇ νήσῳ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε <sup>76</sup>.

#### ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

<sup>76)</sup> Μὲ τὴν εἰκονομαχίαν ἐπίσης συνδέεται, ὅχι ὁμως εἰδικῶς πρὸς τὴν Κρήτην, ὁ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης καταγόμενος ἅγιος Νικόλαος, ὁμολογητῆς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Στουδίου. Δὲν ἐγένετο λόγος περὶ αὐτοῦ ἐδῶ διότι ἡ δρᾶσις του, ὅπως καὶ τοῦ θείου του Θεοφάνους, δὲν ἔχει ἀμεσον σχέσιν μὲ τὴν Κρήτην. Μονογραφία περὶ αὐτοῦ, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεμία ὑπάρχει. Πηγαί εἶναι ὁ διεξοδικὸς καὶ πολλαχῶς πολύτιμος «*Bios τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Νικολάου, ἡγουμένου τῆς εὐαγεσιότητος μονῆς τῶν Στουδίου*» (Migne, PG, 105, 864 - 925), ὁ «*Bios καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐνδραεσίου*» (Vorst S. I. Charles, La vie de S. Évariste higoumène à Constantinople, «*Analecta Bollandiana*» 41, 1923, 288 - 325) καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Στουδίου (Migne, PG, 99, 903 - 1679 καὶ Mai, Patrum Nova Bibliotheca, 8, 1 - 244). Ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις περὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν εἰς Gardner A., Theodore of Studium, his life and times, London 1905, 170 κ. ἐ. 267 κ. ἐ., καὶ Allen T. W., The origin of the greek minuscule hand, «*The Journal of Hellenic Studies*» 40, 1920, 1 - 12. Ὁ Κρήσιος οὗτος ἅγιος ἀπετέλεσε ἓνα ἐκ τῶν σπουδαιότερων προμάχων τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων τὸν ἔννατον αἰῶνα καὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ὡς ἀντίπαλος τοῦ Πατριάρχου Φωτίου (Dvornik Fr., Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, «*Byzantinoslavica*» 1, 141 καὶ τοῦ ἰδίου, Photian schism, history and legend, Cambridge 1948, 64 - 66). Ὁ εἰς Migne βίος του ἐγράφη ἐν ᾧ ἀκόμη οἱ Ἀραβες εὐρίσκοντο εἰς Κρήτην («*ἔφην μὲν οὖν ἐκ τῆς τῶν Κρητῶν εὐκλεσεσιότητος νήσου, τότε τῇ Χριστοῦ πνυκαζομένης ἐλευθερίᾳ, ἧρώμη τε λοιπὸν καὶ μεγέθει κλισμάτων αὐχούσης, εἰ καὶ τὰ νῦν ἐπ' αὐτῇ τὰ πάλαι μυσσὰρὰ τῆς Ἀγαρ ἀμβλώματα καὶ ὁ τῆς παιδίσκης τοῦ Ἰσαήλ πονηρότατος γόνος, τὴν ἐκ τοῦ Ἰσαάκ εἰς Χριστοῦ τύπον προσελθοῦσαν ποίμνην νεόλεκτον κατεδουλώσατο*» 105, 865), ἐνδεχομένως ὑπὸ Κρητὸς («*τῆ γὰρ ἀθετήσει τῶν ἐντολῶν τὴν ἄνωθεν ροπήν ἀπωσάμενοι . . . παρεδόθημεν, γραφικῶς εἰπεῖν, ἐπ' ἔθνει ἀσυνέτῳ τῇ ἀλλήλων αἱματοχυσίᾳ καιαδουλούμενοι*»). Ὁ Νικόλαος, γεννηθεὶς εἰς Κυδωνίαν («*Πατρίς μὲν οὖν τῶν Κρητῶν αὐτῷ κερχημάτικον ἔδαφος, χωρίον δὲ Κυδωνία οὕτω καλούμενον*»), ἐγκατέλειψε τὴν νῆσον εἰς μικρὰν ἡλικίαν («*ὡς δὲ λοιπὸν ἢ τῆς ἡλικίας ἀμῆ τὴν πρόωτην δεκάτην τῶν χρόνων ἠρίθμησε . . . ἐπὶ τὸ Βυζάντιον εἴσεισι*»), ἀλλ' ἡ πολύμορφος δρᾶσις του οὐδόλως συνδέεται πρὸς τὴν Κρήτην ἥτις, ἄλλωστε ἀπὸ τοῦ 828 καὶ πέραν εὐρίσκετο ὑπὸ ἀραβικὴν κατοχὴν (ὁ Νικόλαος ἀπέθανεν τὸ 868).

Ἡ προσωπικότης τοῦ Κρητὸς αὐτοῦ ἁγίου εἶναι τόσον ἐνδιαφέρουσα, ὥστε θὰ πρέπη νὰ ἀποτελέσῃ θέμα ἰδιαίτερας μελέτης.

## Η ΡΕΘΥΜΝΙΑ ΕΙΚΩΝ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΘΟΥΣ

Κατωτέρω δημοσιεύεται (πίναξ Β΄) φορητή εικὼν τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους<sup>1</sup> ἣτις εὑρίσκεται ἀνηρτημένη ἐντὸς τοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ Ρεθύμνης, ὑπὸ τὸν γυναικωνίτην, ἐπὶ τοῦ Β τοίχου παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν. Ἀπεικόνισιν, ἀλλὰ πολὺ σκοτεινὴν, παρέσχεν ἤδη ὁ C. M. Henze, «Mater de perpetuo succursu», Bonnae 1926, πίν. 14, εἰκ. 25<sup>2</sup>.

Ἡ εἰκὼν, τιμωμένη καὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων<sup>3</sup>, ἔφερε τὸ ὄνομα «Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων»<sup>4</sup> καὶ εὑρίσκειτο ποτε εἰς τὸν δμώνυμον ναὸν τῆς Ρεθύμνης<sup>5</sup>. Ἀπὸ τῆς μετατροπῆς ὅμως τούτου εἰς Τουρκικὸν τέμενος<sup>6</sup> μετεκομίσθη αὕτη εἰς τὴν σημερινὴν Μητρόπολιν.

---

<sup>1</sup>) Ἡ φωτογραφία ἐλήφθη τὸ θέρος τοῦ 1949 παρὰ τοῦ ἐν Ῥεθύμνῃ ἀγιογράφου καὶ φωτογράφου κ. Ἰωάν. Παπαδοπούλου, εἰς οὗ τὸ ἐργαστήριον μετεκόμισα τὴν εἰκόνα, λαβὼν τὴν ἀδειαν παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Ῥεθύμνης.

Διὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τοῦτον τύπον, ὅστις λέγεται καὶ τύπος τοῦ Ἀνδρέου Ρίτζου, βλ. Α. Συγγοπούλου, Κατάλογος τῶν Εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι 1936, σσ. 71 - 73 καὶ Ἀν. Ὁρλόγανδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀθῆναι 1939, σσ. 135 - 136, Πρβλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (1931), σ. 88.

<sup>2</sup>) Τὸ βιβλίον δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω ὁ ἴδιος· δὲν εὔρον αὐτὸ ἐν Ἀθήναις. Τὰς πληροφορίας ἠρῶσθην ἐκ σχετικοῦ σημειώματος, τὸ ὁποῖον μοὶ ἀπέστειλε μέσῳ τοῦ κ. Μ. Μανούσασκα ὁ καθηγ. κ. Ἀ. Συγγόπουλος. Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν ἀμφοτέρους.

<sup>3</sup>) Βλ. Clemens M. Henze, Ausführliche Geschichte des Muttergottesbildes von der immerwährenden Hilfe, Rom—Hagenau 1939, σ. 23, νεότεραν, φαίνεται, ἐκδοσιν τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου. Αἱ πληροφορίες ἐκ τοῦ συγγράμματος, ὅσας παρέχω, περιέχονται εἰς σημείωμα, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ ἀποστείλῃ ἐκ Παρισίων ἡ Ῥεθυμνία ζωγράφος κ. Πόπη Παυλάκη—Ἰωαννίδου, τὴν ὁποίαν εὐχαριστῶ.

<sup>4</sup>) Κατὰ τὸν Henze, αὐτ. σ. 28, «Wegen der beiden Erzengel zu Häupten Mariens». Ὅτι δ' οὕτως ὀνομάζετο ἡ Ρεθυμνιακὴ εἰκὼν γνωρίζομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Διονυσίου (1896—1910), δημοσιευθεῖσης παρὰ Henze, Mater de perpetuo . . .

<sup>5</sup>) Ναὸς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἐν Ρεθύμνῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ρεθυμνίου ἀγιογράφου καὶ ἱερέως Ἐμμ. Τζάνε Μπουνιαλλῆ ἐν ἀφιερῶσει προτασομένη τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Γοβδελαῦ, [τυπωθεῖσης ἐν Βενετίᾳ τῷ 1661· βλ. καὶ Ἀ. Συγγοπούλου, ὁ Ἅγιος Γοβδελαῦς τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, «Κρητικὰ Χρονικά» Α' (1947), σ. 471: »Ὅντες λοιπὸν εἰς τὴν δυστυχεῖ πατρίδα ἤγουν εἰς τὸ Ρέθυμνος εἶχομεν καὶ ἄλλους ἀδελφοὺς κατὰ



Ἐν τῷ πίνακι, τοῦ ὁποίου αἱ διαστάσεις εἶναι  $1,217 \times 1,006$ , ἡ Θεοτόκος ζωγραφεῖται ἐν προτομῇ, εἰς φυσικὸν μέγεθος ἑλαφρῶς ἐστραμμένη ἐπ' ἀριστερὰ κλίνει τὴν κεφαλὴν καὶ βαστάζει διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰησοῦν. Πράσινος, βαθύχρους εἶναι ὁ χιτῶν τῆς, ὁμοίochρωμον τὸ κρηδέμνον καὶ τὸ μαφόριον βαθέος χρώματος κόκκων ροιᾶς. Ὀλίγα καὶ ἄτονα γράφονται ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων τὰ φῶτα. Αἱ σκιαὶ ἀποδίδονται διὰ βαθυτέρου, σχεδὸν μελανοῦ χρώματος. Τὸ ὄσειδὲς πρόσωπον τῆς Παναγίας, στενὸν τὰ κάτω, ἐμφανίζει ἱκανὴν πλαστικότητα. Βραχεῖαι, λοξαί, παράλληλοι, λεπταί, ὠχρόλευκοι γραμμαὶ φωτίζουναι τὸ ὑπερθεν τῆς δεξιᾶς ὄφρυός τε μῆμα τοῦ μετώπου καὶ ἄλλα μέρη τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος.

Ὁ Ἰησοῦς φέρει λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα, πλατεῖαν πτυχωτὴν, ἐρυθρὰν ζώνην, κεραμόχρουν, ἀνοικτόχρουν ἱμάτιον. Τὸ δεξιὸν του σανδάλιον λευκόμενον κρέμαται ὑπὸ τὸν πόδα.

Τὸ παιδίον κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὴν δεξιὰν τῆς

*σάρκα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἕνας ὀνόματι Φραγγίας ἀρρώστησε κατὰ πολλὰ . . . καὶ διὰ τοῦτο ὁ πατήρ μας . . . ξημερώνοντας ἡ κθ' τοῦ σεπτεμβρίου μηνὸς ἐπῆγε εἰς τὸν σεβάσιμον ναὸν τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων νὰ εἰπῇ τοῦ ἑφημερίου νὰ ετοιμάσῃ τὰ ἐπιτήδεια τῆς ταφῆς, καὶ διὰ νὰ διαβάξῃ τὸ συναξάριον τοῦ ἁγίου (Γοβδελαῖα) δὲν ἠθέλησε νὰ τοῦ μιλῆσῃ εὐθύς . . . ». Προφανῶς λοιπὸν ὁ ναὸς τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἀνήκεν εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους.*

Ὁ Β. Ψιλᾶκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Χανίοις 1909, Γ' σ. 72) ταυτίζει τὸν ναὸν τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων πρὸς τὸν καὶ νῦν ἐν λειτουργίᾳ ὁμῶνυμον ναόν, τὸν κείμενον παρὰ τὴν ὁδὸν Νικηφόρου Φωκᾶ (Μακρὸν στενὸ). Προσθέτει μάλιστα ὅτι καὶ μετὰ τὴν μετατροπὴν του εἰς Τουρκικὸν τέμενος — τοῦ Ἀγχεμποῦ Πασᾶ, κατὰ τὸν ποτε γραμματέα τοῦ Τουρκικοῦ Ἐφκαφίου Ρεθύμνης Τίτον Σακάκη — οἱ Τούρκοι «ἐπὶ δύο αἰῶνας παρέβλεψαν ἐξ ἀμελείας τὴν ἐν τῷ ἀνωφλίῳ τῆς ἔξω μεγάλης θύρας τοῦ προαυλίου τοῦ ναοῦ ἐγκαταραγμένην ἐπιγραφὴν «Μαριάμ Κυρία τῶν Ἀγγέλων», ἀλλὰ κατὰ τὴν μεγάλην τοῦ 1866 ἐπαναστάσιν ἀπῆλειψαν καὶ ταύτην, μαρτύριον ἐξ ἐνός καὶ ἐτέρωθεν σκάνδαλον οὖσαν».

Ὁ G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, II, Venezia 1908, σ. 144 (βλ. καὶ εἰκ. 92 καὶ 93 αὐτόθι), βασιζόμενος εἰς παραδόσιν, δέχεται ὅτι τὸ τέμενος τοῦ Ἀγχεμποῦ, ὁ νῦν ναὸς δηλαδὴ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, ἦτο ἄλλοτε ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς τοῦ καθολικοῦ μοναχικοῦ τάγματος τῶν Δομηνικανῶν. Ἄλλ' οὐδεὶς λόγος ἀναγκάζει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανωτέραν τὴν γνώμην τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχαιοδίφου. Ὁ κ. Χριστόφ. Σ. Σταυροσλάκις (Παναγία Παλαιοκαστρινή, ἐν ἐφημ. «Βῆμα» τῆς Ρεθύμνης, 17 - 21 Ἀπριλίου 1946, ἀρ. φύλ. 430 - 434) ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ Ρεθυμνιακὴ Παναγία τοῦ Πάθους ἀνήκεν εἰς τὸν κρημνισθέντα ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν διὰ στρατηγικοῦς λόγους κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἀλώσεως τοῦ Ρεθύμνου ὑπὸ τῶν Τούρκων ναὸν Παναγίας τῆς Παλαιοκαστρινῆς. Τὰ προσσχθέντα ὅμως ὑπὲρ τῆς γνώμης του ἐπιχειρήματα οὐδόλως πείθουν.

<sup>ε)</sup> Βλ. Ψιλᾶκιν, ἔ. ἀ.

<sup>ι)</sup> Ἐρμηνείαν τῆς χειρονομίας καὶ τῆς ὄλης στάσεως τοῦ Ἰησοῦ βλ. παρὰ

Παρθένου, ὑψουμένην πρὸ τοῦ στήθους της, καὶ στρέφει ὀπίσω τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ζωγραφούμενον ἄνω ἀρχάγγελον Γαβριήλ, ὅστις φέρει ῥόδινον ἱμάτιον μὲ ὄχρὰ φῶτα καὶ κρατεῖ μεταξὺ τῶν χειρῶν του, κεκαλυμμένων διὰ τῆς ἄκρας τοῦ ἐπιβλήματος, σταυρὸν μετὰ τριῶν κεραιῶν<sup>8</sup> καὶ δύο μικροὺς ἥλους. Ὑπὸ τῆς μέσης κεραιᾶς συγκρατεῖται ἀνηρημένος ἀκάνθινος στέφανος<sup>9</sup>. Ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, φέρων πράσινον ἔνδυμα καὶ κρατῶν τὸ «ὄξους μεστὸν σκεῦος»<sup>10</sup>, ἐξ οὗ προβάλλει ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος μὲ τὸν σπόγγον.

Ὑπὸ τὸν Γαβριήλ ἀναγινώσκειται, γεγραμμένον εἰς πέντε σειρὰς διὰ γραμμάτων ἐρυθροῦ χρώματος, ἐρμηνευτικὸν τῆς παραστάσεως τετραστίχον λαμβεῖον<sup>11</sup>, σχεδὸν πάντοτε ἀκολουθοῦν τὰς εἰκόνας τοῦ προκειμένου τύπου :

«Ὁ τὸ χαῖρε πρὶν τῇ Πανάγνω μὴνύ | σας  
τὰ σύμβολα νῦν τοῦ Πάθους προ | δεικνύει·  
Χριστὸς δὲ θνητὴν σάρκα ἐνδε | θυμένος  
πότμον δεδοικῶς δεῖ | λιᾶ ταῦτα βλέπων».

Ὑπὲρ τοὺς Ἀρχαγγέλους καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Θεοτόκου ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν δίσκων<sup>12</sup> αἱ βραχυγραφίαι Μ(ήτ)ΗΡ Θ(εο)Υ ἐν μέσῳ χρυσοῦν διακοσμήσεων.

Ἡ κατάστασις τῆς εἰκόνης γεγραμμένης ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος γύψου, εἶναι καλή<sup>13</sup>. Ἐνιαχοῦ, μάλιστα παρὰ τὰ σημεῖα συναρμογῆς

O. Wulff — M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau b. Dresden 1925, σ. 223.

<sup>8</sup>) Διὰ τὸν σταυρὸν αὐτόν, εἰκόνων ἀποδιομένων εἰς τὸν Ρίτζον, ὁ S. Bettini, La pittura di Icone Cretese—Veneziana e i madonneri, Padova 1931, σ. 23, σημειοῖ ὅτι εἶναι «d' una forma così singolare».

<sup>9</sup>) Ὁ στέφανος ἔλλειπει ἐκ τῶν εἰκόνων Ἱρώμης, Φλωρεντίας, Μουσείου Μπενάκη καὶ Λοβέρδου (ὑπ' ἀρ. 169), περὶ ὧν βλ. κατωτέρω. Ὑπάρχει ὅμως εἰς τοιχογραφίαν (1495—6) τῆς Κουμπελίδικης Καστορίας· βλ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας, εἰκ. 94.

<sup>10</sup>) Ἰωά ν. ΙΘ', 29.

<sup>11</sup>) Τὸ ἐπίγραμμα φαίνεται συντεθὲν εἰδικῶς διὰ τὴν παράστασιν ταύτην· Ἐν αὐτῷ γίνεται μνεῖα μόνον τοῦ Γαβριήλ. Ἴσως δὲ παρίστατο εἰς τὰς εἰκόνας Παναγίας τοῦ Πάθους ἀρχικῶς μόνον ὁ Γαβριήλ (βλ. Ἐ υ γ γ ο π ο ὑ λ ο υ, Κατάλογος, σσ. 72, 73). Καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κουμπελίδικης Καστορίας μόνος αὐτὸς ζωγραφεῖται (Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζ. Μνημεῖα τῆς Καστορίας σ. 135 εἰκ. 94).

<sup>12</sup>) Οἱ δίσκοι δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Φλωρεντίας.

<sup>13</sup>) Ἡ ἐν τῷ κάτω δεξιῷ τμήματι τῆς φωτογραφίας (Πίν. Β') φαινομένη φθορὰ ὀφείλεται ἁπλῶς εἰς τὴν σιλιπνότητα τοῦ βερνικίου τῆς εἰκόνης.

τῶν σανίδων, ἡ ἐξωγραφημένη ἐπιφάνεια, ὑποστᾶσα φθορὰν ἔχει ἐπισκευασθῆ (ἰδίᾳ εἰς τὸ τμήμα τοῦ χρυσοῦ βάρους).

Κατὰ τὴν παράδοσιν, «ὄπου καὶ νὰ τὴν πᾶνε αὐτὴ τὴν εἰκόνα ξαναγραφίξει σὸ Ρέθεμνος. Εἶναι ἡ κερὰ τοῦ χώρου»<sup>14</sup>.

Τὸ χρῶμα τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς Θεοτόκου εἶναι βαθύφαιον. Ἐλαφρότεροι ἀποχρώσεις ἀποδίδουσι τὰς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς σκιερότητας. Αἱ ἐν τῇ δεξιᾷ παρειαὶ τῆς Παρθένου καὶ τοῦ Παιδίου ψιμυθιαὶ διακόπτονται περὶ τὸ μέσον ὑπὸ ἐρυθροποῦ χρώματος. Οὕτως ὁ γενικὸς τόνος, ἀποβαίνων ἰδίᾳ παρὰ τῇ Θεοτόκῳ μελίχρους, προσδίδει γλυκύτητα καὶ θερμότητα εἰς τὸ βλέμμα, τὸ ὅποιον εἶναι ἤδη ζωηρὸν καὶ ἐκ τῆς ἐντόνου ἀποδόσεως τῆς λευκότητος τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἡ βιαιότης πάλιν ἀλλὰ καὶ ἡ κανονικότης τοῦ τόξου τῶν ὀφθαλμῶν, τὸ ἡμίφως τοῦ προσώπου καὶ τὸ συνεσφιγμένον στόμα, ἐκφράζουσι γαλήνην ἅμα καὶ θλίψιν. Ἡ θλίψις ὅμως τῆς Παρθένου φαίνεται συνέπεια τῆς ταραχῆς τοῦ Παιδίου, τοῦ ὁποίου τὸ στόμα ἐξωτερικεῖται πτόησιν καὶ παράπνον. Τὴν ἐκφρασιν τοῦ φόβου ἐπιτείνει καὶ ἡ ὄλη στάσις τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Τὰ ἐνδύματά του, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἰσχυρὰν σχηματισμοῦ τῶν εὐθυγραμμῶν τὸ πλεῖστον πτυχώσεων τοῦ μαφορίου, ἐμφανίζουσι πτύχωσιν φυσικωτέραν καὶ ἀνάγλυπτον. Ἀντίθεσιν ὡσαύτως πρὸς τὴν βαθύτονον καὶ σκοτεινὴν στολήν τῆς Θεομήτορος ἀποτελεῖ ὁ ἀνοιχτόχρωμος καὶ φωτεινότερος ἐν τῷ συνόλω του ἱματισμὸς τοῦ Ἰησοῦ. Ἐν τῷ προσώπῳ του ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ φωτὸς καὶ σκιάς εἶναι ζωηροτέρα ἢ παρὰ τῇ Θεοτόκῳ.

Τὴν εἰκόνα χαρακτηρίζει ἀκρίβεια σχεδίου καὶ ἐπιμελεστάτη ἐκτέλεσις· θὰ ἠδύνατό τις μόνον νὰ σημειώσῃ ἀσυμμετρίαν τινὰ τοῦ ἄνω χεῖλους καὶ τοῦ στόματος. Ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῶν προσώπων κατάδηλος γίνεται ἡ ἐπίτευξις πλαστικότητος. Τῶν ἀγγέλων αἱ μορφαὶ μὴ νύουσι κλασικὴν τέχνην καὶ χάριν. Τὴν αὐστηρότητα τέλος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς συνθέσεως δὲν δύναται τις, νομίζω, νὰ ἀρνηθῆ.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκει ἡ περιγραφεῖσα εἰκὼν, θεωρηθεὶς ἄλλοτε ὡς συνθετικὴ δημιουργία τοῦ Κρητὸς ἀγιογράφου Ἀνδρέου Ρίτζου, ἀποτελεῖ διασκευὴν τῆς εἰκονογραφικῆς συνθέσεως τοῦ Ἰησοῦ Ἀναπεσόντος, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ξυγγόπουλος<sup>15</sup>: «Τὴν παρὰ τὸν Ἀναπεσόντα εἰκονιζομένην Θεοτόκον ἀντικατέστησεν ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα, εἰς τὸν συνήθη τύπον τῆς Ὁδηγητρίας, οἱ δὲ

<sup>14</sup>) Ὡς ἀφηγεῖτο ἡ γηραιὰ καθαρίστρια τοῦ Ναοῦ. Καὶ ὁ S. Bettini, ἔ. ἀ. σ. 21, ὑποσ. 3, γράφει διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ρεθύμνου: «*è chiamata Kerra (Κυρία τῶν Ἀγγέλων)*». Καὶ αἱ δύο ὅμως προσωνυμίαι ἔχουν σήμερον παρὰ τῷ λαῷ λησμονηθῆ.

<sup>15</sup>) Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος, σ. 72.



δύο Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, οἱ ὁποῖοι σχεδὸν πάντοτε εὐ-  
ρίσκονται εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου βρεφο-  
κρατούσης, παρεστάθησαν κρατοῦντες τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους».

Εἰς μεταβυζαντινὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος τύπου ἡ  
Θεομήτωρ φέρει συχνότατα τὸ ἐπίθετον «Ἡ Ἀμόλυντος». Ἀποκαλεῖ-  
ται ὁμως καὶ «Κυρία τῶν Ἀγγέλων» καὶ «Φοβερὰ Προστασία».

Ἡ Ρεθυμνιακὴ εἰκὼν εἶναι ἀχρονολόγητος καὶ ἀνυπόγραφος. Δὲν  
γνωρίζω ἔαν ὁ Henze χρονολογῇ αὐτήν<sup>16</sup>:

Ὁ Κ. Ἀμάντος<sup>17</sup>, μνημονεύει πολλὰς εἰκόνας Παναγίας τῆς Ἀ-  
μολύντου, ἔργα Κρητῶν ἀγιογράφων: πιθανῶς τοῦ Δαμασκηνοῦ  
, αφοθ', Βίκτωρος Κρητὸς, ἀχε', Ἐμμ. Λαμπάρδου, ἀχαστ'  
Ἱερεμίου τοῦ Κρητὸς. Τοῦ αὐτοῦ Ἱερεμίου ἄλλην εἰκόνα τῆς  
Ἀμολύντου ἀναφέρει ὁ J. Strzygowski<sup>18</sup>. Ὁ Henze<sup>19</sup> ἀνάγει  
εἰς ἡμίσειαν δωδεκάδα τὰς εἰκόνας τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους τὰς ἀ-  
ποκειμένας ἐν Σινᾷ. Ὁ ἴδιος μνημονεύει δύο ἄλλας εὐρισκομένας ἐν  
Ζακύνθῳ, ἕξ ὧν ἡ μία ἔργον τοῦ Ἐμμ. Τζάνε<sup>20</sup>, καὶ ἡ ἄλλη τοῦ  
Ἡλίου Μόσκοου, φορητὴν εἰκόνα ἐν τῷ Ναῶ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου  
Ἀγ. Ὁρους, καὶ εἰκόνα τοῦ τέμπλου τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ  
Φωκίδος<sup>21</sup>. Καὶ ὁ Bettini, ἔ. ἀ. σ. 22, ἀναφέρει εἰκόνα Παναγίας τοῦ  
Πάθους ἀποκειμένην ἐν Princeton, τρεῖς ἐν τῷ Ρωσικῷ Μουσείῳ  
Πετροπόλεως καὶ ἄλλην ἐν Ἰσπανίᾳ.

Αἱ ἀνωτέρω εἰκόνες—καὶ ὑπάρχουσιν ἐκτὸς αὐτῶν καὶ ἄλλαι ὅμοιαι  
—θὰ ἦτο σκοπίμον νὰ παραβληθοῦν πρὸς τὴν Ρεθυμνιακὴν. Δυστυ-  
χῶς δὲν ἠδυνήθην νὰ πράξω τοῦτο. Ἡ παραβολὴ θὰ ἀπεκάλυπτεν  
ἴσως ὁμοιότητα πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν ἑνὸς τῶν γνωστῶν Κρητῶν ἀ-  
γιογράφων καὶ θὰ ὑπεδείκνυε τὸ ἐργαστήριον ἐξ οὗ ἡ ἡμετέρα εἰκὼν  
προῆλθε, διαφωτιζομένης οὕτω καὶ τῆς πατρότητος τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ  
εἰκόνης, περὶ ἧς κατωτέρω. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη  
εἶναι ἔλλιπής. Ἐκ τῶν φορητῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους  
εἶδον ἐν πρωτοτύπῳ τὰς ἀποκειμένας ἐν τοῖς Μουσεῖοις τῶν Ἀθηνῶν:  
Βυζαντινῷ, ὑπὸ τοὺς ἀριθ. 284, 287 καὶ 1477 (μικρὰν κεντρικὴν

<sup>16</sup>) Ὅσα ἐγράφησαν ἐν τῇ ἐφημ. Ρεθύμνης «Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις», 19  
Ἀπριλίου 1946, εἶναι ἄοριστα καὶ ἀτεκμηρίωτα.

<sup>17</sup>) Κ. Ἀμάντου, Συναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθήναι 1928, σσ. 51-57.

<sup>18</sup>) Strzygowski, B. Z. IV (1895), σ. 590.

<sup>19</sup>) Henze, Ausführliche . . . , σ. 23.

<sup>20</sup>) Βλ. καὶ Ν. Τωμαδάκη, Χρονολ. ἔλεγχον τῶν εἰκόνων τοῦ Τζάνε  
ὑπ' ἀρ. 3, «Κρητικὰ Χρονικά» Α', σ. 145.

<sup>21</sup>) Διὰ τὰς εἰκόνας τοῦ τέμπλου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, ἔργα τοῦ Μ. Δαμασκη-  
νοῦ, ὁ Ἄ. Ξυγγόπουλος γράφει ἐν Μ.Ε.Ε., ἀρθρ. Ὁσιος Λουκᾶς, τόμ. 16, σ.  
286α, ὅτι ἔχουν καταστραφῆ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν.

εικόνα συνθέτου πίνακος, φέρουσιν τὴν προσωνομίαν «*Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων*»), Μ π ε ν ά κ η ὑπ' ἀριθ. 531 (βλ. καὶ Κατάλογον Ξυγοπούλου πίν. 36β) καὶ Λ ο β έ ρ δ ο υ ἀρ. 390 (ἔργον Ἐμμ. Λαμπάρδου) καὶ 123 καὶ 169. Ἡ τελευταία<sup>22</sup>, διαστ. 0,65×0,82, εἶναι ὠραία εἰκὼν, ὁμοιάζουσα πρὸς τὴν Φλωρεντινὴν. Εἶναι ὅμως περισσότερο σκοτεινὴ, τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας διάφορον κατὰ τὸ περίγραμμα καὶ ὁ σταυρός, τὸν ὁποῖον κρατεῖ ὁ Γαβριήλ, ἀπλοῦς.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω καὶ αἱ κάτωθι, νεώτεραι τὸ πλεῖστον ἢ ἐπεσκευασμένα εἰκόνες ὁπόκεινται ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης τὰ ὅποια ἐπεσκέφθη<sup>23</sup>:

1) Πασσαλιτες Μυλιποτάμου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Μετομορφώσεως<sup>24</sup>. Ἡ εἰκὼν, διαστ. 1,073×0,857, ἀποκαλυμμένη παρὰ τῷ λαῷ «*Παναγία ἡ Γουλοῦ*»<sup>25</sup>, εἶναι λίαν ἐφθαρμένη. Παρὰ τὴν ἐπισκευήν, τὴν ὁποίαν ἐπέστη διὰ χειρὸς τοῦ ἀγιογράφου Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Ἰερθεῖου<sup>26</sup> (1882—1896), τὰ χρώματα ἐξακολουθοῦσιν νὰ καταπίπτωσι. Ἐκ τῆς ἐπιγράμματος σώζονται ὀλίγα γράμματα. Τὸ

<sup>22</sup>) Βλ. Π α π α γ ι α ν ο π ο ὑ λ ο υ, Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, Ἀθῆναι 1916, σ. 30.

<sup>23</sup>) Εἰς τοὺς πολυαριθμοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης ὑπάρχουσι πιθανότατα καὶ ἄλλαι εἰκόνες Παναγίας τοῦ Πάθους. Ἡ ἐρευνά μου δυστυχῶς περιορίσθη μόνον εἰς εὐάριθμα χωρία τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης. Σκόπιμον εἶναι νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἀναζήτησις εἰκόνων τοῦ τύπου τούτου πρὸς καταγραφὴν καὶ μελέτην ἐφ' ὅλης νήσου.

<sup>24</sup>) Ὁ ναὸς διὲν περιελήφθη ὑπὸ τοῦ G. Gerola εἰς τὸν *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Venezia 1935*, ὅπου ὅμως κατεγράφησαν ἄλλα ναῖδρια, ὀλίγον ἀπέχοντα τῶν Πασσαλιτῶν. Εἶναι μονόκλιτον θολοσκέπαστον οἰκοδόμημα ἐπαυξηθὲν κατὰ μῆκος εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Μέρους τῶν τοιχογραφιῶν ἀτυχῶς ἐπεχρίσθη.

<sup>25</sup>) Κατὰ τὸν ἐκ Πασσαλιτῶν συνταξ. δημοδιδάσκαλον κ. Γ. Τζανάκην ἡ Παναγία ὀνομάσθη οὕτως ἐκ τοῦ *γουλώνω—γουλώνω*, ὡς μεγαλόφθαλμος. Ἡ παράδοσις, ὡς ἔμαθον αὐτὴν παρὰ τοῦ ἰδίου, ἀναφέρει ὅτι πανώλης ἐνοσκήφασά ποτε εἰς τὸ χωρίον ἠρήμωσε κειρισμένην συνοικίαν, τοὺς Κάτω Πασσαλιτες, καιτοικουμένην κυρίως ὑπὸ Τούρκων. Οἱ Πάνω Πασσαλιτες οὐδὲν ἔπαθον χάρις εἰς τὴν θαυματουργὸν δύναμιν τῆς προστάτιδος αὐτῶν Παναγίας. Ὅπως δὲ προσέειπε γραῖα, ἐκ Πασσαλιτῶν καὶ οὕτῃ καταγομένη, ἡ ἀσθένεια—γνωστὸν εἶναι ὅτι αἱ φοβερώτεραι νόσοι προσωποποιοῦνται παρὰ τῷ λαῷ—ἐρωτηθεῖσα διατί δὲν προσβίλλει τοὺς Πάνω Πασσαλιτες ἀπήνησεν ὅτι «*δὲ σιμῶνα ἴω ὁθεν ἐκεῖα γιατί φοβοῦμαι τὴν Παναγία τὴ Γουλοῦ*».

<sup>26</sup>) Ἡ εἰκὼν μετηνέχθη εἰς Ρεθύμνον καὶ ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ ἱεράρχου, ὁ ὁποῖος προσέφερεν, ὡς λέγεται, εἰς τοὺς κατοικοὺς τοῦ χωρίου 2000 μετζήτια διὰ νὰ ἀγοράσῃ τὴν εἰκόνα, ἀλλ' ἐκεῖνοι δὲν συγκατετέθησαν εἰς τὴν πώλησιν. Ὅταν δὲ ἐπαινέμερον τὴν εἰκόνα εἰς Πασσαλιτες ὅλοι οἱ κάτοικοι προηγουμένων τῶν ἐξαπτερέγων καὶ τοῦ ἱερέως, ἐνδεδυμένου τὰ ἱερατικά του ἄμφια, ἐξῆλθον εἰς προὔπαντησιν αὐτῆς.

πρόσωπον καὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ Παιδίου ἀποτελοῦσι τὸ μῆμα τῆς εἰκόνης τὸ καλύτερον τῶν ἄλλων διατηρούμενον, ἴσως δὲ καὶ διὰ τοῦτο ἀποφυγὸν τὴν καταστρεπτικὴν ἐπιδιόρθωσιν. Ὁ χιτῶν τοῦ Ἰησοῦ εἶναι λευκός, ὑποπράσινος, διακεκοσμημένος, ὡς καὶ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 169 εἰκόνι τοῦ Μουσείου Λοβέρδου, δι' ἀνθυλλίων τριφύλλων καὶ διφύλλων, τριῶν κηλίδων καὶ κύκλων, εἰς ὧν τὴν περιφέρειαν ἐφάπτονται τρεῖς μελαναὶ στιγμαί. Ἡ πλατεῖα πτυχωτὴ ζώνη τοῦ Παιδίου εἶναι πορφυρᾶ καὶ τὸ ἱμάτιον κεραμόχρουν. Δεξιᾶ, ὑπὸ τὸ ἱαμβεῖον, εἶναι ἔξωγραφημένος ἅγιος ἐν προτομῇ, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς συνεπτυγμένον εἰλητὸν κάτωθεν τοῦ ἁγίου ἐπὶ ταινίας ἀνειλιγμένης ἢ ἐπιγραφῆ:

«Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ...

Κονταράτω καὶ τῆς συζύγου...[καὶ τῶν]

τέκνον αὐτοῦ ΑΧΛΛ...» (=1634)<sup>27</sup>

Ἀριστερᾶ τῆς κεφαλῆς τῆς Παρθένου εἶχε γραφῆ διὰ νεωτέρων γραμμάτων, συγχρόνων προφανῶς πρὸς τὴν ἐπισκευὴν τῆς εἰκόνης, ἢ προσωνυμία «Ἡ ἐλπὶς τῶν (Χριστιανῶν)». Ἀμφίβολον ἂν ὑπῆρχεν ἢ ἐπιγραφὴ αὕτη καὶ παλαιότερον.

2) Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, δύο εἰκόνες: Ἡ μία ἐν τῷ ναῷ τῆς Μεταμορφώσεως, μετοχίῳ ἄλλοτε τῆς ἐν Ἐθῶ Μονῆς τοῦ Καρακάλλου<sup>28</sup>, ἢ ἄλλη ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

3) Λαγκᾶ Μυλοποτάμου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Εὐαγγελιστρίας, διαστ. 1,14×0,84, ἔχουσα τὴν ἐπιγραφὴν «ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων»<sup>29</sup>.

4) Μέρωνας Ἀμαρίου, ἔξω τοῦ χωρίου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Παναγίας, διαστ. 0,473×0,373.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευθειῶν φωτογραφιῶν ἐμελέτησα τὰς ἐπομένας<sup>30</sup>: παρὰ G. Gerola, Monumenti Veneti...II, σ. 305 εἰκ. 373, Ν. Κονδάκον, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου [ῥωσ.], Πετρούπολις 1914—15, II σ. 151, καὶ παρὰ Σ. Λάμπρω, «Ν. Ἑλληνομνήμων» 5 (1908), π. Β'.

<sup>27</sup>) Ὁ κ. Τζανάκης διαβεβαίωι ὅτι ἀνέγνωσεν Ἀνδρέας τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ ἀφιερωτοῦ καὶ ὅτι ἐπὶ τῆς εἰκόνης ἀνεγράφετο ὡς ποιητὴς αὐτῆς ὁ Τζάνης. Ὄνομα ἀγιογράφου δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχέ που τῶν πολλῶν μερῶν τῆς εἰκόνης, ἐνθα τὰ χρώματα ἔχουσι καταπέσει. Τὸ παλαιότερον ὅμως γνωστὸν ἔργον τοῦ Ἐμμ. Τζάνη, τὸ φέρον χρονολογίαν, ἐξωγραφήθη τὸ 1636 (βλ. Εὐγγ. ο. π. ο. ὑ. λ. ο. υ., Κατάλογον σ. 40 καὶ Ν. Τωμαδάκη, εἰς «Κρητικὰ Χρονικά» Α' σ. 145).

<sup>28</sup>) Τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ βλ. παρὰ Gerola, Monumenti, III σ. 176.

<sup>29</sup>) Ἐχει, φαίνεται, ἐπανεπιχρῶσθῆ ἐπισκευασθῆ. Ἰκανὰ διηγεῖται καὶ δι' αὐτὴν ἢ παρὰδοσις.

<sup>30</sup>) Τὸν Mirkovic. Actes du IV Cong. Intern. des Et. byz., τ. II, 1936, σ. 131, δὲν εἶδον.



Ἡ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου καὶ ἄλλων δημοσιευθεῖσα εἰκὼν διαστ. 1,04×0,81, ἀπέκειτο ποτὲ ἐν Φλωρεντία<sup>81</sup>. Πρὸς αὐτὴν ὁμοιάζει πολὺ ἡ Ρεθιμνιακὴ Παναγία τοῦ Πάθους. Καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Ἰταλίας οἱ Ἄγγελοι ἀποπνέουν κλασικὴν χάριν. Ὁ φωτισμὸς ὅμως τῶν ἀκαλύπτων μερῶν τοῦ σώματος Μητρὸς καὶ Παιδίου εἶναι διάφορος παρ' ἑκατέρω τῶν εἰκόνων, ἴδιος δὲ ἐν ἀμφοτέραις παρ' ἑκάστη κεφαλῇ<sup>82</sup>. Ἡ Φλωρεντινὴ εἶναι φωτεινότερα. Τὸ βλέμμα τῆς Θεοτόκου εἶναι παρ' αὐτῇ ἄτονον. Διὰ τὰ χρώματα παρειρηγήθη<sup>83</sup> ὅτι ὁ ζωγραφήσας τὴν ἐν Ἰταλίᾳ εἰκόνα «εἰς τὸν παραδεδομένον χρωματισμὸν τῆς Κρητικῆς Σχολῆς προσπαθεῖ, χωρὶς ν' ἀπομακρυνθῇ παρὰ πολὺ ἀπὸ τὴν παράδοσιν, νὰ εἰσαγάγῃ ζωηρότερον χρωματικὸν θέληγητρον καὶ ἐνδύει τὸν Χριστὸν μὲ ἓνα διηνηθισμένον λευκὸν χιτῶνα καὶ περιορίζει τὸ χρύσωμα εἰς τὸν μανδύαν». Ἀπὸ τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰησοῦ τῆς Ρεθυμν. εἰκόνας ἐλλείπουν αἱ χρυσαὶ ἐστίαι, ἀφ' ὧν ἐκπέμπονται ἀκτῖνες εἰσδύουσαι εἰς τὸ ἔδυμα. Τὸ βλέμμα τῆς Θεομήτορος εἶναι ἔδῳ ζωηρότερον, βαρεῖα δ' ἡ θλιψίς τὴν ὁποῖαν ἐκφράζει τὸ στόμα, ἐπιτεινομένη ἐκ τοῦ ἴσως μακροῦ διαστήματος, τοῦ μεταξὺ θινὸς καὶ χελών. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πτύχωσιν, ἐκτὸς ἄλλων λεπτομερειῶν ἀναγράφω τὴν μείζονα σχηματοποίησιν, τὴν ὁποῖαν ἐμφανίζουσι αἱ πυχαὶ τοῦ μαφορίου ἐπὶ τοῦ δεξιῶ ὄμου καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Ρεθύμνου. Καὶ ἡ Φλωρεντινὴ εἰκὼν εἶναι ἀχρονολόγητος. Φέρει λατινιστὶ τὴν ἐπιγραφὴν «*Andrea Ricco di Candia ripinxit*»<sup>84</sup>. Ἄλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν ὄντως εἶναι ἔργον τοῦ Κρητὸς Ἀνδρέου Ριτζου. Οὐδ' εἶναι βέβαιοι οὔτε ἐξῆσεν ὁ ἁγιογράφος. Καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων οἱ καθηγηταὶ Ἀνδρ. Ξυγγόπουλος καὶ Ἀναστ. Ὀρλάνδος θεωροῦσιν αὐτὸν ἀνήκοντα «εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀρχαῖζόντων

<sup>81</sup>) Κατὰ τοὺς Wulff — Alpatoff, ἔ. ἀ. σ. 291, ἀπόκειται νῦν ἐν Πάριμα. Κατὰ τὸν Bettini, *La pittura di Icone . . . Tavola I, ἐν Fiesole: «Firenze, Uffizi — depositata a Fiesole, Museo Bandini».*

<sup>82</sup>) Βλ. καὶ Wulff — Alpatoff, αὐτ. σ. 223. Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἀποδίδεται ὁ φωτισμὸς ἐν τῇ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀγγέλων ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἐν ταῖς κεφαλαῖς τοῦ Ἰωάννου καὶ Ἰούδα εἰς τὸν Μυσικὸν Δείπνον τοῦ Μιχ. Δαμασκηνοῦ (βλ. «Κρητ. Χρον.» Α', 1947, Πίν. 5').

<sup>83</sup>) Wulff — Alpatoff, αὐτόθι. Διηνηθισμένος, ὡς ἐλέχθη, εἶναι ὁ χιτῶν τοῦ Ἰησοῦ καὶ εἰς τὰς εἰκόνας τῶν Πασαλιτῶν καὶ τοῦ Μουσείου Λοβέρδου (ὑπ' ἀρ. 169).

<sup>84</sup>) Ὁ Δ. Σισιλιάνος, Ἑλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήνας 1936, σσ. 186, 187, ἀναγράφει μὲν ὡς ἔργον τοῦ Ριτζου τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ εἰκόνα, δέχεται ὅμως ὡς ἀπίθανον ὅτι ὑπέγραψεν ὁ ἴδιος ταύτην. Καὶ ὁ I. F. Willumsen, *La jeunesse du peintre El Greco*, Paris 1927, σ. 56, εἶχε προηγουμένως γράψει: «*Il n' est guère probable que c' est Rizzo qui a signé*».

ζωγράφων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος»<sup>85</sup>. Ὁ J. F. Wil-lumssen, ὑπολαμβάνων τὴν εἰκόνα τῆς Φλωρεντίας ἔργον τοῦ Ρίτζου, τοποθετεῖ αὐτὴν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἰδίου αἰῶνος<sup>86</sup>. Ἄλλ' εἰς τὸν Wil-lumssen δὲν δύναται τις νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνην<sup>87</sup>.

Ὁ S. Bettini φαίνεται δεχόμενος ἀρχαιότεραν τὴν Ρεθυμνιακὴν τῆς Φλωρεντινῆς εἰκόνας καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἐν Ρώμῃ ὁμοίου τύπου, τῆς κλαπέσης ἐκ Κρήτης τῷ 1499<sup>88</sup>, ἡ ὁποία φέρει ἐν Ἰταλίᾳ τὴν προσωνομίαν «*Mater de perpetuo succursu*» καὶ εἶναι πιθανώτατα τὸ παλαιότερον γνωστὸν παράδειγμα Παναγίας τοῦ Πάθους ἐπὶ φορη-τῆς εἰκόνας<sup>89</sup>. Τοιαύτην χρονικὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς ρεθυμνιακῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς εἰκόνας νομίζω ἀπίθανον.

Οἱ ἑλληνιστικῆς τέχνης χαρίεντες ἄγγελοι<sup>40</sup>, καὶ ἡ ἐπιδίωξις πλαστι-κότητος<sup>41</sup>, στοιχεῖα ἀρχαιοπρεπῆ τῆς Ρεθυμνιακῆς εἰκόνας, ὑπενθυμί-ζουσι τὴν τέχνην τοῦ 14ου αἰῶνος. Καὶ αἱ εὐθύγραμμοι πτυχώσεις

<sup>85</sup>) Ξυγγοπούλου, Κατάλογος, σ. 72. Ὁρλάνδου, Βυζ. Μνημεῖα τῆς Καστορίας, σ. 136.

<sup>86</sup>) Ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 56 «*La Madone de Rizo a une inscription latine en caracteres gothiques tardifs qui parait dater, d'après l'écriture, du début du XVI siècle*».

<sup>87</sup>) Βλ. Μαθ. Καλλιγᾶν, ἐν «Νέα Ἑστία», τόμ. 30. τεύχ. 350, 1ης Αὐ-γούστου 1941.

<sup>88</sup>) Bettini, La pittura di Icone Cretese—Veneziana e i madonne-ri, Padova 1933, σ. 21, ὑπόσ. 3: «*in Creta (Retymo) esiste una Madonna della Passione secondo ogni apparenza anteriore alla romana e alla fiesolana*». «*Romana*» εἶναι προφανῶς ἡ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Ἀλφόνσου Ρώμης εἰ-κὼν, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ἀνωτέρω: «*È una Madonna che il Rizo dovette dipingere in Creta stessa dall'isola di fatto proviene, d'onde fu rubata nel 1498. Essa ci presenta il prototipo delle Madonne del Rizo, di cui sono esemplari posteriori quella già nominata di Fiesole e l'altra similitissima delle gallerie di Parma*».

<sup>89</sup>) Βλ. Ξυγγόπουλον, ἔ. ἀ. σ. 72. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Πανα-γίας τοῦ Πάθους ἦτο ἀγαπητός, ὡς ὑπεδηλώθη, εἰς τοὺς Κρητικὰς ἀγιογράφους φορητῶν εἰκόνων. Ἴσως ὑπ' αὐτῶν, καὶ δὴ ἐν τῇ νήσῳ, ἐφημερόσθη τὸ θέμα διὰ πρώτην φορὰν εἰς φορητὰς εἰκόνας. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ τὸν τύπον τῆς Ἁγ. Τριάδος, ὡς αὕτη ἱστορεῖται σήμερον, «*παρέλαβον καὶ ἐφήρμοσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας κυρίως οἱ Κρητικὲς ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων*» (Ὁρλάνδου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Καστορίας, σ. 133).

<sup>40</sup>) Ὁ Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Ἀθήναι 1948, σ. 30, ὡς χαρακτηρι-στικά τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων ἀναγράφει ὅτι: «*. . . τὰ πάθη παριστάνον-ται ἔντονα, μὲ . . . τίς βίαιες χειρονομίαις . . . χαριτωμέναις μορφῆς ἀγγέλων φτε-ρουγίζουσι*».

<sup>41</sup>) Βλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὸ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 6 (1929), σ. 313.

χαρακτηρίζουσι σχολὴν ἀρχαΐζουσαν, συναντωμένην εἰς τὸν Μυστράν<sup>42</sup>. Ἐφ' ἑτέρου ὁμως οἱ βαθεῖς τόνοι, ἡ ἔντονος διαφορὰ μεταξὺ φωτεινῶν καὶ σκιερῶν μερῶν τοῦ προσώπου<sup>43</sup>, ἡ τελείως ἀνεπτυγμένη τεχνικὴ τῆς διὰ λεπτῶν πολλῶν γραμμῶν ἀποδόσεως τοῦ φωτὸς μαρτυροῦσιν ἀκμὴν τῆς τεχνοτροπίας τῶν φορητῶν εἰκόνων, τῶν συνήθως λεγομένων «Κρητικῶν»<sup>44</sup>, γνῶσιν τῆς τέχνης τοῦ 16ου αἰῶνος. Τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου, ἡ ἐν αὐτῷ διάταξις τῆς σκιάς καὶ τῶν φώτων, αἱ ὀφρῦες, ἡ ἔκφρασις τοῦ στόματος, ὁ μορφολογικὸς τύπος τοῦ Ἰησοῦ, τὸ παρ' αὐτῷ καὶ τῇ Παρθένῳ βαθὺ σκιερὸν χρῶμα τῶν προσώπων, ἡ ὅλη αὐστηρότης καὶ μεγαλοπρέπεια τοῦ πίνακος ἐμφανίζουσιν ἰκανὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Θεοτόκον Βρεφοκρατοῦσαν τοῦ Ἐμμαν. Λαμπάρδου (1609)<sup>45</sup>. Ἡ ὅλη στάσις τῆς Παναγίας, ἡ κλίσις τῆς κεφαλῆς, τὸ περιγράμμα τοῦ προσώπου, ὁ φωτισμὸς του, καίτοι οἱ τόνοι εἶναι βαθύτεροι, ὑπομιμνήσκουσι τὴν Ἁγίαν Ἄνναν τοῦ Ἐμμ. Τζάνε (1637)<sup>46</sup>. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ρεθύμνου ὑπὸ τῶν Τούρκων (1646) εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐγράφη ὁ προκείμενος πίναξ<sup>47</sup>. Ἐὰν λοιπὸν λάβωμεν ὡς ὄριον τὸ ἔτος 1646 δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν Ρεθυμνιακὴν εἰκόνα εἰς τὸ τέλος τοῦ 16ου ἢ ἐντὸς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνος. Ὅπωςδὴποτε ὁ ζωγράφος ἀρχαΐζει καὶ γινώσκει καλῶς τὴν τέχνην του.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

<sup>42</sup>) Ὁ Χατζηδάκης, ἔ. ἀ. σ. 64, διὰ τὴν ζωγραφικὴν τοῦ Ἀφεντικοῦ παρατηρεῖ: «Τούτη ἡ σχολὴ δείχνει μίαν ἀρχαϊκότητα θεληματικὴν . . . . διὰ τὸν ἀραιὸν πτωχῶσαι πέφτον σχεδὸν εὐθύγραμμα ὅπως σὶ ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ». Καὶ ὁ Bettini σημειοῖ ὁμοιότητα τῆς τεχνοτροπίας τῶν λεγομένων εἰκόνων τοῦ Ρίτζου «con i famosi cicli di Mistra» (ἔ. ἀ. σ. 23).

<sup>43</sup>) Κατὰ τοῦτο ὁμοιάζει ἡ ἡμετέρα εἰκὼν πρὸς τὸν Ἰησοῦν Μέγαν Ἀρχιερέα τοῦ Πέτρου Λαμπάρδου (βλ. Συγγόπουλου Κατάλογον, πίν. 15β). Διὰ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Λαμπάρδου γράφει ὁ Ε. ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρότυπον τῆς λεγομένης Κρητικῆς τεχνοτροπίας (σ. 33).

<sup>44</sup>) Βλ. Α. Συγγόπουλου, Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ὀδηγητρίας, Ε.Ε.Β.Σ. 3 (1926), σ. 138, Γ. Σωτηρίου, ἐν Ε.Λ.Ε. τόμ. 5, σ. 381β, ἄρθρ. Τέχνη Μεταβυζαντινῆ, Φ. Κ (ὄντογλου), ἄρθρ. Κρητικὴ Σχολή, Ε.Λ.Ε. τόμ. 8ος, σσ. 197β—198α.

<sup>45</sup>) Βλ. Συγγόπουλου, Κατάλογον, πίν. 13α καὶ σ. 29.

<sup>46</sup>) Αὐτόθι, πίν. 20.

<sup>47</sup>) Καὶ ὁ Μ. Χατζηδάκης, Ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡ Ἱταλικὴ χαλκογραφία, «Κρητικὰ Χρονικά» Α' (1947), σ. 42, γράφει ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων «οἱ κρητικοὶ καλλιτέχνες κατέφυγαν στὴν Ἐπίανησο, ποὺ βρισκοῦνταν κάτω ἀπὸ ἐνετικὴ διοίκηση καὶ σιὴ Βενετία, ὅπου συνέχισαν τὶς παραδόσεις τῆς κρητικῆς σχολῆς».



## ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ Χ΄ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΙΑΡΑ

(ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΑΙΡΕΤΗ)

Ὁ Χατζῆ-Ἀνδρέας Κριαρᾶς (1765—1872) ὁ ἐξ Ἀνωπόλεως τῶν Σφακίων, υἱὸς τοῦ Ἐμμ. Νομικοῦ ἢ Κριαρᾶ καὶ τῆς Κατίγκως Βλάχου, ἀδελφῆς τοῦ ἐθνομάρτυρος Ἰωάννου Δασκαλογιάννη, εἶναι εἰς τῶν ὀλίγων πρωτεργατῶν τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἐμποροπλοίαρχος κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1800—1821 ἐποχὴν, διετέθει παλαιοὺς δεσμοὺς μὲ ὄλους τοὺς Ἕλληνας πατριώτας τῆς Ὀδησοῦ, τῆς Τεργέστης, τῆς Βιέννης, τῆς Ὑδρας καὶ τῆς Καλαμάτας. Ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων φιλικῶν τῆς Ὀδησοῦ, ὦν φίλος τοῦ Ἐμμ. Ξάνθου καὶ τοῦ Σίμου Μπερτουμέ. Ὅτε ἐκηρύχθη ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821, ὁ Κριαρᾶς ἐψηφίσθη ὡς πρόεδρος τῆς πενταμελοῦς Ἐπαναστατικῆς Ἀρχῆς, μετὰ τοῦ Πρωτοπαπᾶ Σφακίων Γεωργίου, τοῦ Ἰω. Ψαρρουδάκη, τοῦ Χ. Σ. Βουρδουμπᾶ, τοῦ ἱατροῦ Παλιουδάκη καὶ τοῦ Σ. Παπαδάκη. Ἐπὶ Ἀφεντούλη καὶ ἀρμοστικῆς Τομπάζη, διετέλεσεν Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ὑπῆρξεν ὁ πρωτεργάτης τῆς ἐκ Κρήτης ἀποπομπῆς τοῦ Ἀφεντούλη καὶ ἦτο ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Ἰω. Κωλέτη. Τὸ ἔτος 1830 ὁ Κριαρᾶς ἐγκατεστάθη εἰς Σύρον. Ἐκεῖ διετέλεσε μέλος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς Κρήτης, καὶ εἶτα πρόεδρος τῆς ἐν Σύρῳ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, μὲ ἀναπληρωτὴν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Μίνωα Μπογιατζόγλου. Εἰς βαθύτατον γῆρας—107 ἐτῶν—ἀπεβίωσεν ἐν Σύρῳ, κηδευθεὶς δημοσίᾳ δαπάνῃ, ὡς φέρων τὸ ἀνώτατον Ἀριστεῖον τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 καὶ τὸν Μεγαλόσταυρον, ἐκφωνηθέντος ἐπικηδείου παρὰ τοῦ λογίου Ἀρχιεπισκόπου Σύρου Ἀλεξάνδρου - Λυκούργου καὶ τοῦ δικηγόρου Χατζηδίκη. Ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του, ὁ Κριαρᾶς ἐπροστάτευσε τὸν εἰς Σύρον καταφυγόντα ὡς πρόσφυγα Κ. Βενιζέλον, ἠτύχησε δὲ νὰ γνωρίσῃ νήπιον τὸν κατόπιν Πρωθυπουργὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον<sup>1</sup>.

Προκειμένης τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1841 (Χαιρέτη) ὁ τότε καθηγητὴς τῆς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδης ὁ ἀπὸ Χανίων, ἔγραψεν εἰς τὸν Κριαρᾶν καὶ τοῦ ἐζήτησε νὰ συμμετάσχη τοῦ ἀρχομένου ἀγῶνος. «Διότι, — τοῦ ἔγραφε, — ἡγήθεις σὺ τῆς Ἐπαναστάσεως πρὸ δεκαετίας, θὰ ἦτο περιεργὸν νὰ μὴν δεχθῆς καὶ νῦν νὰ βοηθήσῃς τὸν ἐντιμὸν ἀγῶνα...».

<sup>1</sup>) Βλέπε Ἐφημερίδα «Ἐρμούπολις» Σύρου, ἀρ. φ. 413 τῆς 23. 11. 1872, ἐν Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ.

Ἐν Κριαρᾷ ἀπήντησεν, εἰς τὸν μετὰ ἱκανὰ ἔτη γενόμενον καὶ Μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μισαήλ, διὰ τῆς ἀκολούθου ἐπιστολῆς του, λίαν ἐνδιαφερούσης ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, λόγῳ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐν πολλοῖς προσομοιαζουσῶν πρὸς τὰς σημερινάς<sup>2</sup>.

Ἐν Σύρα τῇ 18 Μαρτίου 1841

Πανιερώτατε Δέσποτα!

Ἡ ἐπιστολὴ σου τῆς 15ης Φεβρουαρίου, μὲ εὖρεν ἀσθενοῦντα, καὶ οὕτω πῶς, δὲν ἠδυνήθην νὰ δώσω ἀπόκρισιν ἐν καιρῷ τῷ πρόποντι. Ταύτην, σπεύδω νὰ δώσω σήμερον διὰ χειρὸς τοῦ γαμβροῦ μου Χαροαλ. Βορδουμπάκη<sup>3</sup>, ὅστις προλαβόντως ἔγραψε καὶ εἰς τὸν Ροῦσον<sup>4</sup> καὶ εἰς τὸν Πωλογεωργάκη διὰ νὰ ἀνοίξουν τοὺς ὀφθαλμούς των καὶ ἀντικρῶσαι τὴν σημερινήν κατάστασιν.

Μοὶ γράφεις, Πανιερώτατε, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀγνοῶ τὴν κίνησιν, ἀλλ' ὅτι πρέπει καὶ ἐγὼ νὰ κινήθω καὶ νὰ παρακινήσω μάλιστα καὶ ὄλους τοὺς συμπατριώτας μου, ἐδῶ καὶ εἰς τὴν Πατριδα, νὰ κινήθωσιν ὅλοι, διότι οἱ ἄλλοι δὲν θέλουν νὰ κινήσουν ἂν δὲν κάνουν τὴν ἀρχὴν οἱ Σφακιανοί. Ἡ Πανιερότης σου, ἃς μοὶ ἐπιτρέψῃ μὲ ὄλον τὸ σέβας ὅπερ ὀφείλω εἰς τὸ ἀξίωμα σου νὰ εἶπω τὴν καθαρὰν ἀλήθειαν· αὐτὴ δὲ εἶναι, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἔπραξαν, παντοῦ ὅπου εὐρέθησαν κατὰ τὴν μεγάλην Ἐπανάστασιν, πάντοτε τὸ καθήκον των. Καὶ τί ἀπεκόμισαν; Ὑβρεῖς καὶ θυσίας καὶ οὐδὲν ἄλλο. Οἱ Σφακιανοὶ ἠγγηθέντες κατὰ τὴν ἐπανάστασιν πρῶτοι, διότι οὐδεὶς ἐκίνει ἂν αὐτοὶ δὲν ἐσηκῶνοντο πρῶτοι, εἶδον τὰς περιουσίας των νὰ καταστρέφονται καὶ τὰ καλύτερα τέκνα των νὰ γίνονται βορὰ τοῦ κατακτητοῦ. Ὅπως δὲ ὅλοι γνωρίζουν, ὅπου καὶ ἂν εὐρέθησαν, οὐδεμιᾶς βοήθειας ἔτυχον ἀπὸ τοὺς ἄλλους Κρητας, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων. Πῶς λοιπὸν θέλετε σήμερον νὰ ξεσηκωθοῦν πάλιν πρῶτοι αὐτοὶ; Ἐγὼ θὰ ἔλεγον νὰ συνεννοηθοῦν πρῶτα μὲ ὄλους τοὺς πρώτους τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν καὶ ἀφοῦ δεχθοῦν νὰ ξεσηκωθοῦν ὅλοι, νὰ ὑπογράψουν ἓνα σύμφωνον καὶ τότε μάλιστα, οἱ Σφακιανοὶ νὰ σηκωθοῦν ἀμέσως καὶ πρῶτοι. Ἀλλὰ νὰ

<sup>2</sup>) Βλέπε σχετικὴν ἀλληλογραφίαν, εἰς Γενικὰ Ἀρχεῖα Κράτους, ἐν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, φάκελλος Ἀρχεῖου Πάνου Κορωναίου, ἀρ. 3/1841.

<sup>3</sup>) Ὁ Χαράλαμπος Βορδουμπάκης (1810—1899) ἦτο υἱὸς τοῦ Χ' Στρ. Βορδουμπᾶ. Ἐσπούδασε εἰς Παρισίους Νομικὰ καὶ ἦτο ἐκ τῶν καλλιτέρων παλαιῶν δικηγόρων τῆς Σύρου. Ἐνυμφεύθη τὴν θυγατέρα τοῦ Χ' Α. Κριαρᾶ, Κατίγκω καὶ ἀπεβίωσεν εἰς Σύρον εἰς βαθὺ γῆρας. Ἡ Κατίγκω Κριαρᾶ—Βορδουμπάκη, ἐσπούδασε δι' ἐξόδων τῆς τὸν πολιτευόμενον Χαρ. Πωλογεωργῆν.

<sup>4</sup>) Ἐννοεῖ τὸν Ροῦσον Βορδουμπᾶν, ἀδελφὸν τοῦ Χ' Στρ. Βορδουμπᾶ, μέλους τῆς Καγκελαρίας Σφακιῶν.

παροτρύνω ἐγὼ τοὺς συνεπαρχιώτας μου εἰς νέαν αἵματοχυσίαν, καὶ κατόπιν νὰ ἐγκαταλειφθῶσι μόνοι των εἰς τὸν ἀπελπιν ἀγῶνα, οὐδέποτε θὰ πράξω τοῦτο, πρὶν λάβω ἐγγυήσεις ἱκανάς. Ἐπιθυμῶ ὁμως καὶ κάτι ἄλλο νὰ εἶπω, διὰ νὰ δικαιολογήσω διατι δὲν ἀπήντησα μέχρι τοῦδε καὶ εἰς προλαβούσας παρομοίας προσκλήσεις τοῦ κ. Δαμβέργη, ὅστις μὲ ἐπεσκέφθη πρὸ καιροῦ.

Φροεῖ ἢ Πανιερότης σου, ὅτι κατόπιν τῶν τόσων θυσιῶν καὶ μόχθων ἃς κατεβάλομεν, οἱ συνάδελφοί μου εἰς τὴν Καγκελλαρίαν καὶ ἐγὼ, κατὰ τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν τοῦ Γένους, δὲν θὰ καθίστων πάντα ταῦτα δυνατὴν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης, ὡς ἐγένετο διὰ τὸ λοιπὸν Βασιλείον; Λέγω ναί, διότι οὐδὲν παρελείψαμεν νὰ πράξωμεν καὶ στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς, τελικῶς δὲ ἡμεῖς εἴμεθα οἱ νικηταὶ καὶ ὄχι οἱ τουρκοαἰγύπτιοι. Δυστυχῶς ὁμως ἡ εὐθύνη τῆς ἐκ νέου δουλώσεως τῆς Κρήτης βαρύνει τοὺς Ἐθρωπαϊοὺς Κυβερνήτας.

Οἱ ξένοι, Πανιερώτατε, δὲν ἠθέλησαν ποτέ, παρ' ὅλας τὰς θυσίας μας, τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης. Εἶμαι δὲ εἰς θέσιν νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι μὲ κάθε τρόπον ἤναντιοῦντο εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν καὶ οἱ Ἄγγλογάλλοι καὶ οἱ Ρῶσοι. Ἐγὼ δὲ ὁ ἴδιος, ὅταν εἶδον πόσον καταφύρωσ παραγνωρίζονται ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς προστάτας μας αἱ θυσίαι τόσων ἐτῶν, ἤναντιώθην εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Γραμβούσας εἰς τὸν Ἀγαρηνόν, κατόπιν συνεννοήσεως καὶ μὲ τὸν κ. Κανάρη<sup>5</sup>, ἀλλ' εἰς μάτην διότι τὸ σχέδιον ἐπροδόθη εἰς τὸν ἄγγλον στόλαρχον.

Ἡ ἀσυνειδησία τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτενομένων, τοῦ Οὐέλκιτῶνος, τοῦ Μετερλίχου καὶ τοῦ Ἀβερδῆνου κετεδίκασαν τὴν τάλαιναν Πατρίδα εἰς τὴν λαιμητόμον, καὶ οὕτω πῶς διὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀσυνειδησίας κατέπεσεν ὁ φοβερός οὗτος τῆς Ἑλλάδος προμαχὼν τῆς Μεσογείου, ὃν μὲ τοσαύτας θυσίας ἐδημιουργήσαμεν μιὰ δρᾶξ Σφακιανῶν ἐν ἀρχῇ<sup>6</sup> καὶ εἶτα ὅλοι οἱ Κρηῖτες ὁμοῦ.

Τὰ συμφέροντα τῶν ξένων δὲν θέλουν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης καὶ σήμερον. Χάριν τῶν ὀλικῶν καὶ μόνον συμφερόντων τούτων πρὸς τὸν Σουλτάνον, δὲν ἐδίστασαν νὰ υπαγάωσι καὶ πάλιν τὴν τλήμονα Κρήτην, ἀγωνισθεῖσαν δλόκληρον δεκαετίαν σκληρῶς ὑπὲρ τοῦ

<sup>5</sup>) Εἰς τὸ πραξικόπημα τοῦτο ἦτο σύμφωνος καὶ ὁ πυρπολιτῆς Κωνσταντῖνος Κανάρης, ὅστις εἶχεν ἀποσταλῆ παρὰ τοῦ Κυβερνήτου Ι. Καποδιστριαῖου διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Φρουρίου τῆς Γραμβούσας, τὸν προμαχῶνα αὐτὸν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὃν μὲ μεγάλας θυσίας κατέλαβεν διὰ στρατιγήματος τὸ ἔτος 1825 ὁ ἐξ Ἡρακλείου Παχυνανδρουλῆς.

<sup>6</sup>) Ἐννοεῖ τοὺς ὀλίγους Σφακιανοὺς τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν Καγκελλαρίαν τῶν Σφακιῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐμποροπλοιάρχους, οἱ ὅποιοι πρῶτοι ἐκήρυσαν τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 εἰς Σφακιά.



δικαίον καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εἰς τὴν πρώτην σκληρὰν δουλείαν.

Τοῦτο αὐτὸ θὰ πράξωσι καὶ σήμερον, μετὰ δέκα ἀκόμη ἔτη. Νέον αἷμα θὰ χυθῆ καὶ πάλιν ἄνευ σκοποῦ καὶ ἀποτελέσματος, διότι ἡ διπλωματία θὰ ἐναντιωθῆ εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν διὰ τὴν Ἑνωσιν. Ταῦτα γράφω εἰς τὴν Πανιερότητά σου διὰ νὰ δικαιολογήσω τὴν «ψυχράν», ὡς γράρεις, στάσιν μου εἰς τὸν προκειμένον νέον ἀγῶνα, ὃν θεωρῶ ἄφρονα, ἄπελπιν καὶ καταστρεπτικὸν διὰ τὴν ἤδη κατεστραμμένην Κρῆτην, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τῶν ἡγουμένων τῆς κινήσεως, εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ ἐξαγριωθῆ ὁ Σουλτάνος ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ἄνευ θειικοῦ ἀποτελέσματος.

Ὡς πρὸς ἐμέ, Πανιερότατε, σοὶ λέγω ὅτι δὲν ἀναπαύομαι εἰς τὰς δάφνας τῶν δεκαετῶν πολέμων καὶ θυσιῶν ὑπὲρ τοῦ Γένους, ἀναλώσας καὶ περιουσίαν καὶ συγγενεῖς καὶ φίλους εἰς τὸν ὑπέρτατον ἀγῶνα. Ἀρκοῦσαν πικρίαν μὲ ἐπότισαν οἱ ὀλιγορήσαντες εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ τὰς θυοῖας, οἵτινες τώρα ἀναπανόμενοι εἰς τὸ Ἐνάπλι<sup>1)</sup> ἐκτοξεύουσι μύδρους ἐναντίον τῶν Σφρακιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἂν δὲν ἔδρον τότε, οὔτε ἐπανάστασις οὔτε ἄλλο τι θὰ ἐγίνετο. Ἴσως δὲ ἀκόμη οὔτε ἐλεύθερον Βασίλειον θὰ ὑπῆρχε σήμερον, διότι ἡμεῖς εἰς τὴν Κρῆτην ἀπησχολήσαμεν ἐπὶ τοσοῦτα ἔτη χιλιάδας καὶ μυριάδας τουρκοαιγυπτίων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐνέπιπτον ἄλλως εἰς Πελοπόννησον μὲ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα. Δὲν καταδέχομαι κἄν νὰ ἀπαντήσω εἰς τὰς ὕβρεις τῶν εἰς Ἐνάπλι. Οὐδὲν πλέον ἐπιθυμῶ, οὔτε ἐπαίνους, οὔτε δόξαν μοι εἶναι ἀρκετὸν ὅτι ἔπραξα τὸ καθήκον μου καὶ εἶμαι εὐτυχῆς διὰ τοῦτο, διότι δὲν ὑπάρχει μεγαλυτέρα εὐτυχία ἀπὸ τὸν πολίτην ὁ ὁποῖος τὰ κοινὰ διαχειριζόμενος, πράττει τὸ καθήκον του ἀπέναντι τοῦ Γένους κατὰ συνείδησιν.

Καὶ πῶς δὲν γνωρίζουν αἱ θεομαὶ κεφαλαί, ὅτι κατὰ τὸ Συνέδριον τῆς Ἐθρώπης παρεστάθη καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς Κρῆτης; Αὐτὸς λοιπὸν, καὶ διότι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ νικηταὶ καὶ διὰ τὰς θυοῖας ἡμῶν, παρέστησε κατ' ἐξουσιοδότησιν τὰ δίκαιά μας καὶ ἐζήτησε νὰ περιληφθῆ καὶ ἡ τάλαινα Κρῆτη εἰς τὸ Βασίλειον. Νομίζει δὲ ἡ Πανιερότης σου, ὅτι ἦτο μικρὰ ἡ πικρία καὶ ἡ ἀπογοήτευσίς ἢν ἠσθάνθημεν ἡμεῖς οἱ νικηταί, ὅταν εὐρέθημεν πρὸς τῆς κατηγορηματικῆς ἀοργήσεως τῶν Εὐρωπαίων νὰ ἰκανοποιηθῶσι τὸ δίκαιόν μας;

<sup>1)</sup> Ἐννοεῖ τὸν κατ' αὐτοῦ καὶ κατὰ τοῦ Νεοφύτου Οἰκονόμου γράψαντα, εἰς τὴν Ἐφημερίδα τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδου, Ζαχαρίαν διδάσκαλον τὸν ἐπιλεγόμενον Πρακτικίδην.

Πῶς ζητοῦσι λοιπὸν νῦν αἱ θερμοὶ κεφαλαί, μετὰ τόσον αἷμα ὅπερ ἐχύθη, νὰ ἀποδυθῶν εἰς νέον ἀγῶνα, μόνον δὲ διὰ νὰ θρηνηθῶμεν νέα θύματα; Καὶ βεβαίως, ἡ καρδία μας, παρ' ὅλα τὰ γηρατεῖα<sup>\*)</sup>, ἀσθάνεται ἀκμαίας δυνάμεις διὰ θραῖσιν, ἀλλ' ἡ φρόνησις μᾶς συγκρατεῖ, διότι τί δυνάμεθα νὰ πράξωμεν ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν, οἱ ὅποιοι ἀσυνειδήτως μᾶς ἐθυσίασαν; Εὐχόμει εἰς τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης ψυχῆς νὰ μὴ μετανοήσουν διὰ τοῦτο, διότι ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀγαθηνοῦ πολλὰ θὰ τοῖς στοιχίσῃ.

Χαιρετίζω τὴν Πανιερότητά σου κ. Μιχαήλ, μὲ τὴν εὐχὴν νὰ ἀκροασθῶν τὴν γνώμην τοῦ γέροντος Κριαρᾶ οἱ φυγομαχῆσαντες τοῦ Ἀναπλιῶ, διὰ νὰ μὴ θρηνηθῇ καὶ ἄλλο αἷμα ἢ Κρήτη, καὶ ἑκατόμβας θυμάτων, διότι ὁ χρόνος δὲν ἐπέστη ἀκόμη διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπάζεται καὶ ὁ ἐδῶ κ. Χίλλ καὶ ὁ Βαφειαδάκης, ὁ ὅποιος μάλιστα ἔγραψε προλαβόντως εἰς τὸν κ. Χάλην καὶ λοιπούς.

Τῆς Πανιερότητός σου ἀφοσιωμένος καὶ πρόθυμος φίλος, καταπαζόμενος τὴν δεξιάν σου.

ΧΑΤΖΗ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΙΑΡΑΣ

\*) Ὁ Κριαρᾶς, ὅτε ἔγραφε τὰ ἀνωτέρω, ἦτο 76 ἐτῶν. Οὗτος ἀπεβίωσεν εἰς Σῦρον εἰς ἡλικίαν 107 ἐτῶν, πεσὼν ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τῆς οἰκίας του, διότι ἦνωχλειτο εἰς τοιαύτην ἡλικίαν ἀκούων κλειδοκύμβαλον, τὸ ὅποιον ἔπαιζεν εἰς παρακείμενον δωμάτιον τῆς οἰκίας του, ἡ νύμφη του Ἄννα Κ. Νάξου, σύζυγος τοῦ υἱοῦ του Ἐμμ. Ἄ. Κριαρᾶ, πολλάκις δὲ εἶχε παρατηρήσει ταύτην διὰ τοῦτο. Εἰς μίαν παρομοίαν στιγμὴν, ὁ Κριαρᾶς, ὑποστὰς κρίσιν λόγῳ καὶ τῆς ἡλικίας του, διέλαθε τὴν προσοχὴν τοῦ σφακιανοῦ ἀκολούθου του Μπελιβανᾶκη καὶ ἠτύοκτόνησε.

ΙΩ. Δ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΣ

## Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΟ ΦΟΔΕΛΕ

Ένα χιλιόμετρο περίπου, βορεινά του Φόδελε<sup>1</sup> βρίσκεται η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου. Η γύρω τοποθεσία είναι γνωστή με τις ονομασίες Σκοτεινή, Λουμπινιές και Ἀρχοντικά. Ἀπ' αὐτὲς επικρατέστερη εἶναι τῆς Σκοτεινῆς. Τὰ δυὸ πρῶτα τοπωνύμια χρωστοῦνε τὴν προέλευσή τους, τὸ ἓνα στὸν ψηλὸ, σκοτεινόφαιο βράχο πὸν δρθώνεται κατακόρυφος, ἔκει κοντά, πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, κουφαλισμένος ἀπὸ τὶς σπηλιές καὶ δασὺς ἀπὸ τ' ἀγριοτριναρα καὶ τὸ ἄλλο στὴν εὐδοκίμηση τῆς ἀγριολουμπινιάς<sup>2</sup> ἐνῶ τὸ τρίτο, συνδέεται μὲ τὸν ἐρειπωμένο οἰκισμὸ πὸν περιβάλλει τὸ ναό. Ἀπὸ τὰ ἐρείπια, πὸν εἶναι σωροὶ ἀπὸ πέτρες, τὰ μόνα ἄξια λόγου ὁρατὰ εἶναι τὰ τμήματα τοιχοδομῆς μιᾶς παλιᾶς βασιλικῆς, πὸν στὴ μέση της καὶ μὲ δικά της μέλη καὶ ὕλικὸ κτίστηκε ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου. Γιὰ τὸν οἰκισμὸν αὐτὸ τίποτα, πὸν νὰ εἶναι ἱστορικὰ ἐξακριβωμένο, δὲν ὑπάρχει. Μονάχα ἡ φθίνουσα ὀνομασία «ἀρχοντικά»<sup>3</sup> ἀπομένει ἀκόμα, μὰ εἶναι κι' αὐτὸς μάρτυρας πολὺ σιωπηλὸς κι' ἱκανὸς μονάχα νὰ γεννᾷ εἰκα-

<sup>1</sup> Στὸς καταλόγους τῶν Κρητῶν πὸν ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὴ δουλοπαροικία στὰ 1299, μὲ τὴ συνθήκη Βενετῶν—Καλλέργη, συναντᾶται ὀνοματεπώνυμο μὲ τὴ μορφή *Fodelle* καὶ *Fodele* (βλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', σ. 279, 282 καὶ 285). Ἐπίσης σὲ βενετσιάνικο ἔγγραφο τοῦ 1428 συναντᾶται τὸ ὄνομα *Manolius Fodelle* (H. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Venitienne en Crète, Paris 1892, σ. 323). Ἀπὸ τὰ παραπάνω μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη πὸς τ' ὄνομα τοῦ χωριοῦ ὀφείλεται σὲ κάποιο οἰκιστὴ μὲ ἐπώνυμο Φόδελε. Αὐτὴ ἄλλωστε τὴ γνώμη τὴν ἔχει ὑποστηρίξει κι' ὁ Σ. Ξανθοῦδίδης («Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. Γ', σ. 41). Τέλος ὁ Quirini, *Relazione dell' isola di Candia scritta da L. Quirini nell' anno 1545*, ἀναφέρει τὸν *luogo delle Fodelle* (σελ. 7) καὶ τὸ *fiume delle Fodelle* (σελ. 17). Βλ. ἐπίσης Αχ. Α. Κύρου, *Οἱ Ἑλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος*, Ἀθῆναι 1938, σ. 201.

<sup>2</sup> Καὶ σήμερα ἀκόμα βρίσκονται μερικοὶ γερόντιοι πὸν ὀνομάζουν τὴν ἐκκλησία *Παναγία ἢ Λουμπινιανή*.

<sup>3</sup> «Ἀρχοντικά ἀκούονται εἰς πλεῖστα χωριά τῆς Κρήτης καὶ καλοῦνται οὕτω τὰ ἐρείπια οἰκίας παλαιοῦ ἀρχοντος (τῆς Ἑνετοκρατίας), ἢ ἡ οὐνοικία ὅπου ἔκειτο» (βλ. Στ. Ξανθοῦδίδη, «Χριστιανικὴ Κρήτη», ἔτος Α' (1912), σ. 318). Ἀρχὼν ὅμως (τῆς Ἑνετοκρατίας) μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ Κρητικὸς, ἀφοῦ καὶ οἱ Καλλέργες, παρ' ὅλο πὸν καταγότανε ἀπὸ τοὺς ἀρχοντοπούλλους, ἦσαν *Nobili Veneti* (βλ. βιβλιοκρισία Ν. Τωμαδάκη, «Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν» Α', σ. 579).



σίες, πού ὡς τώρα βοήθησαν πιὸ πολὺ στὴ διαμόρφωση τοῦ θρύλου γιὰ τὸ Θεοτοκόπουλο παρὰ στὴν ἐξυπηρέτηση τῆς καθαυτοῦ ἱστορικῆς ἔρευνας<sup>4</sup>. Μοναδικὸ τεκμήριό πού πιστοποιεῖ καὶ τονίζει τὴ σημασία τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, πού ἡ ἀνέγερσή του πάνω στὰ ἔρεπια τῆς Βασιλικῆς μαρτυρεῖ μιὰ εὐλαβικὴ προσήλωση σὲ προσηφιλῆ παράδοση<sup>5</sup>.

Ἡ ΒΑΣΙΛΙΚΗ<sup>6</sup>. Εἶναι ἓνα κτήριο (σχέδιο εἰκ. 2) ὀρθογώνιο, μὲ τρία κλίτη, πού τὸ μεσαῖο ἔχει πλάτος διπλάσιο τῶν πλαϊνῶν, σχέση πού συναντᾶται στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς Βασιλικές<sup>7</sup>. Διασώζονται ἀκόμα ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀργολιθοδομὴ τῶν περιμετρικῶν τοίχων, σὲ ἕψος 0,80—1,20, ὅπως καὶ μερικὰ τμήματα ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἡμικυκλικὲς κόγχες τοῦ ἱεροῦ. Διατηροῦνται ἀκόμη, σὲ ἕψος 2,20 μ. ἀπὸ τὴ σημερὴν στάθμη τοῦ ἔδραμου, αἱ δυὸ δυτικὲς παραστάδες, ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ, πού χώριζαν τὸ νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναό. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ νάρθηκα φαίνεται τάφος, ἀπὸ λιθοδομῆ, δίχως κανένα διακριτικόν. Οὔτε στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ χώρου οὔτε στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ, ἀνακαλύφθηκαν λείψανα ἀπὸ κιονοστοιχίες, πρᾶγμα πού μᾶς κάνει νὰ συμπεράνομε ὅτι ἡ διαίρεση τῶν δρόμων πραγματοποιήθηκε μᾶλλον μὲ πεσοῦς λιθόδητους, στηρίγματα τῶν τόξων, πού κι' αὐτὰ ἔφεραν, μὲ τὴ σειρά τους, τὶς λιθόκτιστες σκοτεινὲς καμάρες πού ἐκάλυπταν τὰ τρία κλίτη. Ἄλλωστε ὑπολείμματα παλιᾶς λιθοδομῆς, πάχους 0,50, ἐνσωματωμένα στὴν τοιχοδομὴ τῆς νεώτερης ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων, εἶναι φανερά ἀκόμα, στὶς βάσεις τῶν πλευρικῶν τοίχων (βλ. κάτοψη εἰκ. 2). Ἡ συμμετρικὴ τους τοποθέτηση μᾶς

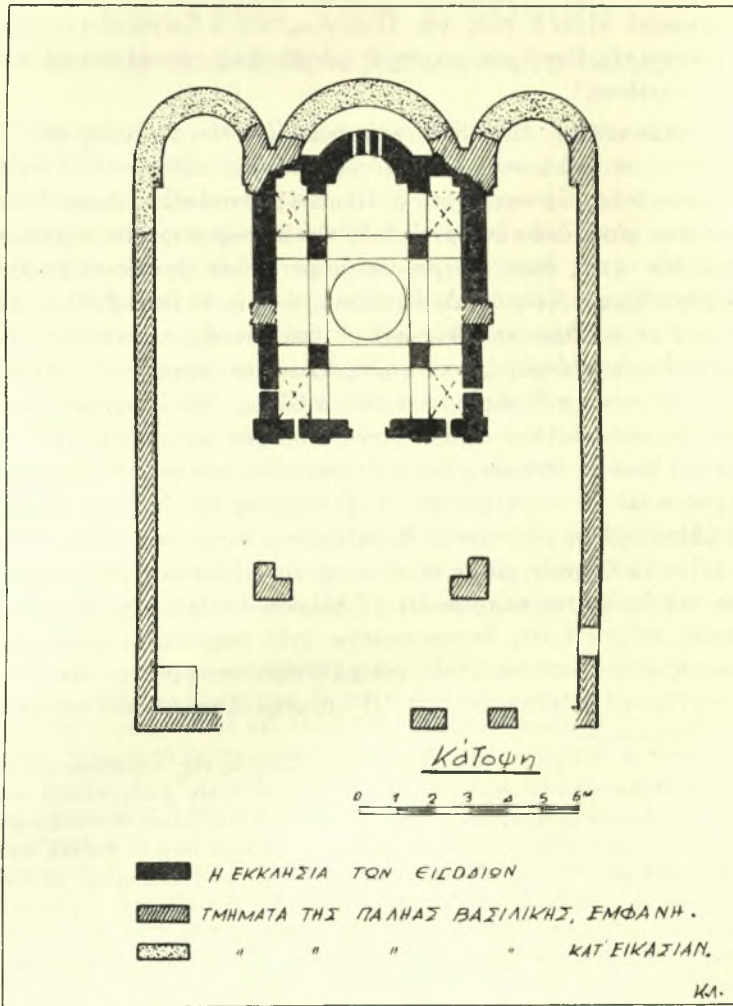
<sup>4</sup>) Ὁ Ἄ. Α. Κ Ὑ ρ ο υ, στὸ βιβλίό του: Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως, θέλοντας νὰ ἐδραιώσει καλλίτερα τὴν ἄποψη πού εἶχε θέσει ἀνεπιφύλακτα στὴν «κάπως ἐλευθέραν» βιογραφία περὶ Θεοτοκοπούλου («Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρής» 1932) περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ ἀπὸ τὸ Φόδελε, θεωρεῖ τὸν ἐρειπωμένον οἰκισμό ὡς τὸ παλιὸ ἀρχονικὸ τῶν Θεοτόκηδων, μὲ οἰκογενειακὸ ναὸ τὴν ἐκκλησίαν τῶν Εἰσοδίων (σελ. 197, 198 καὶ 424) καὶ παραθέτει ἐπισημειωματικῶς (σ. 447) τὴ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Εἰλιὰ Τορμποῦ πού θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων εἶναι ἐκείνη «εἰς τὴν ὁποίαν ἐβαπτίσθη ὁ Δομήνικος».

<sup>5</sup>) Ἐκατὸν πενήντα μέτρα βορειότερα, στὴ θέση Πέρες, ὑπάρχουν τὰ ἐρεπια κι' ἄλλου οἰκισμοῦ. Ἀπ' αὐτὸν δὲν σώζονται παρὰ οἱ μισογκρεμισμένοι τοῖχοι μιᾶς μονόκλιτης βασιλικῆς (διαστ. 7,65×5,55), ἀφιερωμένης στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα.

<sup>6</sup>) Πρῶτος μίλησε γιὰ τὰ ἐρεπια τῆς Βασιλικῆς ὁ Ἄ. Α. Κ Ὑ ρ ο υ (αὐτ. σ. 203) πού ἀναφέρει καὶ τὴ γνώμη τοῦ Ε. Τορμποῦ, αὐτὴ δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πρωτοβυζαντινὴ, χρονολογούμενη στὸν Ζ' αἰῶνα.

<sup>7</sup>) Βλ. Γ. Α. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς» 1929, σ. 215.

κάνει νὰ τὰ θεωροῦμε τμήματα λιθόκτιστων πεσσῶν. Ἐν, τέλος, ἀποκλείομε — πὺν εἶναι καὶ τὸ πιὸ πιθανὸ — τὴν παρεμβολὴν τρούλλου,



Εἰκ. 2.— Κάτοψη τοῦ Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων καὶ τῆς Βασιλικῆς στὸ Φόδελε.

τότε ἔχομε μπροστὰ μας ἓνα γνήσιο τύπο ἀνατολικῆς θολωτῆς Βασιλικῆς, πὺν τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς πρότυπο μένει πάντα ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας τοῦ 11ου αἰῶνα<sup>8</sup>.

<sup>8</sup>) Βλ. G. Millet, *L' école Grecque dans l' Architecture Byzantine*, Paris 1916, σσ. 40 - 43 καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ*.

Ἄξιοπρόσεκτες ἐπίσης εἶναι οἱ βαθιεῖς κόγχες τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ πού σὲ καμμιὰ σχεδὸν ἀπὸ τὶς Βασιλικὲς τῆς Κρήτης δὲν συναντιῶνται<sup>9</sup>. Ξενίζει καὶ τὸ λάχος τῆς τοιχοδομῆς τῶν τριῶν ἀψίδων, ὅταν συγκριθεῖ μὲ τὸ περιορισμένο τῶν περιμετρικῶν τοίχων. Ἐξ ἄλλου καὶ κατασκευαστικά διαφέρουν οἱ δύο λιθοδομές, γιὰτὶ ἐνῶ στὴν ἀργολιθοδομὴ τῶν κογχῶν καὶ τῶν πεσσῶν συναντοῦμε ἀρκετὰ βίασα, στὴ δομὴ τῶν τοίχων δὲν βρῖσκουμε κανένα ἴχνος<sup>10</sup>.

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΙΩΝ. Πάνω στὰ ἑρείπια τῆς Βασιλικῆς, καὶ στὸ κεντρικὸ τῆς ἀκριβῶς κλίτος (βλ. σχεδ. εἰκ. 2), πού τὶς θεμελιώσεις του, ὅπως καὶ μερικὰ ἄλλα τμήματα, χρησιμοποιήσε, κτίστηκε ναὸς σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος, μὲ τρουῖλλο, χωρὶς νάρθηκα καὶ μὲ διαστάσεις (μῆκος - πλάτος) ἀκριβῶς στὸ μισὸ τῶν διαστάσεων τῆς Βασιλικῆς<sup>11</sup>. Αὐτὴ ἡ ἐπιλληλία τῶν κατόψεων εἶναι σὰν μιὰ ἐμπρακτὴ ἐπαλήθευση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἀπὸ τὴ σύζευξη τῆς ἀνατολικῆς θολωτῆς Βασιλικῆς μὲ τὸν ἐλεύθερο σταυρὸ<sup>12</sup>. Πάντως ὁ ναὸς ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν δικιονίων σταυροει-

τινὴ Ἀρχαιολογία, Α', Ἀθῆναι 1942, σ. 322. Ὁ Millet ὑποστηρίζει μ' ἐπιμονὴ τὸ σημαντικὸ ρόλο πού ἐπαίξε ἡ Κρήτη (τὸ «σταυροδόμι» ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ) στὴ διάδοση τοῦ τυφλοῦ κλίτους καὶ παραπέμπει στὶς ἀκόλουθες βασιλικές, ὅπως δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, vol. II : α') Μπιτσαριανοῦ (Πεδιάδος), σ. 193· β') Ἀγ. Δέκα (Γορτύνης), σ. 188· γ') Λιλιανῶν (Πεδιάδος), σ. 193· καὶ δ') Παλιανῆς (Πεδιάδος), σ. 184. Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἡ χρῆση τῆς κιονοστοιχίας, στὶς παραπάνω, τοὺς ἀφαιρεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς γνήσιας ἀνατολικῆς βασιλικῆς (βλ. ἐπίσης Ἀν. Ὁρλάνδου, Ἀνατολιζουσαὶ Βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, «Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν» Δ', σ. 342). Ἐπικουρικῶς θὰ μπορούσαν ἀκόμη νὰ μνημονευθοῦν ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας (τῆς Ἀλιτσανῆς), σ. 203, καὶ ἡ Θεοτόκος (στὴν Παναγιά), σ. 203, καὶ οἱ δύο δίχως νάρθηκα.

<sup>9</sup>) Παρόμοιος τύπος κόγχης συναντᾶται μόνον στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸ Βυζάρι· βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti, II, σ. 180. Βλέπε ἐπίσης τὴν Ἐπισκοπὴ Δαμαλά, «Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημείων» Ἀν. Ὁρλάνδου, Ε', σ. 28, καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀπιδιάς, «Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν» Δ', σ. 347.

<sup>10</sup>) Πιθανῶς πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς τοιχοποιεῖες. Φρονῶ πάντως πῶς μὲ μιὰ ἀνασκαφὴ θὰ μπορούσε νὰ λυθοῦν μερικὲς ἀπορίες καὶ ν' ἀποκαλυφθοῦν ἐνδιαφέροντα πράγματα. Ὡς πρὸς τ' ἄνισα λάχη τῶν τοιχοδομῶν (στὶς κόγχες καὶ τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους) βλέπε G. Gerola, Monumenti Veneti, II, εἰκ. 118, 222, 286.

<sup>11</sup>) Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς στὶς διαστάσεις εἶναι γενικώτερο φαινόμενο πού ὅπως σημειώνει ὁ Gerola, Mon. Veneti, II, σ. 195, παρατηρεῖται στοὺς ναοὺς πού κτίστηκαν μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1303. Αὐτὴ ἡ μείωση προστατεύει τὰ κτήρια ἀπὸ μελλοντικοὺς κινδύνους παρόμοιων καταστροφῶν.

<sup>12</sup>) Βλέπε Millet, I, école Grecque, σ. 55, Ἀν. Ὁρλάνδου, «Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων» Α', σ. 124, Μαφ. Γ. Σωτηρίου, Ὁ Ναὸς τῆς Σκριποῦς



δῶν<sup>14</sup>, μετὴ διαφορά πὼς στὴ θέση τῶν δύο κιόνων ὑπάρχουν λιθόκτιστοι πεσσοί<sup>14</sup>. Πιστοποιεῖται ἡ ὀρθότητα τῆς κατάταξης καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ικανοποιεῖται καὶ ἐδῶ ἡ ἀναλογία 1 : 2,5 τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τοῦ μέσου δρόμου ποὺ διαπιστώνεται σὲ ἀντιπροσωπευτικούς τύπους ἐγγεγραμμένων δικιονίων<sup>15</sup>.

Ἀπὸ τὰ τρία κλίτη μόνο τὸ κεντρικὸ καταλήγει ἀνατολικά σὲ ἡμικυκλικὴ κόγχη, ποὺ δηλώνεται ἀντίστοιχα καὶ ἀπ' ἔξω, ἐνῶ τὰ δύο πλευρικά καταλήγουν σὲ ὀρθογωνικὴ βάθυνση<sup>16</sup>, ποὺ σχηματίστηκε μᾶλλον συμπτωματικὰ ἢ κι' ἐξ ἀνάγκης, ἐπειδὴ προφανῶς δὲν κατεδαφίστηκαν ὀλότελα τὰ τμήματα ἐκεῖνα τῆς παλιᾶς Βασιλικῆς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς παραστάδες τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ, κι' ἔτσι προσαρμόστηκαν ὅπως ἔτυχαν τὰ νέα στοιχεῖα στὰ παλιά. Τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ τὶς σχηματίζουν τὰ δύο κλίτη (κεντρικὸ κι' ἐγκάρσιο) ποὺ σκεπάζονται μετὴ θολωτὲς λιθόκτιστες καμάρες, ἐνῶ οἱ τέσσερις γωνιῆς τοῦ σταυροῦ στεγάζονται μετὴ σταυροθόλια, ἐπίσης λιθόκτιστα. Αὐτὴ ἡ τελευταία στέγαση, σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ Κρήτη, ἀποτελεῖ ἐξαιρεση<sup>17</sup> καὶ μαρτυρεῖ, ταυτόχρονα τὴν ἐπιβίωση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ποὺ ἀνήκουν στὴ Σχολὴ τῆς Πρωτεύουσας<sup>18</sup>.

Ἐξωτερικὰ ὁ ναὸς (πίν. Γ', 1 καὶ 2) δὲ διατηρεῖ πιά τὸν ἀρχικὸ του διάκοσμο. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ αἰῶνες, σὲ συνεργασία μετὴ τὴν ἀνθρώπινη ἀφροντισιά, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ περιορισμένη ἀντοχὴ τοῦ

---

Βοιωτίας, «Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς» 1931, σ. 133 κ. ἐ., Γ. Α. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Α', σσ. 388, 409, 410, 423.

<sup>14)</sup> Ἀν. Ὁρλάνδου, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων» Ε', σ. 5, ὅπου γίνεται μεθοδικὴ κατάταξη τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων.

<sup>14)</sup> Αὐτόθι, σ. 152.

<sup>15)</sup> Αὐτόθι, Α', σ. 81.

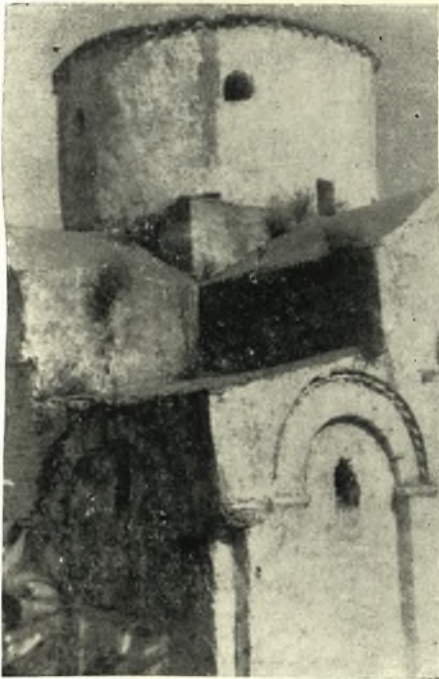
<sup>16)</sup> Στὴν κάτοψη τῆ δημοσιευόμενῃ ἀπὸ τὸν G. Gerola, *Mon. Veneti*, II, σ. 220, εἰκ. 210, οἱ δύο πλευρικὲς κόγχες στὸ ἐσωτερικὸ τους σχεδιάζονται, κατὰ λάθος, ὡς ἡμικυκλικές. Ἐπίσης τὰ τμήματα τῶν κογχῶν τῆς βασιλικῆς, ποὺ ἐνωματώθηκαν στὴν ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων, μόλις ποὺ διαφαίνονται ἐξωτερικὰ καὶ μοιάζουν μετὴ κακότεχνες μᾶλλον ἐξογκώσεις, δίχως νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ καμπυλότητά των, ὅπως ἀποτυπώνεται στὴν κάτοψή μας. Ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες ποὺ δημοσιεύει ὁ Gerola μόνο τοῦ Κυργιάννη, κοντὰ στ' Ἀλικιανοῦ, (σελ. 239, εἰκ. 273) ἔχει ὀρθογωνικὲς βαθύνσεις στὴ θέση τῶν δύο πλευρικῶν κογχῶν.

<sup>17)</sup> G. Millet, *L' école Grecque*, σελ. 66 καὶ 68.

<sup>18)</sup> Ἀν. Ὁρλάνδου, αὐτ. τόμ. Α', σ. 182. Σημειώνω ἀκόμα καὶ τὶς ἀκόλουθες ἐκκλησίες (ὅπως δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν G. Gerola), ὅπου ἔγινε χρησιμοποίηση σταυροθολίων στὴ στέγαση τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ σταυροῦ: Ἀγ. Δημητρίου (Ρεθύμνης), εἰκ. 205 καὶ 206, Παναγίας (στὴ Λαμπινή), εἰκ. 207 καὶ 208, καὶ Κυργιάννη (Ἀλικιανοῦ), εἰκ. 273.



1. — Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων



2. — Βορειοδυτικὴ γωνία



3. — Μαρμάρينو θωράζιο



1. — \*Επιτεθόδ' ἄλυσφι πλάκα μετέρας



2. — \*Αντ' ἄλυσφο, ἐντροχιζομένη σὸν \*Αθ-Γιόσφι





διακοσμητικοῦ ὕλικου, τοῦ τούβλου, συνέβαλαν ὥστε ν' ἄλλοιωθῆ ἀρκετὰ ἡ ὄραία του μορφή, πού τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 3 θέλει νὰ τὴν εἰκονίσει. Ἔτσι, καθὼς ὑψώνεται, μὲ μιὰ ραδινότητα καὶ ἀλαφράδα, στὶς ἀναλογίες, καὶ μάλιστα πλάϊ στὸ βαρὺ κι' ἐπιβλητικὸ βράχο τῆς Σκοτεινῆς, μοιάζει μὲ σεμνὴ «ἐπαρση χειρῶν» σὲ ἔσπερινὴ ὥρα, πού τόσο ἡμερώνει ὅλη τὴν περιοχὴ.

Τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα, πού διαμορφώνουν πλαστικὰ καὶ τὶς τρεῖς ὀψεις του (δυτικῆ, βόρεια καὶ νοτικῆ) καὶ τοῦ προσδίδουν μιὰ πρόσχαρη ἀνάταση κι' εὐγένεια, ἐκφράζουν, μὲ μιὰ χαριτωμένη ἀπλότητα, τὴ διάρθρωση τῆς κἀτοψῆς, ἀφίνοντας ταυτόχρονα νὰ τονιστεῖ, πρὸ παντὸς στὴ δυτικῆ ὀψη, ἡ στατικὴ λειτουργικότητα τῶν φερόντων μελῶν πεσσῶν, καμαρῶν κ.λ.π.). Εἶναι κι' αὐτὰ ὄραϊες ἐπιβιώσεις ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς πρωτεύουσας<sup>19</sup>, πού τὶς συναντοῦμε καὶ σ' ἄλλους ναοὺς τῆς Κρήτης, τῆς ἴδιας περιόδου<sup>20</sup>. Στὴν ἔντεχνη διάπλαση τῶν τυφλῶν ἀψίδων κύριος ἠποκαταστημένη ἀποψη τοῦ Ναοῦ τῶν Εἰσοδίων.



Εἰκὼν 3.

ἠ συντελεστής εἶναι ἡ φροντισμένη δόμηση τῶν τόξων, μὲ κανονικοὺς ξεστοὺς λίθους, πού ἀφήνουν μεταξὺ τους, ἰσόπαχους ἀρμυροὺς τῶν 0,02 μ. Τὰ τόξα, στὸ ἐξω-

<sup>19</sup> Γ. Α. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Α', σ. 384, 398 καὶ 446. Ἄν. Ὀρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν Μνημείων, Δ', σ. 16 - 17.

<sup>20</sup> Πλὴν ἐκείνων πού ἀναφέρω στὴν παραπάνω σημ. 18, σημειῶν καὶ τὶς ἀκόλουθες ὅπου γίνεται χρῆση τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων: Ἁγ. Νικόλαος (Κυριακοσέλια), εἰκ. 225, 226, Ἁγ. Ἰωάννης (Ρουκάκι), εἰκ. 217, 218, Σερβιώτισσα (Ἁγ. Ἰωάννης), εἰκ. 213, 214, Ἁγ. Μύρων (Ἁγ. Μύρωνος), εἰκ. 45, 46 (τὰ ἀψιδώματα τοῦ Ἁγ. Μύρωνα, ἀπὸ τῆ βορ. καὶ νοτ. πλευρά, δὲν παρουσιάζουν ἀντιἀπόκριση μὲ τὴν κάτοψη).

ράχιο τους, περιβάλλονται με δοντωτή ταινία από τούβλο (παχ. 0,05 μ.) και τούτη πάλι από τούβλινο γείσο (παχ. 0,03). Ὀδοντωτή ταινία χρησιμοποιείται ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὸ γείσο τοῦ τρούλλου καὶ στὴν ἐπίστυψη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ μεσαίου κλίτους. Γενικὰ ἡ χορήγησις τοῦ τούβλου στὴν τοιχοδομὴ καὶ στὸ διάκοσμο, εἶναι περιορισμένη καὶ ἀποτελεῖ πρὸς πολὺ συμβολικὴ ἀναδρομὴ σὲ παλαιότερες ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς παρὰ βαθύτερη κατασκευαστικὴ ἀνάγκη, ἀφοῦ μάλιστα οἱ δομικοὶ κανόνες καὶ τὰ ἔθιμα τῆς πρωτεύουσας, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν τὴν προέλευσίν τους, δὲν προσαρμόζονται μὲ τὶς ἐδαφικὰς συνθήκας τοῦ τόπου, καὶ εἰδικώτερα τῆς περιοχῆς ὅπου ἀφθονεῖ τὸ λίθινο ὑλικό<sup>21</sup>.

Ὁ τρούλλος ὑψώνεται ἀπέριττος, κλειστός καὶ, θὰ ἔλεγε κανεὶς, μονολιθικός, γιατί δὲν ὑπάρχει ἓνα ἀψίδωμα ἢ κάποιος κιονίσκος γιὰ νὰ τὸν ἀλαφρώσει, οὔτε καὶ ἓνα ἄνοιγμα πού νὰ διοχετεύει τὸ φῶς στὸ ἐσωτερικό. Εἶναι ἓνας οὐρανὸς μόνις φωτισμένος ἀπὸ κείνη τὴ λίγη μαρμαρυγὴ πού ἀφήνουν νὰ περάσει οἱ μικρὰ καὶ ἀκανόνιστες τρύπες πού διαπερνοῦν τὸ τύμπανο, σποραδικὰ, καὶ ὄχι πιά «δοχίαια φωτός», ὅπως ἔλεγε ὁ Σιλεντιάριος<sup>22</sup>. Ἀξίζει μάλιστα, μὲ τὴν εὐκαιρίαν, νὰ σημειωθῇ πὼς ἡ κατασκευὴ παρόμοιων τρούλλων στὶς Κρητικὰς ἐκκλησίας πείει νὰ γίνῃ κανόνας<sup>23</sup>. Νὰ εἶναι ἄραγε μιὰ ἔμμονη προσήλωσις στὴν τυφλὴ θολωτὴ κατασκευὴ πού παρεμποδίζει τὸ πολὺ

<sup>21</sup>) Βλ. G. Millet, I, école Grecque, σ. 216 καὶ 222. Ἐπίσης ὁ G. Gerola, αὐτόθι, παρατηρεῖ «μιὰ συχνότερη χρησιμοποίησις τοῦ τούβλου τόσο στὴν κατασκευὴ ὅσο καὶ στὸ διάκοσμο» μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἀπὸ τὸ Φωκᾶ (σελ. 194). Ἐνισχυτικὸ τῆς ἀποψῆς αὐτῆς εἶναι τὰ ἐλάχιστα ἐκεῖνα ὑπολείμματα φρουριακῶν χτισμάτων, τῆς Β' Βυζαντινῆς περιόδου, στὶς ὑψώρειες τοῦ βρῆχου τῆς Ρόκκας (Κανλί Καστέλλι) πού ἀποδίδονται, ὡς γνωστό, στὸ Ν. Φωκᾶ (Βλ. Στ. Ξανθοῦ δίδη, Ἐπαρχία καὶ πόλεις Κρήτης, «Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν», Γ', σ. 45-46). Ἡ δόμησίν τους εἶναι τυπικὰ βυζαντινὴ δηλαδὴ ἀπὸ ὀρθολιθοδομῆς, πού διοκόπτεται κατὰ διαστήματα, ἀπὸ διπλὰς ἢ τριπλὰς ὀριζόντιες ζῶνες ἀπὸ τούβλο (arases) βλ. A. Choisy, L' Art de bâtir chez les Byzantins. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ ἐνδειξὴ τῆς προσήλωσις σὲ μιὰ παράδοσιν πού δὲν ἐννοεῖ νὰ ὑποχωρήσει ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού οἱ ὑπάρχουσες τοπικὰς συνθήκες δὲν τὴν δικαιολογοῦν· βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Μονὴ τῆς Φανερωμένης, ΕΕΒΣ Α' σ. 114. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτὴ ὑπάρχει μεγαλύτερη κατασκευαστικὴ εἰλικρίνεια στὶς Κυκλάδες καὶ στὴ Ρόδο (βλ. σχετικὰ Γ. Α. Σωτηρίου, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ. Α', σ. 502 καὶ Α. Ὀρλάνδου, αὐτόθι ΣΤ', σ. 61.

<sup>22</sup>) Π. Σιλεντιάριος, Ἐκφρασις (Ἐκδ. Βόννης), στιχ. 407. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ τρούλλου, σάν πηγῆς φωτός, βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Μ. Καλιγᾶ, Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλλ. Ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα, Ἀθήναι 1946.

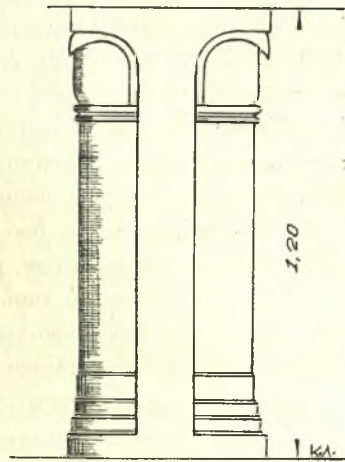
<sup>23</sup>) Βλ. τὶς ἀκόλουθες ἐκκλησίας, ὅπως δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Gerola: εἰκόνες 189, 190, 192, 195, 205, 213, 224, 242, 244, 288 κλπ.

φῶς; Κάτι ἀνάλογο συνέβαινε στὶς κυκλαδικὲς καὶ τὶς ροδίτικες ἐκκλησίαις<sup>24</sup>.

Ἔτσι τὰ παρὰ πάνω στοιχεῖα εἶναι οἱ τελευταῖες Βυζαντινὲς ἀρχιτεκτονικὲς ἐπιβιώσεις. Ἡ ἐνετικὴ κατοχὴ ἀρχίζει ν' ἀλλοιώνει τὶς μορφὰς καί, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Gerola, «ἀναγκάζει τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμὸν νὰ μειριάσῃ τὴν πολυτέλεια τῶν ἐκκλησιῶν»<sup>25</sup>.

**ΓΛΥΠΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.** Ὅλα ὅσα διασώζονται σήμερον εἶναι κομμάτια ἀπὸ παλαιότερες κατασκευές, ποὺ καταστράφηκαν εἴτε ἀπὸ σεισμό, εἴτε ἀπὸ ἄλλη ἀνεξακριβώτη αἰτία. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι, ἂν ὄχι ὅλα, τὰ περισσότερα ἀποτελοῦν *membra disjecta* τῆς παλαιᾶς Βασιλικῆς. Ἀυτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Μέσα στὸ ναὸ τῆς Παναγίας, βρίσκεται, μισοσπασμένο καὶ κολοβὸ, θωράκιο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον (πάχους 0,12 μ.), διαστάσεων 0,97 × 0,97, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο (πλάτους 0,12 μ.) μὲ ἀνάγλυφο ἐλικοειδὲς πλέγμα. Κεντρικὸ θέμα ἔχει ἓνα διάτρητο, μισοσφαιρικὸ ἔξαρμα (ἔξέχει κατὰ 0,10 μ.), διαμέτρου 0,46 μ., ποὺ παριστάνει ἓνα ἀλυσσοειδὲς σύμπλεγμα, μὲ τρεῖς διασταυρούμενους λημνίσκους (βλέπε πίν Γ', 3). Πρέπει νὰ τονιστῇ τὸ δύσκολο τῆς κατασκευῆς ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα ἢ φροντισμένη ἐκτέλεση, ποὺ μαρτυροῦν χροὶ καλοῦ τεχνίτη. Σὰν θέμα θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθῇ ἀνάμεσα στὸν 11. ἢ 12. αἰῶνα<sup>26</sup>.



Εἰκ. 4.— Ἀμφικιονίσκος τοῦ τρίλοβου παραθύρου τῆς κόγχης.

2) Τὴ μεγάλη ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆ διατροπᾶ τρίλοβου παραθύρου ποὺ τὸ σχηματίζουν δυὸ μαρμάρινοι ἀμφικιονίσκοι, ὕψους 1,20 μ.<sup>27</sup>. (βλ. σχέδιο εἰκ. 4).

<sup>24</sup>) Ἄν. Ὁρλάνδου, αὐτ. 6. σ. 82, 84, 86, 91 καὶ 112. Ἐπίσης Γ. Α. Σωτηρίου, αὐτ. Α', σ. 502.

<sup>25</sup>) G. Gerola, αὐτ. II, σ. 194. Δὲν νομίζομε ὅμως πὼς ἔχει δίκιο ὁ Gerola ὅταν ὑποστηρίζει, ὅτι στοὺς ναοὺς ποὺ κτίστηκαν μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1303, τὸ «Βυζαντινὸ σχῆμα ἔχει σχεδὸν ὁλότελα ἐγκαταλειφθεῖ» (σ. 195), ἀφοῦ τόσο ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων ὅσο καὶ ἄλλοι συγγενικοὶ του (βλ. σημείωση 18) ποὺ κτίστηκαν μετὰ τὸ 1303 διατηροῦν σχῆμα καὶ στοιχεῖα βυζαντινά.

<sup>26</sup>) Βλ. Ἄν. Ὁρλάνδου, αὐτ. ΣΤ', σ. 218 (εἰκ. 164) καὶ 219.

<sup>27</sup>) Παρόμοιοι ἀμφικιονίσκοι συναντῶνται κι' ὅλας ἀπὸ τὸν 6. αἰῶνα μ. Χ.



3) Στὸ προαύλιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γιώργη, μέσα στὸ Φόδελε, ὑπάρχει πέτρινη, ἀπὸ σκληρὸ λίθο, ἐπιπεδόγλυφη πλάκα, διαστάσεων  $0,94 \times 0,94$ , πού, ὅπως βεβαιώνουν οἱ κάτοικοι, μετακομίστηκε ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων (βλ. πίν. Δ' 1). Παριστάνει τερατόμορφο θηρίο (πιθανότατα λέοντα) μὲ βοστρυχοειδῆ χαιτή καὶ οὐρά, πού ὑψώνεται ἑλαφρὰ στὰ δύο του πισινὰ πόδια. Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχουν ἀνθέμια<sup>29</sup>, πού διατηροῦν ἀπὸ παλιά βαφή, ἕνα ζωερὸ κόκκινο χρῶμα. Ἰχνη ἀμυδρὰ κυανοῦ χρώματος, φαίνονται, ἐδῶ κι' ἐκεῖ, στὸ ὑπόλοιπο γλυπτό. Τόσο τὸ θέμα του ὅσο κι' ἡ τεχνικὴ του θυμίζουν τὸ ὑπ' ἀριθ. 20 γλυπτό τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν<sup>30</sup>.

4) Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου, στὸ μεγάλο κλίτος τοῦ Ἁγ. Γιώργη, ὑπάρχει ἐντοιχισμένο μαρμάρينو ἀνάγλυφο<sup>30</sup>, διαστάσεων  $0,70 \times 0,90$  (βλ. πίν. Δ' 2). Δυὸ βλαστοί, καθὼς πλέκονται συμμετρικά, σχηματίζουν ἕνα 8. Στὸν κάτω λοβὸ του παριστάνονται δυὸ κριοί, ἀντιμέτωποι, ὀρθωμένοι στὰ πισινὰ τους πόδια, ἐνῶ μὲ τὰ μπροστινά τους, ἀναδιπλωμένα, ἀκουμποῦν πάνω σὲ ψηλὸ δοχεῖο. Στὸν ἐπάνω λοβὸ εἰκονίζεται σταφυλί ἀνάμεσα σὲ ἀμπελόφυλλα.

5) Ἀναφέρω ἀκόμα δυὸ μικρὰ ὑπολείμματα ἀκρωτηριασμένων μελῶν. Ἐνα κομμάτι γείσου, μήκους  $0,20$  μ., ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο, κτισμένο στὴν κόγχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὸ Πέρε. (βλ. σημ. 5), κι' ἕνα μικρὸ κιονόκρανο, ἐπίσης ἀπὸ μάρμαρο, προερχόμενο πιθανῶς ἀπὸ στυλίσκο ἁγίας τράπεζας.

**ΖΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ.** Ἐλάχιστα πράγματα ἀπομένουν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες πού ἐκάλυπταν κάποτε τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ, ὅστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴ «περιοποίηση» πού τοὺς ἔγινε μὲ τ' ἀσβέστωμα. Μὰ καὶ τὰ πενιχρὰ ὑπολείμματα πού διασώ-

βλ. Ἁγ. Ὁρλάνδου, αὐτ. Γ', σ. 115 καὶ ΣΤ', σ. 3 καὶ εἰκ. 8.

<sup>29</sup>) Σὴν ἐκτέλεση συγγενεῦσι πολὺ μὲ τὰ ἀνθέμια τοῦ τριλόβου τόξου, πού βρῆσκειται, μαζί μὲ ἄλλα γλυπτά, στὸ Νάρθηκα τῆς Παρηγορίτισσας (Ἁγίας): βλ. Ἁγ. Ὁρλάνδου, αὐτ. Β', σ. 167.

<sup>30</sup>) Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ἔκδ. Ἐστίας 1931, σ. 58 καὶ πίν. Β'. Ὁ ἴδιος στὴ μελέτη του: «Ἡ Βυζαντινὴ Γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7. καὶ 8. αἰῶνα», Ἀρχ. Ἐφημ. 1937, σ. 178, παρατηρεῖ ὅτι ἡ τεχνικὴ τοῦ ἐπιπεδόγλυφου «διαδίδεται ἰδίως κατὰ τὸν 11. αἰῶνα». Βλ. ἐπίσης Ἁγ. Ὁρλάνδου, Νεώτεροι Ἐρευναι ἐν Ἁγ. Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ, Γ', σ. 320.

<sup>30</sup>) Ὁ Gerola, Monumenti Veneti, II, σ. 262, σημ. 1, τὸ περιγράφει «μάρμαρο μὲ τέρας, ἀμπελόκλημα καὶ δυὸ κριοὺς ἀντιμέτωπους, μπροστὰ σὲ δοχεῖο». Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχει συγχίσει τὰ δυὸ γλυπτά, πού τόσο σὴν θέμα ὅσο καὶ σὴν τεχνικὴ εἶναι τελείως ἄσχετα μεταξὺ τους.

ζονται, ἔχουν ξεθωριάσει καὶ σχεδὸν μισοσβύσει. Ἐν κρήνῃ κανεῖς ἀπὸ μιὰ μορφὴ «Ἄρχοντας», ποὺ διατηρεῖται ἀκόμα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, μπορεῖ νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα πὼς ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ θὰ ἦταν ἀξιόλογος.

Μαζὶ μὲ τὶς εἰκόνες ἐξαφανίστηκε ὀλότελα καὶ ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ἔνα τμῆμα τῆς, διατηρημένο ἀκόμη ὡς τὰ 1903, ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν κ. Ἄπ. Μελισσιῆδη καὶ δημοσιεύτηκε, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Ἄχ. Α. Κύρου<sup>81</sup>. Ἡ ἐπιγραφή ἦταν προφανῶς κτιτορικὴ καὶ τὸ διασωθὲν τμῆμα ἔλεγε: « . . . ρα του π δια συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Μιχαὴλ τοῦ Μελισσοῦργου<sup>82</sup> καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Εὐζήνης καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν. ἀμὴν. μηνὶ Ἰουλίῳ εἰς τὲς ε' : ἔτους ,στωλα' Ἰνδ. στ' » ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἔτος 1323<sup>83</sup>. Νομίζω πὼς ἡ ἡμερομηνία θὰ ἀναφέρεται στὴ σχεδὸν ταυτόχρονη ἀνέγερση καὶ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ, ποὺ συντελέστηκε μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1303 ἢ 1304<sup>84</sup>.

Πέντε ἢ ἕξι χρόνια πρὶν, δηλαδὴ στὰ 1317 - 1318, ὁ Γιώργης Μελισσηνός, ἀπόγονος τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Μελισσηνῶν, ἔκτιζε στὸ Δρύμισκο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (Ρεθύμνης) ναό, στὴ χάρη «τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμπηνῆς», ποὺ τὸν «ἀνιστοροῦσε» ὁ «ἡ(στο-ρι)ογράφος» Μιχαὴλ Βενέρης<sup>85</sup>. Ὑπάρχει ἄραγε κάποια σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ ἐκκλησίες (Παναγία ἢ Λαμπηνή καὶ Παναγία ἢ Λουμπνιανή, Μελισσηνοὶ καὶ Μελισσοῦργοί, 1318 καὶ 1323;) Ἴσως εἶναι ἀπλὲς συντυχίες, δίχως κανένα βαθύτερο δεσμό. Πρὸς τὸ παρὸν λείπουν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ τεκμηριώσουν μιὰ ὁποιαδήποτε σχέση, ἀνάμεσα στὰ δυὸ μνημεῖα.

<sup>81</sup>) Ἄχ. Α. Κύρου, Οἱ Ἑλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως, σ. 198, 203 καὶ εἰκ. 3. Ὁ Gerola, αὐτ. II, σ. 300, ὑποσ. 2, παραθέτοντας τὸν κατάλογο τῶν ἐκκλησιῶν «τῶν ὁποίων οἱ τοιχογραφίαι συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφὰς ποὺ καθορίζουν τὴν ἐποχὴ», δὲν ἀναφέρει τὴν ἐκκλησίαν τῶν Εἰσοδίων. Καὶ διερωτᾶται κανεῖς πὼς συνέβη καὶ ἐξέφυγε ἀπὸ τὸ ἐρευνητικὸ μάτι τοῦ Ἰταλοῦ σοφοῦ ἓνα τόσο σημαντικὸ ντοκουμέντο, ἀφοῦ εἶναι ἐξακριβωμένο πὼς τὸ τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς διασωζόταν ὡς τὰ 1903, ἐνῶ ὁ Gerola εἶχε τελειώσει τὶς ἐξερευνήσεις του, στὴν περιοχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀπὸ τὸ 1902, κατὰ τὴν ὁμολογία τοῦ ἴδιου· βλ. *Elenco topografico delle Chiese affrescate di Creta, Venezia 1935*, σ. 3.

<sup>82</sup>) Στὸς καταλόγους τῶν Κρητῶν τῆς συνθήκης Καλλέργη - Βενετῶν τοῦ 1299 (βλ. σημ. 1 σ. 1) συναντᾶται τὸ ὀνοματεπώνυμο Μελισσοῦργόπουλος.

<sup>83</sup>) Ὁ Ἄχ. Α. Κύρου γράφει 1327 προφανῶς ἐκ παραδρομῆς.

<sup>84</sup>) Γιὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1303 καὶ 1304 βλ. Ἐ. Πατάκη, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης, «Κρητ. Χρονικά», Δ', σ. 475.

<sup>85</sup>) Βλ. G. Gerola, *Monumenti Veneti IV*. σ. 491 καὶ II, σ. 308. Πρβλ. καὶ ἴδου *Elenco topografico*, σ. 178, ἀριθ. 335.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΤΕΛΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ. Για τή χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων νομίζω πὸς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω, ὕστερα ἀπ' ὅσα ἐξετέθησαν παραπάνω. Ἀπομένει ὁ χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῆς Βασιλικῆς ποὺ θὰ στηριχθῆ κυρίως σὲ ὀρισμένα γλυπτὰ μέλη ἀπὸ κεῖνα ποὺ περιγράψαμε καὶ πρὸ παντὸς στὸ μεγάλο μαρμάρينو θωράκιο, ποὺ διασώζεται μέσα στὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων. Συγκρίνοντας τὸ κεντρικὸ του θέμα, μὲ ἄλλα ὁμοιά του ποὺ συναντῶνται σὲ ἄλλη περιοχὴ, τὸ τοποθέτησα στὸν 11. ἢ 12. αἰώνα. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπιπεδόγλυφο, ποὺ βρίσκεται στὸ προαύλιο τοῦ "Αἰ Γιώργη, τόσο σὰν θέμα ὅσο καὶ σὰν ἐκτέλεση, τοποθετεῖται στὴν ἴδια, περίπου, ἐποχὴ. Ἐξ ἄλλου ὁ τύπος τῆς θολωτῆς Βασιλικῆς, ποὺ σ' αὐτόν, νομίζομε, ὅτι πρέπει νὰ ἐνταχθῆ ἢ παλιὰ Βασιλικὴ τῆς Σκοτεινῆς, ἀπαντᾶται μετὰ τὸν 11. αἰώνα<sup>86</sup>, Μὲ βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ ναὸ ἀνάμεσα στὸν 11. καὶ 12. αἰώνα.

Τὸ μέγεθος τῆς Βασιλικῆς, ὁ σχετικὰ πλούσιος μαρμάρινος γλυπτὸς διάκοσμος<sup>87</sup> καὶ ἡ ἐκδηλούμενη εὐλαβικὴ προσήλωση μὲ τὴν ἀνακαίνιση νέου ναοῦ μετὰ τὸ 1303, δείχνουν πὸς ὁ τόπος αὐτὸς θὰ ὑπῆρξε κάποτε κέντρο θρησκευτικὸ, ποὺ ἡ ἱστορικὴ του σημασία πιθανὸν νὰ μὴν εἶναι πιά δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῆ.

ΚΩΝΣΤ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

<sup>86</sup>) Ἄν. Ὁ ρά ν δ ο υ, Ἀνατολίζουσαι Βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, ΕΕΒΣ, Δ', σ. 342.

<sup>87</sup>) Πρέπει νὰ ὑπολογισθῆ κι' ἓνα ποσοστὸ γλυπτῶν στοιχείων ποὺ εἴτε ἔχουν χαθῆ, εἴτε βρίσκονται θαμμένα ἐκεῖ γύρω. Καὶ τελικὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ τὸ γεγονὸς τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ μαρμάρου, ποὺ γιὰ τὴν Κρῆτη γενικά καὶ εἰδικότερα γιὰ περιοχὰς σὰν τὸ Φόδελε, εἶναι ὕλικὸ πολυτέλειας, ποὺ ἡ παρουσία του τονίζει ἀκόμα πῶς πολὺ τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα ποὺ διακοσμεῖ.



ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ  
ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ  
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ \*

66

Ἐπιστολὴ τοῦ προηγουμένου τῆς Ἱ. Μονῆς Βατοπεδίου Διονυσίου πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Σητείας Μελέτιον σχετικὴ μὲ τὴν ἀναζήτησιν ἁγίων λειψάνων ἀνηκόντων εἰς τὴν Μονήν. (Ἰούλιος 1830). Ἀριθ. Χειρ. Μ. Η. 60. Ἐπὶ διφύλλου λεπτοῦ χάρτου μὲ ὕδατινας γραμμάς καὶ ψηφία S T διαστ. 0,31×0,215 μ. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος ἐπιγραφὴ: «Τῷ Θεοφιλεστάτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ μοι πατρὶ | καὶ Δεσπότη Ἀγίῳ Σιλίας Κυρίῳ Κυρίῳ | Μελετίῳ, τῷ Μετὰ Θεὸν προστάτῃ ἡμῶν | προσοσκυνητῶς. | Εἰς τὸ Κάστρον τῆς Κρήτης.» Περαιτέρω: «Ἐλήφθη τῇ κῆ Ἰουλίου». Σφραγίς ἐπὶ μέλανος ἰσπανικοῦ κηροῦ ἐπὶ ταινίας προσκεκολλημένης πρὸς φακέλλωσιν μὲ στέμμα, δύο κλαδιὰ καὶ ψηφία Π Ρ Γ Β Α Τ Π Ε Δ Ι Ο Ν (Προηγουμένος Βατοπεδίου Διονύσιος). Κατάστασις διατηρήσεως καλὴ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῶν δύο πρώτων σελίδων.

*Τὴν σεβασμιωτάτην μοι ὑμετέρον Πανιερολογιότητα, δουλικῶς προσκυνῶ | καὶ μετὰ τῆς προσοκούςσης εὐλαβείας τὴν ἁγίαν καὶ θνηφόρον | ἀτῆς ἀσπάζομαι δεξιάν.*

*Τὸν Σεβασμιωτάτον Ἅγιον Ἀρχαδίας<sup>1</sup> δουλικῶς προσκυνῶ, καὶ εὐλαβῶς | ἀσπάζομαι τὴν ἁγίαν αὐτοῦ δεξιάν.*

*† Ἦν καὶ διαφυλάττοι ὁ τῶν ἀπάντων Κύριος καὶ Θεός, ὑγαίνουσαν καὶ | ἀμεταπτύτως εὐημεροῦσαν, μετὰ τῆς ἐπαπολαύσεως τῶν σωτηρίων καταθν | μίων. μετὰ τὰς δουλικὰς μου ταπεινὰς προσκυνήσεις, καὶ ἔρευιαν τῆς θεο | συντηρήτου αὐτῆς ἀγαθῆς ὑγείας, δηλοποιῶ αὐτῇ, ὅτι ἐστάλην παρὰ πά | σης τῆς ἀδελφότητός μου τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου τοῦ Βατοπαιδίου, εἰς ἀναζή | τησιν, καὶ παραλαβὴν τῆς ἁγίας Ζώνης, τοῦ Τιμίου σταυροῦ, τῆς Ἀγίας | Κάρας τοῦ Ἁγίου ἀνδρέου Κρήτης, τὰ ὅποια πρὸ δέκα χρόνων ἐστά | λησαν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ μου Μοναστηρίου τοῦ Βατοπαιδίου διὰ τὸ θανατικόν<sup>2</sup> | εἰς τὰ αὐτόθι. ἐπειδὴ λοιπὸν πρὸ χρόνων ἐπληρορορήθημεν ὅτι τὴν ἁ- | γίαν Ζώνην, τὸν Τιμιόν σταυρόν, τὴν ἁγίαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, καὶ | ὅλα τὰ λοιπὰ εἰδήματα ὅσα εἶχεν ἀπὸ σύναξιν ἡ ἁγία Ζώνη, | τὰ ἐπαράλαβεν καὶ τὰ ἔχει εἰς φύλαξιν ὁ Σινιὸρ Δομένικος τότε κόν | σολο; Ἐγγλέζος,*

\*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 232 τοῦ Δ' τόμου.

διὰ τοῦτο ἤλθον ἐδῶ εἰς τὴν Σαντορῆνην ὃ, που εὗρίσκει | ται καὶ ἡ εὐ-  
γένειά του διὰ τὰ τὰ λάβω, νατὰ πηγαίνω εἰς τὸ Ἱερὸν | μας Μονα-  
στήριον τοῦ Βατοπαιδίου. ὁ σινιὸρ Δομένικος ἐδῶ προβάλλει | ὅτι τὰ  
ἔλαβεν τότε εἰς φύλαξιν, ὅμως τοῦ τὰ πῆρεν ὁ ὑψηλότατος | πασᾶ Ἐ-  
φένδης μας ὁ εὐρισκόμενος τότε εἰς τὸ Κάστρον τῆς Κρήτης. | μὲ ὄλον  
ὁποῦ ἀπὸ πολλοὺς ἐπληροφορήθημεν εἰς τὸ Βατοπαῖδι, ὅτι | ἡ εὐγένειά  
του τὰ ἔχει ὅλα. καὶ ἐδῶ ἀφ' ἧς ἡμέρας ἤλθεν εἰς τὴν | Σαντορῆνην  
ὄλος ὁ Κόσμος ἄνδρες καὶ γυναῖκες καταβοῶσιν ὅτι | βέβαια ἡ εὐγένει-  
αί του τὰ ἔχει. ἐπειδὴ λοιπὸν προβάλλει δυσκολίας | διὰ τοῦτο παρα-  
καλῶ τὴν σεβασμιωτάτην μοι Πανιερολογιότητά της | τὰ λάβη τὸν κόπον  
καὶ τὴν φροντίδα, τὰ μοι δηλοποιήση ὅλην | τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἁγίας  
Ζώνης πῶς ἠκολούθησεν εἰς τὴν ἀρχὴν | τῆς περιστάσεως. αὐτοῦ ὄλον  
εὗρισκονται χριστιανοὶ ὀλίγοι τινὲς ὁποῦ | ἠξεύρουσιν αὐτὴν τὴν ὑπό-  
θεσιν πῶς ἐγένετο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, καὶ παρακαλῶ τὰ | τοὺς ὁμιλήση τὰ  
τοὺς συμβουλεύση πατρικῶς καὶ ἀρχιερατικῶς ὅσοι ἠξεύρουσιν τὰ | ἀ-  
ναφέρωσιν ὅσα ἠξεύρουσιν εἰς τὴν πανιερολογιότητά της, καὶ τὰ μοι εἰδο-  
ποιήση πε | ρὶ πάντων. καθὼς καὶ τὸ Μοναστηριακὸν μου Γράμμα,  
πρὸς τοὺς ἐδλογημένους | χριστιανούς ἀναφέρει περὶ αὐτῆς τῆς ὑποθέσε-  
ως. προσέτι τὴν παρακαλῶ | τὰ μοι γράψη καὶ διὰ τὴν Ἁγίαν Κάραν τοῦ  
ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἁν | δρῶν Κρήτης τοῦ εὗρίσκειται, ὁμοίως  
καὶ τὰ δύο ἀργυρᾶ Κοντεῖα τοῦ Τιμίου | σταυροῦ, καὶ τῆς Ἁγίας Ζώ-  
νης, ποῦ εὗρισκονται, διὰ τὰ κάμωμεν τρόπον | νατὰ παραλάβωμεν,  
τὰ μὴ δοκιμάση καμμίαν βλάβην τὸ Ἱερὸν Μονα | στήριον τοῦ Βατο-  
παιδίου, διότι πολλὰ καλῶς ἠξεύρει ἡ Πανιερολογιότης της | ὅτι μὲ  
πολλὰς παρακλήσεις τότε καὶ τοῦ Μακαρίτου Ἁγίου Μητροπολίτου ὁ,  
καὶ | ὄλων τῶν ἐδλαβῶν χριστιανῶν τὸ Βατοπαῖδι, δὲν ἐπαράβλεψε τὴν  
αἵτησιν | τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ἐξαπέστειλε τοὺς ἁγίους θησαυρούς,  
καὶ ἐλευθερώθη ὁ | τόπος ἀπὸ τὸ θανατικόν, ἐπειδὴ ὅμως ἔτυχεν ἡ  
περίστασις διὰ τὰς Ἁμαρ | τίας ἡμῶν, καὶ διεσκορπίσθησαν τὰ ἅγια,  
παρακαλοῦμεν ὅ,τι ἠξεύρει τὰ | μοι εἰδοποιήση, διὰ τὰ μὲν τὸ Μνημό-  
σοννὸν της αἰώνιον εἰς αἰῶνα τὸν ἅ | παντα, καὶ τὰ συγκαταριθμηθῆ  
μετὰ τῶν ἀοιδήμων Πατριαρχῶν καὶ Ἁρ | χιερέων τῶν συνδρομητῶν  
τῆς Ἁγίας Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου. παρακαλῶ παρα | καλῶ τὸν Ἁγι-  
ον καὶ Σεβασμιωτάτον Δεσπότην μου τὰ μοι εἰδοποιήση μὲ πρῶ | τον.  
ταῦτα προσκνητῶς, ἐξαιτούμενος δὲ καὶ τὰς πατρικὰς αὐτῆς εὐχὰς καὶ  
| εὐλογίας, μένω μὲ σέβας βαθύτατον. ,αωλφ Ἰουλίου ἰδη

Τῆς σεβασμιωτάτης μοι ὑμετέρας πανιερολογιότητος, ἀπὸ Σαντορῆ-  
νην δούλος ταπεινός, καὶ πρόθυμος εἰς τὰς προσταγὰς  
Ἰδιονύσιος προηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου ἐν τῷ  
Ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἀθῶνος.

ἴεδοπλαχνία τοῦ Κραταιωτάτου ἡμῶν ἄνακτος ἐουκώθησαν καὶ τὰ στρατεύματα ὅπου ἐφύ | λαίτων τὰ Μοναστήρια τοῦ Ἁγίου ὄρους, μὲ προσκυνητὸν ὑψηλὸν ὄρισμόν, καὶ ἔμεινεν ὁ τόπος | κατὰ τὸ πρῶτον πρὸ τῆς περιστάσεως. μόνον ἕνας χάσεκη ἀγᾶς<sup>4</sup> εὐρίσκεται ἀπὸ μέρους | τοῦ ὀτζακίου<sup>5</sup> καθὼς καὶ πρῶτον, καὶ δι' εὐχῶν τῆς ἡσύχασεν ὄλον τὸ Ἁγιον ὄρος.

## Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

<sup>1</sup>) Πρόκειται περὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Σιβιανοῦ, ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Νικολαΐδου. Ἐχειροτονήθη οὗτος τῷ 1825 καὶ ἀπέθανε τῷ 1843 (βλ. «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 313-4) Πρὸ τῆς χειροτονίας του εἶχεν ἔλθει εἰς γάμου κοινωνίαν, ἐξ ἧς ἀπέκτησε δύο υἱούς, τὸν Γεώργιον καὶ Γρηγόριον, καὶ μίαν κόρην, τὴν Βικτωρίαν (βλ. Τ. Α. Η. κῶδ. Τεμένους Ζουλφικάρ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀριθ. 89 παλαιός, σ. 44).

<sup>2</sup>) Τὸ ἐνταῦθα μνημονευόμενον θανατικὸν εἶναι ἀναμφιβόλως ἢ πανώλης τοῦ 1819, περὶ τῆς ὁποίας διαφωτιστικὰς πληροφορίας βλ. εἰς τὴν ἐν τῷ περιοδικῷ «Μύσων», Β', σ. 10, δημοσιευθεῖσαν ἐπιστολὴν.

<sup>3</sup>) Τοῦ Γερασίμου Παρδάλη, ὅστις ὡς γνωστὸν ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον μετὰ τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων καὶ Ἱερογυμνῶν τὴν 24ην Ἰουνίου 1821

<sup>4</sup>) Ἀρχηγὸς ἰδιαίτερου σώματος τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς.

<sup>5</sup>) Τοῦ σώματος τῶν Γενιτσάρων.

## 67

Ἐπιστολὴ τοῦ ὁμογενοῦς Μιχαὴλ Τοσίτζα, πρώτου προξένου τῆς Ἑλλάδος παρὶ τῷ Μεχμέτ Ἀλῆ, σταλεῖσα ἐξ Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Σητείας Μελέτιον, σχετικὴ μὲ μεσολάβησιν παρὰ τῷ Ἀντιβασιλεῖ τῆς Αἰγύπτου διὰ τὴν ἀνοδὸν του εἰς τὸν Ἀρχιερατικὸν Θρόνον Κρήτης. (Νοέμβριος 1830).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 76. Ἐπὶ διφύλλου κοινουῦ χάρτου μὲ ὕδατινας γραμμάς, ψηφία ALMASSO καὶ ἄγκυραν ἐν κύκλῳ, διαστ. 0,30×0,205 μ. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος ἐπιγραφή: «Τῷ Πανιερωτάτῳ Ἁγίῳ Σιτειᾶς εἰς Κρήτην κυρίῳ | κυρίῳ Μελετίῳ, εὐλαβῶς. | Εἰς Κωνσταντινοῦ/πολιν. Περασιτέρῳ: «Ἐλαβον δεκεμβρίου ε η:» Δι' ἄλλης χειρός: «Διὰ μέσου τοῦ Ἀλ. Δημητρίου Κυργ( . . . ) ὅπου σᾶς . . . . | τῇ 3 10βρίου 1830 Κωνσταντινοῦ/πολιν». Ἡ σφραγὶς ἀπεκολλήθη. Κατάστασις διατηρήσεως ἀρίστη. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος.

*Τὴν ἑμετέραν Πανιερότητα εὐλαβῶς προσκυνῶ!*

Ἐλαβον κατ' αὐτὰς τὸ πανίερον εὐχειτικὸν τῆς γράμμα 15 τοῦ παρελθόντος | κ' ἐπληροφορήθην ὅσα ἐν αὐτῷ μοι ἱστορεῖ περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ αὐτούσε | ἐρχομοῦ τῆς, καὶ ὅσα ἐπεθύμησε νὰ ἀναφέρω εἰς τὸ Ὑψος. Δὲν ἔλειψα | νὰ ἐνεργήσω τὰ τῆς θελήσεώς τῆς, καὶ ἔχω τὴν εὐ-



χαρίστησιν νὰ ἀναγγείλω | εἰς τὴν ὑμετέραν Πανιερότητα τὴν εὐνοϊκὴν  
τοῦ Ὑψους ἀπόκρισιν, | ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ βέβαια ἄλλος νὰ λάβῃ τὸν  
Ἀρχιερατικὸν Θρόνον Κρήτης, | παρὰ ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον ὁ Λαὸς αὐ-  
τοθελήτως ἔκλεξε, καὶ ὅτι ἂν ἤθελεν | ἐρωτηθῆ, αὐτὴ θέλει ἦναι ἡ ἀ-  
πόκρισίς του. Παρακαλῶ τὴν ὑμετέραν | Πανιερότητα νὰ μὲ προσιάξῃ  
ἐλευθέρως εἰς τὰ δυνατὰ μοι, καὶ | ἐξαιτούμενος τὴν ἐξακολούθησιν  
τῶν ἀγίων αὐτῆς εὐχῶν μένω | μὲ τὴν ἀνήκουσαν εὐλάβειαν,

τῆς Πανιερότητός της

ὁ Δούλοσας

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ 14 9βρίου 1830

Μιχαὴλ Τσοῖτσας

## 68

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπισκόπου Ρεθύμνης Ἰωαννικίου πρὸς τὸν Μητροπο-  
λίτην Κρήτης Μελέτιον, εὐχαριστήριος διὰ τὴν μεσολάβησιν πρὸς  
ἀπελευθέρωσιν τῶν αἰχμαλώτων ἀνεψιῶν του. (Ἰούνιος 1831).

Ἀριθ. Χειρ. Μ. Η. 62. Ἐπὶ διφύλλου κοινοῦ χάρτου μὲ ὕδατινας γραμ-  
μάς, ψηφία V G καὶ 3 πύλους, διαστ. 0,32×0,215 μ. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας  
σελίδος ἡ ἐπιγραφὴ: «Τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ Σεβασμιωτάτῳ μοι Δεσπότη,  
Ἄγιῳ | Κρήτης, Κυρίῳ Κ(υρίῳ) Μελετίῳ. Προσκυνητῶς. | Εἰς Κωνσταν(τι-  
νούπολιν). Περαιτέρω: «31 ῥθ. Ἰωαν., (1831 Ρεθύμνης Ἰωαννικίος) Ἡ  
σφραγὶς ἀπεσπασθη. Κατάστασις διατηρήσεως καλὴ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς  
πρώτης σελίδος.

Τὴν ὑμετέραν πολυεραστὸν μοι Πανιερότητα ἐν χ(ριστ)ῷ κατασπα-  
ζόμενος | προσκυνῶ.

† Τὸ ἀπὸ δης τῆς Διακενησίμου Σεβάσμιόν της λαβὼν | ἐχάρημεν  
μεγάλως ἐγὼ τε καὶ πάντες οἱ φίλοι· εἰς μάτην | ἠρώτιον ἔκτοτε περὶ  
τῆς Πανιερότητός της τοὺς ἀπ' αὐτόθι ἐρ | χομένους. σήμερον ὦν ἐπὶ  
κρεβάτου ὄχι ἀπὸ ρευματι | κά, ἐπισκεπτόμενος παρὰ τοῦ συναδελφοῦ  
Ἁγίου Μυρῆνης | φθάνει εἰς χεῖρας μου ἐν γραμματίῳ ἀπὸ τὰ πρῶ-  
ην αἰχμὰ | λωτα ἀνέμιά μου Τίτον καὶ Μηλιάδην, ἀπελευθερωθέντα  
καὶ | γράφοντα ἀπὸ Κάνδιαν. Ὅλοι οἱ συμπαρόντες ἐν οἷς ἦ | το καὶ  
ὁ μεγαλήτερος ἀδελφός των μὲ δάκρυα χαρᾶς εἰς τοὺς ὄφ | θαλμοὺς ἐ-  
δοξάσαμεν τὸν Θεόν. ἀφίνω τὴν εὐαίσθητόν της | ψυχὴν νὰ φαντασθῆ  
πόσους πολυχρονισμούς, πόσας εὐχὰς, καὶ | πόσην φήμην ἔλαβεν ὁ Με-  
λέτιος. δὲν ἐπέρασε μία | ὥρα καὶ ἡ φήμη διεδόθη εἰς ὄλους τοὺς πα-  
τριώτας μας, καὶ ὄλοι | φωνάζουν, ζήτω ὁ Κρήτης, ζήτω ὁ Μελέτιος.

Δεσπότη μου καὶ ἀδελφέ μου, ἐλπίζω μὲ τοιαῦτα εὐσπ | λαχνικά  
κινήματα, ὁ ὑψηλότετος Μεχμεταλῆ ἐφέντημας | νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν  
πατρίδα μας πλέον καλοκατοικημέ | νην, ἢ πρότερον. καὶ νὰ ζήσωμεν

καὶ ἡμεῖς ζῶν ἄνετον | καὶ εἰρηρικὴν, ἐπιουναγόμενοι ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια. καὶ γενόμενοι | δοατζήδες<sup>1</sup> του παντοτεινοί.

Περιμένω μὲ ἀνυπομονησίαν μου Σεβασμίαν ἐπιστολήν | της, περιεκτικὴν καὶ τῆς Λεσποτικῆς μοι ὑγείας της, καὶ τῶν ὧν | οἶδε με ἐφιέμενον. Ὁ Ἅγιος Χίου, καὶ Ἅγιος Μυρῆνης | τὴν προσκυνοῦν ἀδελφικότητα. τὸ ἐκκλησιδάκι μᾶς ἔπρο | ξενοῦσε παντοτεινὴν ἀνάμνησιν τοῦ Κρήτης.

Τοὺς περὶ τὴν Πανιερότητά της ἅπαντας τοὺς μὲν ἀσπάζο | μαι, τοὺς δὲ εὐχομαι. αὐτὴν δὲ μεταπροσκυνῶντις εἰμὴ

Ἐν Σύρα τῇ 15ῃ Ἰουνίου ,αωλοφ  
τῆς πολυεράστου μοι Σεβασμιότητός της ἐν χ(ριστ)ῶ ἀδελφός  
καὶ εἰς τοὺς ὄρισμούς  
† ὁ ρηθόμενης Ἰωαννίκιος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

<sup>1</sup>) Δοατζήδες: εὐχεται, θεράποντες ἀφοσιωμένοι.

69

Ἐπιστολὴ τῆς Ἰ. Μονῆς Γουβερνέτου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, σχετικὴ μὲ τὸν διακανονισμόν τῶν λογαριασμῶν τῶν μετοχίων της καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ δυστροποῦντος νομέως τοῦ μετοχίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. (Ὀκτώβριος 1831)

Ἀριθ. Χειρ. Μ. Η. 146. Ἐπὶ διφθλοῦ λεπτοῦ χάρτου μὲ ὑδατίνας γραμμάς, ψηφία N R καὶ τρία κνάθια, διαστ. 0,32×0,225 μ. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος ἐπιγραφὴ: Τῶ Πανιεροτάτῳ καὶ Σεβασμιωτάτῳ μητροπολί- | [τῇ] Κρήτης, Κυρίῳ Κυρίῳ Μελετίῳ. τῶ πανσεβᾶ | σιφ ἡμῖν Πατρι. | Εἰς Ἡράκλειον | προσκυνητῶς. Σφραγίς ἐπὶ ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ δυσδιάκριτος. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος, φέρον κάτω τὴν σφραγίδα τῆς Μονῆς δι' αἰθάλης μὲ τὴν Παναγίαν τῶν Ἀγγέλων καὶ ἐπιγραφὴν: СΦΡΑΓΙΣ ΜΟΝΗC ΙΕΡΑC . . . . Ν ΓΑΕΡΝΕΤΟΥ. Κατάστασις διατηρήσεως μετρία· φθοραὶ ἐκ τῆς ὑγρασίας κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως.

Τὴν σεβασμίαν μας αὐτὴν Πανιερότητα, ταπεινῶς προσκυνοῦμεν, τὴν χαριτόβρυτόν της | δεξιάν, πανευλαβῶς κατασπαζόμεθα.

»μετὰ δὲ τὰς ταπεινάς μας πρὸς αὐτὴν προσκνήσεις, τῇ εἰδοποιούμεν ὅτι κατὰ τὰς | διαταγὰς της ἐσυναθροίσθημεν ὅλοι οἱ πατέρες τοῦ Ἱεροῦ μοναστηρίου μας εἰς τὸν ἀπεσταλμένον | της πρωτοσύγκελλον καὶ ἐθεωρήσαμεν ὅλων τῶν μετοχίων τοὺς λογαριασμούς, ἐκτὸς [τοῦ] ἁ | γίου γεωργίου εἰς τὸ νεροκούρον. ἐπειδὴ καὶ ὁ παππᾶ γεδεὼν δὲν

τὸ δέχεται διόλου, ἀλλὰ | λέγει ὅτι δὲν θέλει νὰ γνωρίζῃ κανένα, ἀμὴ  
 ζητεῖ νὰ τὸ ἀποσπάσῃ ὡς πατρογονικόν | του, τὸ ὁποῖον (;) [δὲν τὸ]  
 δεχόμεθα κατ' οὐδένα τρόπον. καὶ δὲν εἶναι μόνον τοῦτο, ἀλλὰ | καὶ  
 τὸν [. . . . λογαρια]σμόν (;) παρῶ [. . . .] δὲν ἐφανερώσε, ὦ | σιε  
 [. . . . σεβασμ]ότητά σας καὶ [. . . .]λόν του ὡς ἀκολούθως. |  
 » 8 τάλαρα, τὰ ὄπ[οῖα] ἔ]λαβε παρὰ τοῦ μετοχίου τῆς δέπλας, διὰ τὸ  
 » βόδι ὁποῦ τοῦ ἐψόφησε. |  
 » ἀπὸ ἓνα νερόμυλον πάκτος ἀπὸ τὸν κουτρογλοῦν, γρόσια 300  
 » ἀπὸ τὴν χαλέπα πάκτος ἀπὸ τὸν χροουδούτην » 600  
 » ἀπὸ τοῦ ἁγίου παύλου ταῖς ἐλαῖς ἀπὸ τὸν χουσεῖνην » 130  
 » 18 πρόβατα ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ ἔλαβε » 360  
 » 80 μέτρα λάδι ἀπὸ τὸν τοσοῦν μπέι σαρδέλα ἀπὸ ταῖς ἐλαῖς  
 τοῦ χορδακιοῦ » 1440  
 » μετὰ τὸν λογαριασμόν ἀπὸ τὴν δέπλαν κρυφίως 6 μέτρα λάδι » 120  
 » ὁ σόκος πᾶς τζαούσης, τοῦ ἔδωσε ἀπὸ χορδάκη καὶ στέρνε;  
 μέτρα λάδι 68 στένουν » 1224  
 » ἀπὸ τὸν κουμαρέα τοῦ ἔδωσε ὁ ἴδιος 113 μέτρα λάδι » 2034  
 » 6208

ἡμεῖς λοιπὸν ἐκρίναμεν ὅτι καὶ αὐτὰ νὰ ἦναι εἰς τὸ ἐξῆς ἀλεσο-  
 νησμένα, πλὴν μετὰ ταῦτα | ἀποφασίσαμεν νὰ στείλωμεν ἄνθρωπον  
 τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ νὰ θεωρῇ καὶ νὰ γράφῃ τὸ λάδι, δι | ἃ νὰ μὴν  
 ἤθελε γένη, κάμμιὰ κλοπῆ ἀπὸ τοὺς ἐλαιοτριβηγιάροδες. ἐπειδὴ μὴ-  
 νος εἰς | ἐν μετόχιον, ἐν ᾧ ἀκολουθεῖ καὶ ἐνορία, δὲν ἠμπορεῖ νὰ κά-  
 νῃ καὶ τεφτέρι. ὁποῦ καθὼς καὶ | μόνοι σας τὸ γνωρίζετε, δὲν εἶναι  
 ἱκανὸς νὰ τὸ ἐξακολουθῇ. καὶ μήτε αὐτὸ δὲν τὸ δέχθη | κε. ὁ-  
 θεν παρακαλοῦμεν τὴν Πανιερότητα τῆς νὰ μᾶς συμβουλευέσεται, πῶς  
 ἔχομεν νὰ | κάνομεν με αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, διατὶ γίνεται [. . . .]  
 τῆς ἀδελφότητος, τὸ νὰ ἀναχωρήσῃ ὁ | καθεὶς εἰς τὰ ἴδια. καὶ ταῦτα  
 μὲν ὡς ἐν τοσοῦτω, αἱ δὲ θεοπιθεῖς αὐτῆς εὐχαὶ ἦρισαν πρὸς | ἡμᾶς  
 ἀρῶσθαι διὰ βίον. τῇ κῆ ὀκτωβρίου ,αωλα'

οἱ ὅλοι εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς πανιερότητός τῆς πρόθυμοι καὶ τα-  
 πεινοὶ δοῦλοι τῆς, ὁ τῆς Ἱεροῦ μονῆς Γουβερνέτου χρῆσανθος μένω |  
 » ὑποκλεινέστατος δούλος δαμασκηνὸς Ἱερομόναχος  
 » συμεών, Ἱερομόναχος δούλος ταπινὸς  
 » ταπηνὸς δούλος Ἰωακείμ Ἱερομόναχος  
 » ταπηνὸς δούλος Βενημὴν Ἱερομόναχος  
 παρακαλεῖται νὰ δεχθῇ παρὰ τοῦ κῆρ Νικολάου Μ. σμυρναίου | κά-  
 στανα ὁκ. 40 | καὶ καρποῦζα 1.



Ἐπιστολὴ τοῦ ὁμογενοῦς Μιχαὴλ Τοσίτζα πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, δι' ἧς διαβιβάζεται ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Πολυχρονίου, ἀνακοινοῦται ἔπαινος διὰ τὸ σύστημα καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων εἰς τὰς τελετουργίας καὶ δίδεται παραγγελία προμηθείας ἐλαίου. (Νοέμβριος 1831).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 91. Ἐπί διφύλλου χάρτου ἀκριβῶς ὁμοίου τοῦ ὑπ' ἀριθ. 67 ἐγγράφου καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων, ἄνευ ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος. Κατάστασις διατηρήσεως κακῆ, λόγῳ ὑγρασίας ἐξ ἧς διεβρώθη ὁ χάρτης κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως καὶ τὰ κράσπεδα. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῶν δύο πρώτων σελίδων.

*Ὑπόκλιον τὴν εἰκνῖαν!*

Σεβαστὴν μοι τρισυπέραστον ἀνημερολόγητον τῆς αὐτῆς | πανιερό-  
τητος ἐπιστολὴν τοῦ παρελθόντος μηνὸς Ὀκτωβρίου ἀπεδέχθην εὐχα-  
ρίστως, | εἰς τὴν ὁποίαν πρὸ πάντων θεωρῶ μὲ ὑποχρέωσίν μου τὴν  
πρὸς τὸν κύριον | Μιχαὴλ Πολυχρονίου<sup>1</sup> ἐξαποστολὴν διὰ λόγου του γρα-  
φῆς μου, συνοδευθείσης μὲ | τὰς ἐκ παρακλήσεώς μου ἀποχρώσας  
τῆς Πανιερότητός Σας [ . . . . .

. . . . .  
διὰ (:)] | τὸ ὁποῖον ἀκολούθως μ' ἤλθε γραφὴ, καὶ ἐπειδὴ ἀ-  
πόκρισιν [ δὲν ἔλαβον] | Σᾶς ἐγκλείω εἰς τὴν παροῦσαν μου, πολλὰ ἀ-  
ναγκαίαν μάλιστα ὡς περιέχουσαν ὀριστικὴν (: ) γραφὴν ἀφορῶσαν τὸ  
τέλος τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἰς τὸν κύριον Μιχαὴλ Πολυχρονίου, | πα-  
ρακαλῶ τὴν πανιερότητά σας νὰ τὴν διευθύνῃ ἀσφαλῶς. |

Τῆς ἀρμοδίας εὐκαιρίας ἐπιτυχῶν, ἀνέφερον εἰς τὸ Ὑψος τὰ | περὶ τῆς  
καταγραφῆς διατιθέοντα, κ' ἐπήνεσε μάλιστα μετ' εὐχαριστήσεώς του  
τὸν τρόπον | τῆς κατὰ τοῦτο μεταχειρίσεώς της, ὅτι δηλονότι ἐπὶ λόγῳ  
μνημοσύνης ἐν ταῖς ἐντεύξεσι | καὶ Ἱεροαῖς τελεταῖς καταγράφετε, κα-  
θὼς τοῦτο θεωρῶ κ' ἐγὼ συντελεστικώτερον μέσον | διὰ τὴν θεωρί-  
αν ταύτην, νομίζων ἀπέριτον νὰ καταγράφητε μεταξὺ τῶν ζώντων  
καὶ | αὐτῶν τῶν θανόντων τὰ ὀνόματα, δειγματίζοντες εἰς τὸν λαὸν ἀ-  
ληθῆ τὴν ἐπαγγελίαν | αν σας, κατόπιν τῶν ἐν μεταξὺ Ἱεροουργειῶν της,  
μὲ τὰς ὁποίας κρίνω ἄφενκτον | τὴν ἀπαλλοτριώσιν πάσης ἀμφιβόλου  
ιδέας τοῦ λαοῦ.

Ἐνθαδῶρδόνόμενος εἰς τὴν πνευματικὴν μοι ἀγάπην σας σᾶς  
παρακαλῶ | νὰ μοι προβλέψητε καὶ μοι στείλετε ἐπομένως δι' ἐδῶ  
Ὅκαδες 450 λάδι τῆς αὐτοῦ | [ παραγωγῆς ; ] τὸ ὁποῖον θέλω διὰ χρῆ-  
σιν τῆς οἰκίας μου, δηλονότι ὀκάδες 400 ἐξ αὐτῶν διὰ [ φῶς ; . . . ]  
διὰ φαγὴ [ . . . . . | θὰ ἐ]μβάσω ἂν δὲν σᾶς συμπέση χρεία

νά τὸ πληρώσω ἐδῶ. ὅτι δὲ | πρέπει νὰ ἦναι ἐκλεκτῆς ποιότητος, δὲν ἀμφιβάλλω, ἐπειδὴ εἶμαι βέβαιος, | ὅτι θέλει ἀγορασθῆ ἀπὸ ἀνθρώπου σας εἰδήμονος αὐτοῦ τοῦ εἴδους, διὰ νὰ ἦναι—τὸ διὰ φῶς ἀνάλογον τῆς χρήσεώς του καθαρὸν, καὶ τὸ διὰ βρῶσιν κατάλληλον | τῆς αὐτῆς χρήσεως, καὶ χωριστὰ τὸ ἐν ἀπὸ τᾶλλο, μὲ ὑποχρῶσίν μου.

Ταῦτα, κ' ἐξαιτούμενος τὰς πανιερωτάτας εὐχάς, ὑποσημειοῦμαι  
| μὲ τὸ προσῆκον σέβας ὁ δούλοσας  
τῆς ὑμετέρας Πανιερότητος Μιχαὴλ Τοσίτσας

Ἀλεξάνδρεια τῆ 9 Φβρ. 1831

Ε. Γ ἀκολούθως ἦναι νὰ ἔλθουν καράβια | δύο τρία φορτωμένα διὰ λ[ομόν] Ὑψους του | δι' αὐτοῦ, καὶ ἄς μοὶ γένη[ . . . . . ]

#### Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

<sup>1)</sup> Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀγιογράφου Μιχαὴλ Πολυχρόνη ἢ Πολυχρονίδη (βλ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β', σσ. 77, 87 καὶ 104, «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', σσ. 300 καὶ 317).

#### 71

Ἐπιστολὴ τοῦ Στεφανάκη Βογορίδου<sup>1</sup> πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, δι' ἧς ἀπαντιᾶ εἰς ἀποσταλείσαν ἐπιστολὴν καὶ ἐνθαρρύνει εἰς τὸ ἀρχιερατικὸν αὐτοῦ ἔργον. (Νοέμβριος 1831).

Ἄριθ. Χειρ. Μ. Η. 148. Ἐπὶ διφύλλου λεπτοῦ χάρτου, μὲ ὕδατινας γραμμάς, ψηφία Ν R καὶ λέοντα, διαστάσεων 0,36×0,245 μ. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος ἡ ἐπιγραφή: «*Τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ Θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ | Ἀγίῳ Κρήτης Κυρίῳ Μελετίῳ, τῷ ἐν Χριστῷ μοὶ | πατρὶ Σεβασμιωτάτῳ: | Πανευλαβῶς*». Περαιτέρω δι' ἄλλης χειρός: «*Ἐλήφθη Ἰανουαρίου ΙΖη*». Σφραγίς ἐπὶ ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ διὰ δακτυλιολίθου μὲ παράστασιν ἀνθρώπου καὶ πτηνοῦ. Κατάστασις διατηρήσεως σχετικῶς καλῇ. Μικραὶ φθοραὶ ἐκ σιτῶν καὶ ὑγρασίας. Τὸ κείμενον καὶ τὸ ὑστερόγραφον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος.

Τὴν Σεβασμίαν μοι αὐτῆς Πανιερότητα εὐλαβῶς προσκυνῶ, σὺν τῷ | ἀσπασμῷ τῆς πανιέρου δεξιᾶς της!

»Ἐλαβον μετὰ τὰ [προλα]βόντα καὶ τὸ κατὰ τὴν 18ην τοῦ παρελθόντος Ἀυγούστου σεσημειωμέ | νον πατρικὸν της σεβάσμιον. Ἡ πρὸς ἐμὲ πνευματικὴ πατρικὴ της διάθεσις, καίτοι πε | ριστοιχισμένην ἐσμῶ τοσοῦτων ἐπαρχιακῶν φροντίδων, τὴν προάγει εἰς ἐνδείξεις μνήμης εἰ | λιχρονοῦς, ἐν οἰαδήτινι εὐκαιρίᾳ, καὶ ἐπιτυχίᾳ γραμματοκομιστῶν. Ἐγὼ δὲ, καίτοι οὐχ' ἦτ | τον ὑποχρεούμενος ἐξ ἀμοιβῆς εἰς τῶν ἐν εὐλαβείᾳ δῖκῶν φρονημάτων μου τὰς ἐγγράφους | δηλώσεις,

μὴ συντρεχούσης τῆς εὐκαιρίας διὰ τῶν ποικίλων ἀσχολιῶν μου τὸ ἔντονον | καὶ ἀνένδοτον, δὲν εἶμαι πόρρω συγγνώμης, καὶ ταῦτα παρὰ κριτῆ σεβασμίῳ φίλῳ, καὶ | τὰ δίκαια ὀρθῶς κρίνονται. Ἐἶδον τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας ἐν τῇ περιηγήσει της | συναντᾷ, ψυγείσης, ὡς γράφει, τῆς περὶ τὰ θεῖα τῶν ἐπαρχιωτῶν της εὐλαβείας, καὶ ἐκ | λυθείσης τῆς ἀναγκαίας προθυμίας εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν εἰδιωμένων δικαιωμάτων της, ἅλ | λ' ἐν ταυτῷ παρετήρησα ὅτι ἡ Πανιερότης της, δυνάμει τῶν πατρικῶν της παλαιέσεων | ἀγωνίζεται νὰ θερμάνῃ τὸ κατεφυγμένον τῶν διαθέσεων τούτων. Ἐντεῦθεν εἶναι ἀναμφί | βολον ὅτι διεξαγαγοῦσα τὸ λογικὸν της ποίμνιον εἰς σωτηριώδεις νομάς, θέλει ἀπολαύσῃ | τοὺς καρποὺς τῶν πνευματικῶν της ἀγώνων, εὐαρεστομένη καὶ διὰ τὰς Χριστιανικὰς τῶν προόδους, | καὶ διὰ τὰς πραγματικὰς ἀφοσιώσεις τῆς πρὸς αὐτὴν εὐλαβείας τῶν. Ἐφ' ἅπασιν τούτοις, γνω | ρίζουσα ἡ σεβασμία μοι αὐτῆς Πανιερότης πόσον μὲ καθηδύει ἡ ἀγγελία τῆς ἀπολαύσεως | τῶν πρὸς ὠφέλειάν της καὶ εὐκλειαν τεινόντων, περὶ ὧν καὶ εὐχομαι ὀρ[φειλικ]ῶς, καὶ σὺν | τῇ δεύσει φιλοτιμίᾳ σπουδάζω κατὰ τὸ ἄκρον πρὸς αὐτὴν σέβας μου, μὴ διαλείπη γράφου | σά μοι συνεχῶς περὶ τούτων, καὶ πρὸ τῶν ἄλλων κατατέρουσά με τῇ δηλώσει τῆς πο | λυεύκτου μοι ἀγαθῆς της ὑγείας ἣς τὰ μὲν εἶη εἶεν θεόθεν ὅτι πλεῖστα καὶ πανεύ | θυμα, αἱ δὲ θεοπειθεῖς της εὐχαί μετ' ἐμοῦ σωστικαὶ διὰ βίον. , αὐλαφ Νοεμβρ. ἰδη τῆς σεβαστῆς μοι πανιερότητός της

υἱὸς ἐν χριστῷ καὶ πρόθυμος δοῦλος

Στ. Βογορίδης

Σεβαστέ μοι Ἱερόαχα! θεὸς οἶδε ὅτι πολὺ σέβας τρέφω | πρὸς τὸ ἀξίεραστον ἱεροπρεπὲς ὑποκείμενόν της, | καὶ χαίρω πολὺ ἐπὶ τῇ λήψει καὶ ἀναγνώσει τῶν | εὐχεικῶν της. ἀλλ' οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ ἀσχολίαι μου | ὑπερῆραν τὴν κεφαλὴν μου, ὡς αἱ ἁμαρτίαι μου. | ὅθεν παρακαλῶ καὶ νὰ μὲ μνημονεύῃ ἐν ταῖς νοεραῖς πρὸς | τὰ οὐράνια ἀναβάσεις της καὶ νὰ μὲ χαροποιῇ | διὰ τῶν εὐαγγελίων τοῦ οὐ περι πολλοῦ ποιῶμαι εὖ εἶναι της.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

<sup>1)</sup> Ὁ γνωστὸς ὡς Στεφανάκης Βέης Βογορίδης, μετέπειτα Ἡγεμὼν Σάμου. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἐν τῇ Ἱστορίᾳ περιοδικῆς ἐκδόσεως «Πρωῖας», τευχ. Γ', σ. 58, Ν. Καρβούνη, Οἱ Βογορίδαι εἰς τὴν Μολδαυίαν.

† Ο ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ  
ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ



ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΑΖΑ  
(ΚΑΛΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΟΣ)  
ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΑΖΑ

Εἰς τὸν Ἐμμανουὴλ Φουντουλάκη, ἔμπορον τῆς πόλεως Ἡρακλείου, ὀφείλομεν τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐνδιαφέροντος Μεσομινωικοῦ Ἰ Ἱεροῦ Κορυφῆς εἰς θέσιν Μαζᾶ παρὰ τὸ Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδος<sup>1</sup>. Ὁ ὡς ἄνω ἰδιώτης προσεκόμισεν πράγματι εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου μικρὰ πῆλινα τεθραυσμένα εἰδώλια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὧς καὶ ἀπεσπασμένα μέλη τούτων, ἐπὶ πλεόν δὲ ἱκανὸν ἀριθμὸν μικρῶν ἐπίσης πηλίνων ζωδίων. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀνεγνωρίσθη ἡ σπουδαιότης τοῦ εὐρήματος ἐκ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος τῶν εὐρημάτων πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ ἀναλόγων τύπων ἀναθήματα καὶ ἐπεχειρήθη ὑφ' ἡμῶν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1947 μικρὰ δοκιμαστικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου.

Αἱ πληροφορίαι αἱ ὁποῖαι εἶχον δοθῆ εἰς τὴν Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίαν περὶ τοῦ τόπου ἐνθα ἀνευρέθησαν τὰ εἰδώλια ἦσαν μᾶλλον ἀόριστοι καὶ ἐχρειάσθη νὰ γίνῃ εὐρύτερα διερεύνησις, νοτιοανατολικῶς τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ<sup>2</sup> καὶ εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπὸ τούτου ἀπόστασιν ὑψοῦται λόφος, ἐμφανίζων μορφὴν ὄχυρᾶς ἀκροπόλεως, ἣτις ἐλέγχει τὴν διὰ μέσου τῆς Λαγκάδος δίοδον, βαίνουσαν ἀπὸ τῆς στενῆς παραλίου πεδινῆς ζώνης πρὸς τὸ ὑψηλὸν ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου. Τὸ ὕψωμα, τὸ ὁποῖον οἱ ἐπιχώριοι ὀνομάζουσι Κορφή, εἶναι εὐχερῶς προσβατὸν ἀπὸ τὸ διάσελον, ὅπου οἱ ἀνεμόμυλοι, διὰ τοῦ ὁποῖου συνδέεται πρὸς ἄλλα ὀλιγώτερον δεσπόζοντα ὑψώματα, τὰ Τρουλιὰ καὶ τὸν Βολακιάν, δι' ἀτραποῦ ἀνερχομένης ἀπὸ τὴν ΒΔ πλευράν· ὅμως ἡ ἀνοδος δὲν εἶναι δύσκολος διὰ τῆς βορείας κλιτύος, ἣτις βαθμηδὸν γινομένη μᾶλλον ἀπότομος καταλήγει εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς

<sup>1</sup>) Εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνακάλυψος καὶ δοκιμαστικῆς ἐξερευνήσεως ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά», Α', (1947) σ. 639.

Τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ χωριοῦ ἐδόθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19. αἰῶνος εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιότερου Στροβορίνι ἢ Στραβορίνα· βλ. Σταυρινίδην, «Κρητ. Χρονικά», αὐτ. 91, ἀριθ. 27. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ὀνόματα χωρίων, ὁμοίως μεταβαλλόντα τὸ παλαιότερον ὄνομα, ὡς τὸ Καλὸ Χωριὸ Μεραμβέλλου (Νίστρωνας) καὶ τὸ Καλὸ Χωριὸ Μονοφατισίου (Κακὸ Χωριὸ).

<sup>2</sup>) Τὸ χωριὸν κεῖται δυτικῶς τῆς ὀδικῆς διακλαδώσεως, ἣτις φέρει ἀπὸ τὴν κυρίαν πρὸς ἀνατολὰς ἀρτηρίαν πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου, συνδέεται δὲ μετ' ἐκείνης διὰ μικρᾶς ὁδοῦ κατὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Κορυφῆς. Ἡ κλιτύς αὕτη εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς κατοίκους μὲ τὸ ὄνομα Μαζᾶ<sup>3)</sup>. Ἀντιθέτως ἀνατολικῶς καὶ νοτίως ἡ κλιτύς ἀνέροχεται ἀπότομος καὶ ἡ ἐκεῖθεν ἀνάβασις εἶναι λίαν ἐπίπονος. Ὁ ἀνεροχόμενος ἔχει καὶ μακρόθεν τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Κορυφή θὰ ἦτο κατάλληλος μᾶλλον ὡς θέσις ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀκροπόλεως παρὰ μινωικοῦ συνοικισμοῦ: τὸ σχετικῶς μέγα ὕψος, τὸ ἀπότομον τῶν κλιτύων, ἡ δεσπόζουσα τῆς διαβάσεως θέσις συντελοῦν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης. Μόλις ἀνέλθῃ τις ἀποκτᾶ πλέον τὴν πλήρη βεβαιότητα ὅτι πράγματι τὸ ὕψωμα ἐχρησίμευσεν ὡς ἀρχαία ἀκρόπολις<sup>4)</sup> ἡ κορυφή του ἐκτείνεται ἰσοπέδος καὶ εὐρύχωρος, μὲ μικρὰν κλίσιν ἀνόδου πρὸς βορρᾶν, ὅπου εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ γυμνὸς βράχος διακρίνεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἐνῶ ὀλόκληρος ἡ ἄλλη ἔκτασις εἶναι κεκαλυμμένη ὑπὸ χόματος, τοιχιῶν ἢ τοίχων καὶ μεγάλων σωρῶν λίθων, τοὺς ὁποίους οἱ καλλιεργηταὶ συνεσώρυσαν εἰς τὰ κράσπεδα τῶν ἀγρῶν τῶν διαμορφοῦνται οὕτω διάφοροι ἐπίπεδοι ἀγροί, ὅπου σήμερον — ὅπως συμβαίνει εἰς ὅλους τοὺς χώρους ἀρχαίων πόλεων ἢ ἀκροπόλεων, τοὺς γνωστοὺς εἰς τὴν Κρήτην μὲ τὸ ὄνομα «Ἑλληνικά» (ἢ «Λενικά») — καλλιεργοῦνται ἐξόχως εὐδοκιμοῦντα δημητριακὰ καὶ «καλόβραστα» ὄσπρια. Οἱ σωροὶ τῶν λίθων εἶναι πολὺ μεγαλύτεροι καὶ μὲ μεγαλύτερους λίθους κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ ἰσοπέδου τῆς κορυφῆς καὶ φαίνεται ἐκ τοῦτου πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ὀχύρωσις κατὰ τὰ σημεῖα ὁπόθεν ἦτο μᾶλλον εὐχερῆς ἡ πρόσβασις. Ἡ πυκνότης τῶν σωρῶν τῶν λίθων ὁμιλεῖ εὐγλώττως περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐπὶ τῆς κορυφῆς συνοικισμοῦ μὲ πυκνὰ οἰκήματα. Ἀνατολικῶς διακρίνεται ἡ πρὸς τὸ Λασιθί βαίνουσα ὁδὸς καὶ εἰς τὸ βάθος, νοτιοανατολικά, ὑψοῦται μεγαλοπρεπὲς τὸ συγκρότημα τῆς Δίκτης<sup>5)</sup> διακρίνει τις τοὺς ἀνεμομύλους εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς ἀνόδου εἰς τὸ ὄροπέδιον, ὅπου ἡ θέσις Ἀμπελος, καὶ ἀνατολικώτερον ταύτης τὸ δεσπόζον, δίκην φρουροῦ τῆς διόδου, ἕψωμα Καρφί, ὅπου ἀνεσκάφη ὁ σπουδαῖος ὑπομινωικὸς συνοικισμὸς<sup>6)</sup>. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τὰ δύο ὑψώματα ἀντεμετώπιζον ἄλληλα ὡς ἀντίπαλοι παρὰ τὴν σχετικῶς μεγάλην μεταξύ των ἀπόστασιν. Τὴν ἐπὶ τῆς Κορυφῆς συνοίκισιν καθίστα δυνατὴν ἡ γειτονία, κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν ἀπότομον κλιτύν, μὲ πηγὴν — σήμερον μᾶλλον πτωχὴν — ὕδατος, εὐρισκομένην εἰς ἀπόστασιν ὄχι μεγαλύτεραν ἀπὸ τὴν διαχωρίζουσαν τὸν συνοικισμὸν τοῦ Καρφιοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίσης πτωχὴν πηγὴν Βιτσιλόβρουση<sup>7)</sup>.

<sup>3)</sup> Περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου βλ. κατωτέρω.

<sup>4)</sup> Ἀνεσκάφη ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς διὰ τοῦ J. Pendlebury καὶ ἄλλων μελῶν αὐτῆς τὸ 1937. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς δημοσιεύσεως ἐν BSA, XXXVIII (1937-8), σ. 57 κ. ἔξ.

<sup>5)</sup> Αὐτόθι, σ. 98 κ. ἔξ.

Εἶναι περίεργον πῶς θέσις τόσον αξιολόγου ἀρχαίου συνοικισμοῦ διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπ' οὐδενὸς τῶν περιηγητῶν ἀναφέρεται καὶ ὁ χῶρος παρέμεινε ἀθικτος ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴν σκαπάνην, καίτοι ἐκ τούτου προελθοῦσα κατετέθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ἡ γνωστὴ πρωτογεωμετρικῶν χρόνων πηλίνη κεφαλὴ μεγάλου εἰδώλου τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ<sup>6</sup>. Αὐτὸς ὁ συστηματικώτερον διερευνήσας τοὺς διαφόρους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Κρήτης John Pendlebury, ἐνῶ μνημονεύει τὴν ὡς ἄνω κεφαλὴν, δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐκεῖ σπουδαίου συνοικισμοῦ<sup>7</sup>. Ὅπως ἐπληροφορήθη παρὰ κατοίκων τοῦ χωρίου ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς ἐπεσκέφθη τὸν χῶρον ἐν ἔτος πρὸ τοῦ τελευταίου Παγκοσμίου Πολέμου, δὲν ἐπρόφθασεν ὅμως νὰ δημοσιεύσῃ τι σχετικῶς<sup>8</sup>.

Ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγρῶν τῆς ἀκροπόλεως παμπληθῶν δοτράκων, μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, μάλιστα πίθων κατέστη φανερὸν καὶ πρὸ πάσης δοκιμῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι ὁ συνοικισμὸς θὰ ἔδει νὰ ἀνήκῃ εἰς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους. Τῆς εὐκαιρίας τυχούσης ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἐρευνηθῇ ὁ χῶρος ἔνθα πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀνευρέθη ἡ πηλίνη κεφαλὴ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἤρχοντο εἰς φῶς ἄλλα τεμάχια τοῦ μεγάλου εἰδώλου ἢ ἐτέρων παρομοίων, ἴσως δὲ καὶ τὸ κτήριον εἰς τὸ ὁποῖον τοῦτο ἀνήκεν, πολὺ πιθανὸν τοῦ τύπου τῶν ἱερῶν Καρφὶ καὶ Γάζι. Δύο ἢ τρεῖς τῶν γηραιότερων χωρικῶν ἰσχυρίζοντο ὅτι ἐνεθυμοῦντο τὴν εὔρεσιν καὶ τὸν χῶρον. Ἡ γενομένη ὅμως δοκιμὴ, ἀπεκάλυψε μὲν τοίχους τινὰς γεωμετρικῶν οἰκημάτων, εὐτελεῖς μᾶλλον καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα ἀσαφεῖς, δὲν ἀπέδωκεν ὅμως τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα. Ἰσως αἱ παρασχεθεῖσαι ὑποδείξεις δὲν ἦσαν ἀκριβεῖς ἢ ἐπαρκεῖς· πολὺ πιθανὸν θὰ χρειασθῇ ἔρευνα πολὺ εὐρύτερας κλίμακος διὰ νὰ ἐξακριβωθῇ τι θετικώτερον σχετικῶς πρὸς τὸ ὄντως ἀξιόλογον εἶδωλον. Τὸ ὑποδειχθὲν σημεῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν μᾶλλον ἄκρον τοῦ ἰσοπέδου χώρου. Τῶν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν τεθέντων μέσων μὴ ἐξαρκούντων, ἐτράπημεν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν κυρίαν ἀναζήτησιν, τοῦ ἱεροῦ δηλαδὴ ἐξ οὗ προῆλθον τὰ μινωικὰ εἶδωλα.

<sup>6</sup>) Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Doro Levi, Arcades «Annuario» X-XII (1927-9), σ. 618, εἰκ. 650 α. Ἄριθ. εὔρετ. Μουσ. Ἡρ 803.

<sup>7</sup>) J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. 314, Πίν. XLI, 3.

<sup>8</sup>) Ὡς γνωστὸν ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς ἠγωνίσθη μετὰ τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἡρακλείου ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἀλεξιπτωτιστῶν (Μάϊος 1941) ἐτραυματίσθη βαρέως εἰς θέσιν Καμίνια, εἰς τὰ πρόθυρα τῆς πόλεως, καὶ ἐξετελέσθη ἐπὶ τόπου ὑπὸ Γερμανῶν ἀλεξιπτωτιστῶν.



Μὲ τὰς ἀτελεῖς παρασχεθεῖσας πληροφορίας κατ' ἀρχὰς καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἢ ἔρρυνα ἀπέβαιναν ἀρνητικῆ. Τέλος, μὲ νέα περισυλλεγένητα στοιχεῖα, ἐνετοπίσθη αὕτη εἰς τὸ ὑψηλότερον βόρειον σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἄρχεται ἀποτόμως κατερχομένη ἡ φέρουσα τὸ ὄνομα Μαζᾶ κλιτύς. Ἐπειδὴ εἰς τὸ ὑψηλότερον τοῦτο σημεῖον ὁ βράχος ἐφαίνετο γυμνός, πολλὰ δὲ μέρη τούτου ἐκαλύπτοντο ὑπὸ μεγάλων σωρῶν λίθων («τροχάλων»), ἐσκάφη κατ' ἀρχὰς ἡ βορειοτέρα τοῦ χώρου παρυφῆ, ὅπου ἐπιμήκεις σωροὶ λίθων ἀπεδείκνυον τὴν ὑπαρξιν οἰκημάτων : ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τότε δύο δωμάτια οἰκήματος, τοῦ ὁποῖου ἡ φύσις δὲν ἦτο διάφορος τῶν νοτιώτερων ἀνασκαφέντων ἢ κεραμεικῆ ἥτις ἀπεδόθη ἦτο ἀμιγῶς σχεδὸν πρωτογεωμετρικῆ καὶ γεωμετρικῆ. Ἀπεδείχθη οὕτω ὅτι ὁ πρωτογεωμετρικὸς καὶ γεωμετρικὸς συνοικισμὸς ἐξετείνεται μέχρι τοῦ βορείου κρασπέδου τοῦ λόφου καὶ ἐπομένως ὅτι θὰ περιελάμβανεν ἐντὸς αὐτοῦ τὸν χῶρον τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ. Ἡ περισυλλεγεῖσα εἰς ὄστρακα κεραμεικῆ τῶν ἀνασκαφέντων δωματίων τῶν οἰκημάτων καὶ ἡ ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῶν ὄργων ἀνήκει εἰς τὰς ἀκολούθους κατηγορίας :

Α) Τεμάχια πίθων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ εὐμεγέθους εἴδους, ἐκ πηλοῦ ποικίλοντος ἀπὸ ὠχροφαίου εἰς κεραμόχρουν. Ἡ κρατοῦσα διακόσμησις εἶναι : α) Ἡ προελθοῦσα ἐκ τῆς μιμήσεως σχοινίων ἐπὶ μινωικῶν πίθων ἐπὶ πλατυτέρων ἢ στενωτέρων πλαστικῶν ταινιῶν ἀπεδόθησαν χαραῖεις κατ' ἰχθυάκανθαν, ἐναλλήλους γωνίας ἀπλᾶς ἢ συνεξευγμένας εἰς σχῆμα τρισκελοῦς σίγμα ἢ κατὰ παραλλήλους ἐντομᾶς στενωτέραι ταινίαι μὲ πλῆθος μικρῶν ἐμπιέσεων ἀπομιμοῦνται πιστότερον λεπτὰ σχοινία ἢ σχοινοειδῆς διακόσμησις περιβάλλει τὸ χεῖλος ἢ τὸ σῶμα τοῦ πίθου, ἐνίοτε ὅμως σχηματίζει, ὡς ἐπὶ τῶν μινωικῶν πίθων, κύκλους ἐν εἴδει μεταλλίων<sup>9</sup>. β) Ἡ προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀποδόσεως ἐπὶ μινωικῶν πίθων περιθεουσῶν σπειρῶν καὶ ἀξεύκτων ἢ συνεξευγμένων ροδάκων τὸ εἶδος τοῦτο τῆς διακοσμήσεως ἀπεδόθη κυρίως ἐπὶ πλατειῶν ταινιῶν διὰ τύπων, οἵτινες κεχωρισμένας ἀπετυπώθησαν δι' ἐμπιέσεως καὶ οἱ ὁποῖοι εἴτε ἔφερον ἀπλῶς ὁμοκέντρους κύκλους εἴτε ἐλισσομένας ἢ συνελισσομένας σπείρας τὸ θέμα ἀπεδόθη ἀξεύκτως<sup>10</sup>. Οὐδὲν τεμάχιον μὲ διάφορον διακόσμησιν περι-συνελέγη (λ. χ. ἐκ τῶν μετὰ δοθιῶν, ἀνατολιζόντων πλοχμῶν ἢ μαιάνδρων, παραστατικῶν θεμάτων κ. λ. π.)<sup>11</sup>.

Ἐκ τῶν ὀλίγων τεμαχίων δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ συναγάγη τις

<sup>9</sup>) Ἀνάλογα παροδείγματα ἐν Arcades, σ. 59, εἰκ. 42, 1-6.

<sup>10</sup>) Ἀνάλογα αὐτὸ θι εἰκ. 42-43, ἀρ. 3, 7, 8, 11, 19, 20.

<sup>11</sup>) Ὡς τὰ αὐτ. εἰκ. 42-53.

ἀσφαλῆ συμπεράσματα περὶ τοῦ σχήματος τῶν πίθων. Ὁρισμένα ὅμως τεμάχια ἐκ τοῦ χείλους καὶ τῶν λαβῶν δεικνύουν σχήματα μᾶλλον ὠοειδῆ ἢ σφαιρικά, ἀνευ ἰσχυροῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ μὲ χεῖλη μᾶλλον λεπτά, ὑπὸ τὰ ὁποῖα συνήθως ὑπάρχει λεπτή σχοινοειδῆς ζώνη· ταῦτα ἔφερον λαβὰς τὰ μὲν μικροτέρου μεγέθους τοξοειδεῖς καθέτους καὶ ὀριζοντίους, κυκλικῆς διατομῆς, μὲ μικρὰ βαθύσματα περὶ τὴν βάσιν γενόμενα δι' ἐμπιέσεως τοῦ δακτύλου, τὰ δὲ μεγαλυτέρου μὲ καθέτους πεπλατυσμένας· τούτων μία φέρει ὀφιοειδῶς κατερχομένην ἐντομὴν καὶ πολλὰ ἐπιμήκη βαθύσματα ἀκτινοειδῶς περὶ τὴν βάσιν διατεταγμένα.

Β) Ὅστρακα ἀγγείων χαρακτηριστικὰ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἦτοι : α) Τεμάχια ἐκ κρατήρων, μάλιστα ἐκ τῆς ζώνης τοῦ χείλους, μὲ εὐρὸν κοῖλον κυλινδρικὸν περιχέλωμα καὶ διακόσμησιν ὁμοκέντρων κύκλων· ἐν τεμάχιον μὲ ὁμοκέντρος κύκλους περιβάλλοντας τὸ γνωστὸν θέμα τῆς «ψυχῆς»<sup>12</sup>, ἕτερον μὲ πληρωτικὰ τόξα μεταξὺ καθέτου καὶ καμπύλης<sup>13</sup>. Ὅστρακά τινα μὲ περιθεούσας λεπτὰς ταινίας περὶ τὸ χεῖλος ἢ τὴν πλαστικὴν ταινίαν τοῦ λαιμοῦ· ἐν τεμάχιον ἐκ τῆς καθέτου λαβῆς κρατήρος. β) Ὅστρακα ἐκ μικροτέρων ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τμήμα κρατηρίσκου, τεμάχια στρεπτῶν λαβῶν, τοξοειδῆς λαβῆ σκαφοειδοῦς ἀγγείου, πολλὰ τεμάχια ἐκ βαθέος, μᾶλλον κωνικοῦ σχήματος, σκεύους, τοῦ ὁποίου τὸ χεῖλος μορφοῦται μὲ αὐλακα καὶ ἐπίπεδον χεῖλος, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ κρατήρος· ἐν ὄστρακον φέρει διακόσμησιν τεθλασιμένην μεταξὺ λεπτῶν ταινιῶν. γ) Ὅστρακα ἐξ ἀγγείων μᾶλλον σκοτεινοῦ καὶ ἀκαθάρτου πηλοῦ ἀνήκοντα εἰς ἀγγεῖα σφαιρικοῦ πως σχήματος μὲ εὐρὸν στόμιον, τῶν ὁποίων τὸ χεῖλος εἶναι ἐπίπεδον· φέρουν ἅπαντα διακόσμησιν ἐκ λεπτῶν παραλλήλων περιθεουσῶν γραμμῶν, αἵτινες ἀπεδόθησαν χαρακτῶς<sup>14</sup>. ἐν τῶν ὄστράκων εἶναι προφανῶς ἐκ πώματος ἐνὸς τοιούτου ἀγγείου.

Γ) Ὅστρακα ἀγγείων χαρακτηριστικὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἦτοι : α) Τεμάχια ἐκ καλπῶν τοῦ γνωστοῦ γεωμετρικοῦ σχήματος μὲ τὰς δύο τοξοειδεῖς καὶ τὰς δύο καθέτους λαβὰς· φέρουν κατὰ τὸ πλεῖστον διακόσμησιν δεσμῶν παραλλήλων περιθεουσῶν λεπτῶν ταινιῶν μεταξὺ

<sup>12</sup>) Βλ. Payne, Early Greek Vases from Cnossos, BSA XXIX (1927-8), εἰκ. 32 (21, 25), Hartley, Early Greek Vases from Crete, BSA XXX (1930-1) πίν. XIV, 9. Πρὸβλ. κρατήρα Μαρμαριανῆς, αὐτ. πίν. IX, 138, κύαθον, πίν. VII, 122, πρόχουν, πίν. V, 66.

<sup>13</sup>) Πρὸβλ. ἀνάλογον μὲ εὐθείας ἀντὶ τόξων ἐκ Κνωσοῦ, Payne, αὐτ. σ. 270, εἰκ. 32, 25.

<sup>14</sup>) Ἀναλόγου τεχνικῆς πρωτογεωμετρικὸν ἀγγεῖον βλ. παρὰ Hartley, αὐτ. σ. 70, εἰκ. 15.

πλατυτέρων ζωνῶν· περιεσώθησαν δύο τοξοειδεῖς λαβαὶ καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ πυθμένους μὲ προέχοντα κύκλω δακτύλιον. β) Κόμβοι κωνικῶν καλυμμάτων καλπῶν, μὲ μικρὸν βάθυσμα καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον κωνικῶς μορφούμενοι. γ) Τεμάχια ἐκ πρόχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐν τμήμα κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ τινες κάθετοι λαβαί, ὧν μία πλατεῖα. δ) Πολλὰ τεμάχια ἐκ σκύφων καὶ κυάθων, τὸ πλεῖστον μελαμβραφῶν καὶ ἐνίοτε φερόντων λεπτὰς ταινίας περὶ τὸ χεῖλος· ἐν μεγαλύτερον τεμάχιον διασώζει τμήμα τῆς τοξοειδοῦς λαβῆς καὶ διακόσμησιν τριπλῆς τεθλασμένης εἰς τὴν κάτω τοῦ λαιμοῦ ζώνην· πολλὰ τεμάχια τῶν τοξοειδῶν λαβῶν. ε) Ἰκανὸς ἀριθμὸς πυθμένων μικρῶν ἀγγείων, κατὰ τὸ πλεῖστον, φαίνεται, πρόχων μὲ προέχοντα κύκλω δακτύλιον καὶ βάθυσμα κάτωθεν.

Δ) Δύο ἐφθαρμένοι λίθινοι τριπτῆρες, ὁ εἷς μᾶλλον κυβικοῦ, ὁ δὲ ἕτερος μᾶλλον κυλινδρικοῦ σχήματος.

Ε) Πολλὰ τεμάχια ὀστῶν, κυρίως ζώων, τὸ πλεῖστον ἄκαυτα· μεταξὺ τούτων ὀδόντες καὶ τμήμα σιαγῶνος, πιθανῶς προβάτου.

Ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω περιγραφέντων ὀστράκων, προερχομένων, ὡς ἐλέχθη, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως συνοικισμοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν γενικώτερα συμπεράσματα διὰ τὴν χρονολόγησιν τούτου καὶ πρὸ τῆς συστηματικῆς του ἀνασκαφῆς. Βεβαίως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ συμπτωματικὴ ἢ παντελῆς ἀπουσία ὀστράκων τοῦ ὑπομινωικοῦ τύπου, περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ μᾶς ἐδίδαξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ Καρφί. Ἐπίσης δεόν νὰ σημειωθῆ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀπουσία ὀστράκων ἀντιπροσωπευτικῶν τῆς ἀποκαλουμένης ἀνατολιζούσης φάσεως. Ἡ κεραμικὴ εἶναι καθαρῶς πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρικὴ τῆς παλαιότερας φάσεως· οὕτω δύναται νὰ θεωρηθῆ πλέον ὡς βεβαία ἡ χρονολόγησις τῆς εὐμεγέθους κεφαλῆς εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ τὰ ἀνολόγου τύπου εἰδῶλα ἐκ Πρινια<sup>15</sup>. Ὅτι ὅμως δὲν ἐμφανίζονται λείψανα χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπομινωικῆς φάσεως δὲν σημαίνει ἐντελῶς διάφορον χρονολογίαν, διότι, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Pen-  
dlebury, καθ' ὃν χρόνον εἰς ὄρισμένην περιοχὴν εἶχε πλήρως ἐπικρατήσῃ ὁ πρωτογεωμετρικὸς πολιτισμὸς εἰς τινὰ δυσπρόσιτα σημεῖα ὁ ἐπιχώριος πληθυσμὸς εὗρισκετο εἰς μίαν φάσιν χαρακτηριζομένην ὡς ὑπομινωικὴν<sup>16</sup>. Οὕτω ἔναντι ἀλλήλων ἀντιμέτωποι αἱ δύο ἀκροπόλεις

<sup>15</sup> Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας τὴν κεφαλὴν Doro Levi (βλ. σημ. 6) ἐκφράζει ἀμφιβολίαν διὰ τὴν χρονολογίαν της.

<sup>16</sup> Pendlebury, αὐτ. σ. 134. Πρὸ βλ. τοῦ αὐτοῦ, Archaeology of Crete, σ. 308 κ. ἐξ. Αἱ χρονολογίαι τοῦ Pendlebury εἶναι ὑψηλότεραι τῶν τοῦ Levi· βλ. πίνακα χρονολογικόν τοῦ τελευταίου, αὐτ. σ. 694.



τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ καὶ τοῦ Καρφιοῦ χαρακτηρίζουν ἄριστα τὴν κατάστασιν κατὰ τοὺς μεταβατικoὺς ἐκείνους χρόνους: τὸ νέηλυ δωρικὸν πρωτογεωμετρικὸν στοιχεῖον ἀπειλεῖ καὶ οἰονεὶ πολιορκεῖ τὸ εἰς δυσπροσίτους κορυφὰς καταφυγὸν καὶ εἰς ληστρικὸν βίον περιεχθὲν μινωικόν, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς ἐσχάτην ἑξαθλίωσιν πολιτισμοῦ. Οὔτε εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ παντελής ἀπουσία τῶν ἀνατολιζόντων στοιχείων ὡς ἀποδεικνύουσα διαφόρους χρόνους. Θὰ ἦτο ἐνδεχόμενον εἰς σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε συναναμιγῆ τὸ ἐπιχώριον στοιχεῖον ἢ ἐπιβιώσις μινωικῶν στοιχείων καὶ ἡ δεκτικότης ἀνατολικῶν νὰ ἐνεφάνιζε πρῶτον ἀνατολίζουσαν φάσιν χρονικῶς συμπίπτουσαν μὲ τὴν αὐστηρῶς γεωμετρικὴν τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ. Ὅμως ἡ χρονικὴ ἔκτασις τοῦ συνοικισμοῦ βεβαίως δὲν ἦτο μεγάλη, καὶ δὲν ὑπερέβαινεν ἴσως τὰς δύο ἑκατονταετηρίδας, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 8ου π. Χ. αἰῶνος. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο πάντως νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μόνον κατόπιν τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ συνοικισμοῦ, ἥτις θὰ ἔδει ὀπωσδήποτε νὰ ἐπιχειρηθῇ.

Ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγρῶν τῆς Κορυφῆς περισυλλεγένητα ὄστρακα οὐδεμία καθοδήγησις παρείχετο διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ, ἐκ τοῦ ὁποῖου προῆλθον τὰ πῆλινα εἰδῶλια. Ἡ ἀπουσία μάλιστα μινωικῶν ὀστράκων, κατὰ κανόνα ἀφθονούντων εἰς περιοχὰς ἱερῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐξένιζεν ὄχι ὀλίγον. Λόγω τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ χώρου τοῦ συνοικισμοῦ καὶ τῆς μεγίστης πληθῦος τῶν σωρῶν λίθων ἢ θέσις τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ἄνευ τῆς ὑποδείξεως τοῦ χώρου ἔνθα περισυνελέγησαν τὰ εἰδῶλα. Ἐπειδὴ ἀπουσίαζεν ὁ εὐρὼν καὶ προσκομίσεως, ἡ ὑπόδειξις κατέστη δυνατὴ μόνον κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ χώρος εὐρίσκετο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ οἰκῆματα τὰ ἀνασκαφέντα κατὰ τὴν βορείαν παρυφὴν τῆς Κορυφῆς. Ἐκεῖ ὁ βράχος ἦτο σχεδὸν γυμνὸς καὶ μόνον αἱ σχισμαὶ του ἐπληροῦντο διὰ χῶματος· ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερον μέρος τούτου ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλων σωρῶν λίθων, ἐχρειάσθη νὰ μετατοπισθοῦν οὗτοι διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐπιμελής ἀνασκαφή. Ὁ βράχος ἐσχηματίζετο κατ' ἀκανόνιστα στρώματα, ἐπικλινῶς διατεταγμένα, ἀφήνοντα ἄλλοτε μεγαλύτερα ἄλλοτε μικρότερα χάσματα μεταξύ των· ὑπῆρχον ὅμως καὶ ἀκανόνιστοι ρωγμαί, αἵτινες διέσχιζον τὸν βράχον, προελθοῦσαι ἐκ διαβρώσεως. Οὐδὲν εὐρημα ἐγένετο ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου ἀκριβῶς σημείου τοῦ βράχου· τὰ πῆλινα τεμάχια ἤρχιζον ὀλίγα μέτρα χαμηλότερον. Τὸ ὀλίγον χῶμα τὸ ὁποῖον ἐπλήρωσε τὰς εὐρείας κοιλότητας, τὰς ἐκ τῶν καμπυλοτήτων δηλαδὴ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, περιεῖχε πολὺ περι-

ωρισμένον ἀριθμὸν τμημάτων εἰδωλίων καὶ ζωδίων, μάλιστα εὐμεγέθων. Ἀντιθέτως τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἀνευρεθέντων τεμαχίων ἔκειτο ἐντὸς τῶν χασμάτων καὶ ρωγμῶν, εἴτε τῶν ὀριζοντίων εἴτε τῶν κατακορύφων, ἐντὸς στρώματος τέφρας, περιεχούσης καὶ ὀλίγα τεθραυσμένα καὶ κεκαυμένα ὄστᾶ. Ἦτο προφανές ὅτι ἡ ἀπόθεσις ἐγένετο ἐπίτηδες ἐντὸς τῶν κοιλωμάτων, ἀφοῦ μάλιστα ἡ πυκνότης τῶν τεμαχίων καὶ ἐνίοτε ὁ συστιβασμὸς τούτων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ προῆλθεν διὰ τυχαίας διεισδύσεως ἐκ στρώματος τέφρας, ἥτις ἀρχικῶς ἐκάλυπτεν ἴσως τὸν βράχον. Οὐδὲν λείψανον κτηρίου ἀνεκαλύφθη κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ γυμνοῦ βράχου· ἂν ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς διελύθη πλήρως· θεωρῶ ὁμως πιθανώτερον ἢ ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε τοιοῦτον ἢ ὅτι ἦτο ἐλαφρὸν ξύλινον κατασκευάσμα ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα συχνὰ παρίστανται εἰς τὰς ἀπεικονίσεις παραστάσεων λατρευτικῶν<sup>17</sup>. Ὅπως δὲ ποτε ἐπρόκειτο μᾶλλον περὶ ἀποθέτου ἀναθημάτων, ἀνατιθεμένων κατὰ τρόπον ἀνάλογον μὲ τὴν ἐντὸς τῶν σχισμῶν τῶν σταλακτιτῶν ἀπόθεσιν, κυρίως κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον, χαλκῶν εἰδωλίων ἢ μικρῶν διπλῶν πελέκων καὶ ξιφιδίων<sup>18</sup>. Δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς γεγονός ὅτι τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ζωδία, ἄνευ διακρίσεως ἢ τάξεως, ὀλόκληρα ἢ τεμαχισμένα, ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον εἰσεβιάσθησαν ἐντὸς τῶν σχισμῶν μὲ τὴν τέφραν μὲ τὴν ὁποῖαν περισυνελέγησαν· ἠλέγχθη ὅτι πολλὰ τούτων εἶχον ἀρχῆθεν τοποθετηθῆ τεθραυσμένα καὶ ὅτι μέρη τούτων εὐρίσκοντο εἰς ἄλλας ἀφισταμένας κοιλότητας. Πολλὰ τῶν μεγαλύτερων ζωδίων ἀπετέθησαν εἰς εὐρυτέρας κοιλότητας ἢ εὐρίσκοντο εἰς τὸ ὀλίγον γῶμα τῆς ἐπιφανείας. Φαίνεται λοιπὸν πιθανὸν ὅτι τὸ ἀποτεθὲν ὕλικὸν προῆλθεν ἐκ προηγηθείσης τελετουργίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐρρίφθησαν εἰς τὴν πυρὰν καὶ ἐθρυμματίσθησαν τὰ πῆλινα εἰδώλια καὶ ζωδία. Εἶτα ἡ τέφρα περισυνελέγη καὶ ἐσκορπίσθη ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς κορυφῆς, ἐπληρώθησαν δὲ ἐπίτηδες αἱ ρωγμαὶ καὶ κοιλότητες αὐτοῦ διὰ τοῦ πυρκαύστου ὕλικου. Ὅμως τὰ ἴχνη τῆς πυρᾶς δὲν εἶναι φανερὰ ἐπὶ τῶν εἰδωλίων, καὶ ἴσως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ταῦτα δὲν ἐρρίπτοντο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς μεγάλης πυρᾶς, ὡς τοῦτο συνέβαινε εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Ἱερακλέους ἐπὶ τῆς Οἴτης<sup>19</sup>. Τὸ τελευταῖον ὁμως ἔθιμον, ἐμφανίζον στενὴν ἀναλογίαν, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελῆ ἐπιβίωσιν παμπα-

<sup>17</sup>) Βλέπε ἀφοθνα παραδείγματα ἐν G. Karo, Bilderatlas zur Religionsgeschichte. Religion d. ägäischen Kreises, Leipzig-Erlangen 1925, ἀρ. 64-66, 73-74.

<sup>18</sup>) Τὸ μᾶλλον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τοῦ σπηλαίου τοῦ Ψυχροῦ, εἰς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου· βλ. BSA VI (1899-1900) σ. 91, δημοσίευσιν τοῦ Hogarth.

<sup>19</sup>) Περὶ τούτου βλ. κατωτέρω.

λαίου προελληνικοῦ ἐθίμου, τοῦ ὁποίου συναντῶμεν, ἐνταῦθα καὶ εἰς τὰ συγγενῆ, ὡς περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἄλλο κρητικὰ Ἱερά Κορυφῆς, τὴν πρώτην ἐμφάνισιν.

Τὰ ἀνευρεθέντα εἶναι πάντα ἀναθήματα μικρὰ εἰδώλια ἐκ πηλοῦ καὶ οὐδὲν πλέον. Οὔτε κεραμεικὴ οὔτε καὶ τὸ ἐλάχιστον ἔστω χαλκοῦν ἀντικείμενον ἀνευρέθη. Τὸ τελευταῖον ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι συμπτωματικόν, ἀφοῦ παρατηρήθη εἰς ἅπαντα τὰ παρομοίας φύσεως ἱερά, καὶ ὀφείλεται, ὡς ὀρθῶς παρατηρήθη<sup>20</sup>, εἰς τὴν φύσιν τῆς ἀπονεμομένης λατρείας καὶ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς λατρευομένης θεότητος. Ἡ ποσότης τῶν ἀναθημάτων δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὅσον ἡ τῶν ἐκ Πετσοφᾶ προερχομένων· ἀλλὰ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ βράχος ἦτο ἐνταῦθα περισσότερο ἐκτεθειμένος καὶ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς παρέσυρον πολλὰ τῶν ἀνατεθέντων· ἐπὶ πλέον ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἦτο ἐξαντλητικὴ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων καὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς μετακινήσεως μεγάλων σωρῶν λίθων (τροχάλων), οἵτινες κατεῖχον ἱκανὸν χῶρον τοῦ βράχου τῆς κορυφῆς. Ὁ γενικὸς χαρακτῆρ τοῦ εὐρήματος εἶναι ὄχι οὐσιαστικῶς διάφορος τοῦ ἐν Πετσοφᾶ γενομένου· ἐμφανίζεται παρὰ ταῦτα ποιά τις ποιοτικὴ διαφορά, τῶν περισσοτέρων τῶν ἡμετέρων ἀναθημάτων παρεχόντων πτωχότεραν πως ἐμφάνισιν· εἰς τοῦτο συντείνει καὶ ἡ κατὰ μέγα μέρος ἐξαφάνισις τοῦ ἐπιχρίσματος καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ χρωμάτων τῶν εἰδωλίων, ἥτις, ὀφείλεται τόσο εἰς τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ ὅσον καὶ εἰς τὴν σχεδὸν ἐπιφανειακὴν τῶν ἀναθημάτων θέσιν. Τὰ αὐτὰ εἶδη ἀντιπροσωπεύονται ἐνταῦθα. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ ἡ σπάνις τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀντιθέτως εἶναι τόσο πυκνὰ ἐν Πετσοφᾶ.

Ὁ πηλὸς εἶναι ὁ αὐτὸς δι' ὅλα τὰ ἀναθήματα: εἶναι ὁ φαιδρὸς ὑπ ἐρυθρὸς πηλὸς ὁ ὁποῖος εἶναι συνήθης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος· διαφορὰ ὑπάρχει μόνον εἰς τὴν καθαρότητά του· τὰ μικρὰ εἰδῶλα εἶναι ἐκ μᾶλλον καθαροῦ πηλοῦ, ἐνίοτε μάλιστα, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς πρὸς τοῦτο προπαρασκευασθέντος, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ μεγάλα ζώδια εἶναι ἐκ μᾶλλον ἀκαθάρτου πηλοῦ μὲ ἀφθονα μόρια φυλλιδίων μαρμαρυγίου (μίκας). Εἶναι βέβαιον ὅτι πάντα τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ζώδια ἔφερον πάλαι ἐπιχρίσμα, τοῦ ὁποῖου ἱκανὰ ἴχνη διασφύζονται. Ἰδιαιτέρως καλῶς διασφύζεται τὸ μέλαν ἐπιχρίσμα τὸ ὁποῖον καλύπτει ἕξ ὀλοκλήρου τινὰ τῶν εἰδωλίων.

<sup>20</sup>) Βλ. Μ. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, Lund 1950, σ. 66 καὶ 73.



Τὰ ἀναθήματα δύνανται νὰ καταταγοῦν εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας κατηγορίας:

Α) Εἰδώλια λατρευτῶν.

Ταῦτα εἶναι ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, περίπου εἰς ἴσον ἀριθμὸν, ὥστε δὲν ἐξάγεται ὅτι ἡ λατρεία ἀπενεμήθη κυρίως ὑπὸ τοῦ ἑνὸς γένους. Ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτῶν ἀποδεικνύει ἡ στάσις τῶν μορφῶν, μάλιστα δὲ ἡ κίνησις τῶν χειρῶν. Οὐδὲν εἰδώλιον ὑπάρχει διὰ τὸ ὅποιον ὑφίστανται ἰδιαίτεροι λόγοι νὰ πιστευθῇ ὅτι ἦτο εἰδῶλον θεότητος· ἄλλως καὶ τὸ μικρὸν μέγεθος αὐτῶν — τὸ μεγαλύτερον θὰ ἦτο μετὰ τῆς κεφαλῆς 0,17 μ.— μᾶλλον ἀντίκειται εἰς μίαν τοιαύτην παραδοχὴν.

1) Εἰδώλια ἀνδρῶν. α) Ὀρθίωv. Οὐδὲν τούτων ἀνευρέθη ἀκέραιον· εἰς ἕξ μόνον διεσώθη ὁ κορμὸς μετὰ τῆς κεφαλῆς, δύο δὲ μόνον, μικροτάτων καὶ μὴ ἀπεικονισθέντων, διεσώθησαν ἕξ ὀλοκλήρου αἱ χεῖρες (εἰς τὸ μικρότερον ἀπλῶς δι' αὐλακώσεων ἀποδοθεῖσαι). Τῶν πλείστων διεσώθη ἡ κεφαλὴ μόνον ἢ ὁ κορμὸς μέχρι τῶν μηρῶν ἢ ἄλλα τινὰ ἀπεσπασμένα μέλη. Οὐδενὸς ἐσώθη ἡ βᾶσις. Τὰ συμπληρωθέντα (πίν. Ε1, 3-6, 7) συνεπληρώθησαν βάσει ἀναλόγων ἐκ Πετσοφᾶ. Ὅμως ἡ κρατοῦσα ὁμοιοτυπία βοηθεῖ εἰς τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τοῦ τύπου. Τὰ πλείστα ἐκαλύπτοντο διὰ μέλανος ἐπιχρίσματος (τὸ ὅποιον διεσώθη καλῶς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ εἰς ἕτερον μὴ ἀπεικονισθέν)· ἐβεβαιώθη ὅτι δύο ἔφερον ἐρυθρὸν ἐπιχρῖσμα, τὸ ὅποιον ἴσως νὰ ἔφερον καὶ ἄλλα, ὧν ἡ ἐπιφάνεια ἀπετρίβη. Οἱ λάτρεις παρεστάθησαν εὐθυτενῶς ἰστάμενοι, μὲ τοὺς πόδας ἠνωμένους ἢ ὀλίγον διυσταμένους, ὅποτε ὁ εἶς φαίνεται ἑλαφρῶς προβάλλων. Αἱ χεῖρες ἀμφοτέραι φέρονται πρὸ τοῦ στήθους εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, χωρὶς νὰ ἐφάπτωνται ἀλλήλων· οἱ ἀγκῶνες κλίνουν πρὸς τὰ ὀπίσω. Καίτοι κατὰ τὸ πλείστον οἱ πῆχεις ἀπεκρούσθησαν, ἡ θέσις τῶν καθίσταται βεβαία ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στήθους ἰχνῶν. Ἡ κεφαλὴ βλέπει πρὸς τὰ ἐπάνω, μὲ τὸν πώγωνα προεξέχοντα. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπεδόθησαν ἀδρομερῶς, κυρίως δι' ἐμπιέσεως τῶν δακτύλων τοῦ πηλοπλάστου· οὕτω ἐδηλώθη ἡ ρις καὶ τὰ προέχοντα ὧτα· οἱ ὀφθαλμοὶ σπανίως διαγράφονται εἰς τὰ οὕτω προκύπτοντα κοιλώματα· ἀπεδόθησαν, φαίνεται, γραπτῶς. Ἡ κορυφὴ τῆς κεφαλῆς θολοῦται σπανίως· συνηθέστερον ἀπεδόθη ὀξυνομένη δι' ἐμπιέσεως καὶ τοῦτο σχετίζεται, χωρὶς ἀμφιβολίαν, μὲ τὸ εἶδος τῆς φερομένης κομμώσεως, διότι εἰς μίαν μικρὰν, πλέον ἐπιμεμελημένην κεφαλὴν, μὴ ἀπεικονιζομένην ἑνταῦθα, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀπεδόθησαν συμμέτρως καὶ ἰκανοποιητικῶς — οἱ ὀφθαλμοὶ διὰ μικρῶν σφαιριδίων καὶ τὸ στόμα διὰ χαράξεως — ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ κρανίου ἀπεδόθη

προέχουσα κατά τὸ μέσον ἐπιμήκης ἔξοχή, ἣτις ἀσφαλῶς ἀποδίδει τὴν κόμην. Μία μικρὰ κεφαλὴ ἐμφανίζει ταύτην ἐξέχουσαν ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τρεῖς μόνον κεφαλαὶ ἐπιπεδοῦνται ἄνω, σχηματιζομένου ἑλαιοειδοῦς σχεδὸν κοιλώματος, μετέσσαρα μικρὰ ἐξάρματα εἰς τὴν μίαν τῶν περιπτώσεων. Ἐὰν δὲν πρόκειται περὶ κεφαλῶν γυναικείων εἰδωλίων, θὰ ἐδηλώθη διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀνδρικὸν κάλυμμα κεφαλῆς. Τὸ περιζῶμα ἀπεδόθη μόνον ὡς πρὸς τὸν αἰδοιοθύλακον, ὅστις παρεστάθη διὰ κατερχομένου μεταξὺ τῶν σκελῶν ἐξάρματος· πιθανῶς τὸ λοιπὸν περιζῶμα παρεστάθη διὰ χρώματος ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸ εἰδῶλιον ἐπιχρίσματος.

β) Εἰδῶλια ἀνδρῶν καθημένων. Τοιούτων διεσώθη σχετικῶς καλῶς μόνον ἓν, ἑλλιπὲς τὴν κεφαλὴν, τὴν μίαν τῶν χειρῶν καὶ τοὺς ἄκρους πόδας (βλ. πίν. Ε 1 ἀριθ. 7· ὁ σκίμπους ἐφ' οὗ κἀθιγεται εἶναι ἔκμαγειον, κατασκευασθὲν κατὰ τὰ ἀνάλογα τοῦ Πετσοφᾶ). Εἶναι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς. Αἱ χεῖρες φέρονται ἐπίσης πρὸ τοῦ στήθους, ἀλλ' οἱ ἀγκῶνες δὲν κάμπτονται πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ περιζῶμα (ζώνη καὶ αἰδοιοθύλακος) ἐδηλώθησαν πλαστικῶς κατὰ τρόπον σαφῆ. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ εἶναι τριγωνικὸν καὶ μορφοῦται πλακοειδῶς. Τὸ συνολικῶς σωζόμενον ὕψος εἶναι 0,07 μ.

2) Εἰδῶλια γυναικῶν. Τούτων δλόκληρα εἶναι μόνον δύο (τὰ τοῦ πίν. Ε 1, 11 καὶ 15) ἀκέφαλα τέσσαρα (τὰ 10, 12, 13 καὶ 14), ἱκανοποιητικῶς δὲ διεσώθησαν ἕτερα δύο· ἀπὸ τὰ λοιπὰ διεσώθησαν ἀπεσπασμένοι κεφαλαί, τμήματα κυρίως ἐκ τοῦ ἰσχυρότερον διαπεπλατυσμένου περικορμίου μετὰ τὰς ἐκτεινομένας χεῖρας καὶ τὸ περιτραχήλιον τύπου collar Medicis, μόνον δὲ τριῶν μέρος τοῦ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω κορμοῦ. Αἱ γυναῖκες παρεστάθησαν κατὰ κανόνα ὄρθιαι καὶ ἡ λατρευτικὴ τῶν στάσις εἶναι διάφορος τῆς τῶν ἀνδρῶν· ἐκτείνουν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας, πᾶσαι πλὴν δύο (ἀριθ. 1 καὶ 13), αἵτινες τὰς φέρουν πρὸς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους, κυρτοῦσαι καὶ σχεδὸν ἐνοῦσαι ταύτας. Ἴσως ἡ διπλῆ αὐτῆ στάσις ἀπονομῆς λατρείας δέον νὰ ἐρμηνευθῆ διὰ δύο διαδοχικῶν κινήσεων, τῶν ὀποιῶν ἡ πρώτη ἦτο ἐκτείνουσα, ἡ δὲ δευτέρα συμπύσσουσα. Παρὰ τὸ σχετικῶς χονδροειδὲς τῆς κατασκευῆς ἢ ὄλη ἐμφάνισις τῶν εἶναι κομψή, τοῦτο δὲ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν περιτεχον περιβολήν, ἣτις ἐμφανίζεται ὡς παραλλαγὴ τοῦ συρμοῦ Πετσοφᾶ<sup>21</sup>. Ἐὰν τὸ ἐπιχρί-

<sup>21</sup>) Ἀνάλυσιν τοῦ συρμοῦ τούτου, οὐχὶ καθ' ὅλα ὄρθην, παρέσχεν ὁ ἀνασκάψας ἐν Πετσοφᾶ John M y r e s, ἐν BSA IX (1902-3) σ. 382 κ. ἐξ. Τὸ διάγραμμα τῆς εἰκ. 4 ἐν σ. 381 δὲν ἐρμηνεύει ὠρισμένας λεπτομερείας τοῦ γυναικείου φορέματος, ἀποδοθεῖσας διὰ χρώματος. Ἐπιβάλλεται νὰ μελετηθῶν

σμα καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ χρώματα διεσώζοντο καλῶς, ἢ ἐμφάνισις τῶν εἰδωλίων θὰ ἦτο χαριεστέρα καὶ ὁ συρμὸς θὰ ἐφαίνετο μᾶλλον περιτεχνος. Ἀπὸ τὰ ὀλίγα διασωζόμενα ἴχνη τοῦ ἐπιχρίσματος βεβαιούται ὅτι τοῦτο ἦτο ἐνίοτε μέλαν ἢ ἐρυθρόν· ἐπ' αὐτοῦ ὅμως εἶχε τεθῆ λευκὸν χρῶμα διὰ τὰ γυμνά μέρη τοῦ προσώπου, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους (ἴσως καὶ τῶν προτεταμένων χειρῶν, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ὡς εὐθραυστα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπεκρούσθησαν). Τοῦτο διακρίνεται σαφῶς εἰς τινὰς τῶν μεγαλυτέρων κεφαλῶν, αἵτινες ἐκ τούτου διακρίνονται ὡς γυναικεῖαι. Βεβαιούται οὕτω ὅτι τὰ περισσότερα τῶν εἰδωλίων γυναικῶν ἔφερον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χωνοειδῶς διευρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω πῖλον, ἄλλοτε περισσότερον καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον, σχεδὸν ὅμως πάντοτε περισσότερον πρὸς τὸ πρόσθιον μέρος αὐτοῦ. Οὐδεμία ὅμως τῶν γυναικῶν φέρει τὸν εὐρὺν πρὸς τὰ ἄνω ἀνεπτυσσόμενον πέτασον τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ<sup>22</sup>. Ὁ πῖλος ἔχει σχεδὸν πάντοτε κυανοειδῆς μᾶλλον σχῆμα. Ἐκ τοῦ καλύμματος τούτου εἶναι εὐχερῆς ἡ διάκρισις τῶν γυναικείων ἀπεσπασμένων κεφαλῶν. Μόνον μία γυνὴ φέρει διάφορον κάλυμμα (ἀριθ. 15), ἀποδοθὲν διὰ μικρῶν ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων καὶ περιστρεφόντων τὴν κεφαλὴν ἔξαρμάτων — ἦσαν ἀρχικῶς τέσσαρα — καὶ ἐνὸς πρὸς τὰ ὀπισθεν ἐξέχοντος καὶ ἀνήκοντος, ὡς φαίνεται, ἐπίσης εἰς τὸν πῖλον. Ἄν εὐρεῖς πέτασοι τοῦ τύπου Πετσοφᾶ δὲν ἦσαν ἐνταῦθα συνήθεις, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι εὐρέως ἀνεπτυγμένα καλύμματα κεφαλῆς δὲν ἔχρησιμοποιήθησαν. Ὡς εὐρὺν ὀρθογώνιον πέτασον, ἐπικλινῶς πρὸς τὰ πρῶσω νεύοντα, ἐρμηνεύω ὀρθογώνιον, ἑλαφρῶς κυρτὸν ὀπισθεν πλακίδιον μὲ στέλεχος κάτω, τὸ ὁποῖον πολὺ πιθανὸν εἶναι τμήμα τῆς κεφαλῆς γυναικός<sup>23</sup>. Ἄν ἡ ἐρμηνεῖα εἶναι, ὡς πιστεύω, ὀρθὴ τότε ἡ πε-

συστηματικώτερον οἱ μινωικοὶ συρμοὶ καθ' ὅλας τὰς περιόδους. Τὰ ὑπὸ τοῦ G. Glotz, *La Civilisation Égéeenne*<sup>2</sup>, 1939, σ. 89, ἐκτεθέντα καὶ ἀνεπαρκῆ εἶναι καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένα.

<sup>22</sup>) Ὁ Glotz περιέπεσεν εἰς τὸ λάθος, μὴ ἐπανορθωθὲν ἀτυχῶς εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου του, νὰ ἐκλάβῃ ὡς «*enorme coiffure en forme de corne*» τὸν γυναικεῖον πρὸς τὰ ἄνω διευρυνόμενον πέτασον. Προφανῶς παρεσύρθη ἐκ τῆς πλαγίας ὄψεως, ἣτις καὶ ἀπεδόθη εἰς τὴν εἰκ. 10. Περὶ τοῦ εὐρέως ἐπίπεδου πετάσου ἐκ Μαζᾶ βλ. εὐθὺς κατωτέρω.

<sup>23</sup>) Δὲν ἀπεικονίσθη. Τὸ πρόσωπον εἶναι μικρὸν στοιχειῶδες καὶ ἄνευ χαρακτηριστικῶν. Τὴν ὑπὸθεσιν ἐνισχύει ὁ τρόπος τῆς ἀποκρούσεως τῆς κεφαλῆς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ ἡ ἑλαφρῶς καμπύλη ὀπισθία ἐπιφάνεια τοῦ ὀρθογωνίου τμήματος. Ὑψηλόν, μᾶλλον ἐπίπεδον πρὸς τὰ ἔμπρὸς πέτασον φέρει MMI κεφαλὴ γυναικός ἐκ Τυλίσου: J. Hazzidakis, *Tylissos à l' époque minoenne*, Paris 1921, σ. 72, εἰκ. 37 ἀρ. 1 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Villas Minoennes*, Paris 1934, πίν. XXXI, 2, καὶ μᾶλλον ἐπίπεδον, ἑλλειψοειδῶς τὴν κεφαλὴν πλακισοῦντα τὸ ἐκ Γουρνῶν εἰδῶλιον «*Ἀρχαιολ. Δελτίον*» I (1917) σ. 59.



ριοχή τῆς κεντρικῆς Κρήτης δὲν ὑστέρησε τῆς ἀνατολικῆς εἰς ἐφευρετικότητα συρμοῦ καλυμμάτων. Τὸ περικόρμιον δὲν ἐδηλώθη πανταχοῦ σαφῶς· προφανῶς ὁ λαϊμὸς καὶ μέρος τῶν ὤμων, ὡς καὶ τὸ στήθος μετὰ τῶν μαστῶν, οἵτινες εἰς ἓν εἰδώλιον (ἀριθ. 16) ἐδηλώθησαν δι' ἐξαομάτων, παρεστάθησαν γυμνά· τοῦτο ἀποδεικνύουν τὰ ἕχνη τοῦ λευκοῦ χρώματος κατὰ τὴν περιοχὴν ἐκείνην· ὅτι τοιαῦτα ἕχνη ἠλλείπουν κατὰ τοὺς βραχίονας ἀποδεικνύει ὅτι τὸ περικόρμιον ἦτο χειριδιωτόν. Τὸ κύριον ὅμως χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ὅτι ἐκτείνεται ὀπισθεν τοῦ αὐχένος εἰς ὑψούμενον καὶ τριγωνικῶς ὀξυνόμενον περιτραχήλιον τοῦ γνωστοῦ τύπου *collar Medicis*, ὅστις εἶναι γνωστὸς ὄχι μόνον ἐκ τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ, ἀλλὰ γενικώτερον ἐκ τῶν ΜΜΙ γυναικείων εἰδωλίων καθ' ὀλόκληρον τὴν μινωικὴν περιοχὴν<sup>24</sup>. Εἰς δύο περιπτώσεις, τῶν εἰδωλίων 14 καὶ 16, τὸ οὕτω εἰς ὄξυ ἐκτεινόμενον μέρος τοῦ περικορμίου εἶναι κάτωθεν ἐνισχυμένον διὰ ράχεως· τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ γυναικείου φορέματος ἦτο ἐνισχυμένον δι' ὑπερραμένου ὑφάσματος (φόδρας). Εἰς τινὰς ἄλλας περιπτώσεις, ὡς εἰς τὸ εἰδώλιον 10 καὶ εἰς τεμάχια κορμῶν μὴ ἀπεικονισθέντα, τὸ περικόρμιον ἐκτείνεται εἰς περιφερὲς κύκλω περιτραχήλιον, εἰς τὸ ὕψος τῶν προτεινομένων χειρῶν. Ἰδιαζόντως ὅμως ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ εἶδος τῆς «φούστας». Εἰς τὰ μικρότερα καὶ ἀδρότερον ἀποδοθέντα ἐδηλώθη ὡς κωνικὴ μᾶλλον παρὰ κωνοειδής· οὕτω εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 10. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1, καίτοι ἔχει εἰς τὸ σύνολον τὸ αὐτὸ σχῆμα, εἶναι «τραβηγμένη» κατὰ τὰ πλάγια, οὕτως ὥστε ἀποδίδει συνοπτικῶς τὸν ἐπικρατοῦντα, ὡς φαίνεται, ἐνταῦθα συρμὸν τῆς λίαν πλατείας καὶ ἐλαφρῶς κυματιζούσης ἢ πιτυσομένης ἐσθῆτος, ἢ ὅποια πολὺ ἐνθυμίζει τὰ φορέματα χοροῦ τῆς αὐτῆς τῶν Βουρβώνων (βλ. τὰ 13, 14 καὶ 15). Ἡ ἐσθὴς κάτωθεν εἶναι κοίλη, ἀλλ' ἐνίοτε ἀποδίδονται οἱ πόδες, καίτοι μὴ ὄντες φανεροὶ ὅταν τὸ εἰδώλιον ἴσεται, ἐξικνύμενοι ἄλλοτε μέχρι τῆς βάσεως, ὅποτε καταλήγουν εἰς ὑπερτροφικὰ ἢ ἀτροφικὰ πέλματα — οὕτω εἰς τὰ 13 καὶ 14 — ἄλλοτε οἷονεὶ αἰωρούμενοι καὶ ἀτροφικοὶ ἢ ἠκρωτηριασμένοι — ὡς εἰς τὸ 16 καὶ εἰς δύο τεμάχια μὴ ἀπεικονισθέντα. Εἰς τὰ μετὰ ποδῶν εἰδῶλια ἢ κάτω ἐσθῆς προσετέθη, περιτυλιχθέντος τοῦ ὡς φύλλου πη-

Εὐρύτατον δισκοειδῆ πέτασον φέρει μικρὰ κεφαλὴ εἰδώλου ἐκ τοῦ ἀνακτόρου<sup>υ</sup> τῆς Κνωσοῦ, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀδημοσίευτος.

<sup>24</sup>) Παραδείγματα ὑπάρχουν ἐκ Κνωσοῦ (ἀριθ. εὐρετηρ. Μουσ. Ἡρακλ. 2470 ἐκ Γυνψάδων), Παλαικάστρου (ἐνταῦθα πίν. Ζ I, ἀριθ. 4) ἐκ Τυλίου (αὐτόθι ἀριθ. 5 καὶ 19), ἐκ Γουρνῶν (αὐτόθι μὴ ἀπεικονισθέν), ἐκ Κουμάσας *Xanthudides*, πίν. IV, 135, 128, 129, βλ. καὶ πίν. XXI καὶ 5050 πίν. (XXX).

λοῦ, μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ποδῶν· τοῦτο σαφῶς διδάσκουν εἰδώλια ὡς τὸ 16, ὅπου τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς ἐσθῆτος συνεπληρώθη διὰ γύψου, καὶ δύο ἄλλα μὴ ἀπεικονισθέντα τεμάχια, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἀπέβαλε τὴν ἐσθῆτα, τὸ δὲ ἕτερον ἓν μῦρον τὴν φέρει. Οὕτω τὰ ἐκ Μαζᾶ τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ γυναικεῖα εἰδώλια πλουτίζουν τὰς γνώσεις μας περὶ τοῦ συρμοῦ τῶν ἀμφιέσεων τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν ἀρχομένην παλαιοανακτορικὴν περιόδον.

Ἰδιαζόντως ἀξιόλογον εἶναι ὄρθιον γυναικεῖον εἶδωλιον, τὸ ὑπ' ἀριθ. 12, κατὰ μὲν τὴν στάσιν καὶ τὴν περιβολὴν ὅμοιον πρὸς τὰ ἄλλα, ἐμφανίζον ὅμως τὴν ἰδιορρυθμίαν ὅτι ἴσταιται ὄπισθεν ὀρθογωνίας πλακὸς καὶ στηρίζεται ἐπ' αὐτῆς. Ἡ πλάξ σῶζεται ἐπαρκῶς ὥστε νὰ εἶναι σαφεῖς αἱ διαστάσεις της (0,06×0,052 μ.) καὶ νὰ ἐξακριβοῦνται ὅτι δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐσθῆτα· ἡ μορφή μάλιστα ἐφάπτεται τῆς πλακὸς ὀλίγον λοξῶς καὶ ἡ ἐσθῆς δὲν ἀπλοῦται ὄπισθεν αὐτῆς συμμετρικῶς. Οὐδεμίαν χρῶσιν διακρίνεται. Δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ ἐρμηνευθῇ διατὶ τὸ εἶδωλιον παρεστάθη οὕτω· θεωρῶ ὅχι ἀπίθανον ὅτι ὁ τεχνουργήσας αὐτὸ ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ τὸν τόπον τῆς προσευχῆς· εἶναι δηλ. γνωστὸν ὅτι τὸ ἄδυτον τοῦ ἱεροῦ ἐχωρίζετο διὰ διαφραγμάτων ἀπὸ τὸ λοιπὸν δωμάτιον, ὡς π.χ. εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ Οἴκου τοῦ Ἀρχιερέως ἐν Κνωσῷ<sup>25</sup>. Πολὺ πιθανὸν τὰ Ἱερά Κορυφῆς νὰ εἶχον πάσαι ἐλαφρὰ κατασκευάσματα, τεμένη μᾶλλον παρὰ οἰκοδομήματα, ὅπου διαχωριστικὰ θωράκια ἐχώριζον τὸν χώρον τῆς τελετουργίας ἀπὸ τὸν χώρον τῆς προσευχῆς καὶ ἀφιερώσεως.

#### Β) Ἀναθηματικὰ μέλη.

Ἐνῶ εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ Πετσοφᾶ τὰ ἀναθηματικὰ μέλη (πόδες, χεῖρες, κορμοὶ τμήματα, ἡμίτομα ἢ τεταρτημόρια, κεφαλαὶ οὐχὶ ἀπεσπασμένοι, ἀλλ' αὐτοτελῶς πρὸς ἀνάθεσιν κατεσκευασμένοι, αἰδοιακὴ χώρα κ.λ.π.) ἦσαν παμπληθῆ, ἀντιθέτως ἐνταῦθα μόνον ἓν ἀσφαλὲς παρὰδειγμα ἀναλόγου ἀναθέσεως ἔχομεν νὰ προσεργώμεν, ἓνα δλόκληρον πόδα φέροντα καὶ τρῆμα ἀναρτήσεως (πίν. Ε 1, ἀριθ. 2)· οὗτος παρεστάθη μετ' ἐπιμελείας, μὲ τὴν ἄρθρωσιν τοῦ γόνατος, τὰ σφυρὰ καὶ τοὺς περιβάλλοντας τένοντας. Ἄλλος ἐπίσης δλόκληρος καὶ ἐπιμήκης ποὺς δὲν φέρει τρῆμα ἐξαρτήσεως, ὥστε νὰ γίνεταί φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθηματικοῦ μέλους (πίν. Ε 1, ἀριθ. 9)· πολὺ πιθανὸν ὅμως νὰ ἦτο καὶ οὗτος ἀναθηματικός, διότι μὲ τὴν κάμψιν τὴν ὁποίαν ἔχει θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνήκῃ εἰς ὄρθιον ἢ κατημένην

<sup>25</sup>) Evans, P. of M. IV, 206, εἰκ. 157· βλ. σ. 205 εἰκ. 156 a, b τὰ παράλληλα τῶν μεγάρων τῆς Βασιλικῆς Ἐπαύλεως καὶ τοῦ Οἴκου μὲ τὸ Ἱερόν Βῆμα.

μορφήν. Ἄνευ τρήματος ἄλλως ἀναθηματικοὶ πόδες εὐρέθησαν πολλοὶ ἐν Πετσοφᾷ. Εἰς ἔτι μικρότερος κεκαμμένος πούς, μὴ ἀπεικονισθεὶς, ἴσως ἀνήκει εἰς γυναικεῖον εἰδῶλιον, ὃν ἐκ τῶν ὑπὸ τὴν ἐσθῆτα ἀτροφικῶν μελῶν. Ἡ σπάνις τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν <sup>26</sup> δυσκόλως θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς συμπτωματική. Ἴσως ἡ ἐνταῦθα λατρευομένη θεότης νὰ μ' ἔθεωρεῖτο ὅτι εἶχεν ἀναλόγους θεραπευτικὰς ιδιότητας μὲ τὴν ἐν Πετσοφᾷ λατρευομένην <sup>27</sup>.

### Γ) Ζώδια.

Ὅπως εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾷ οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἄφθονα ἦσαν τὰ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ὁμοιώματα τετραπόδων ζώων, ἀνατεθέντα ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰδωλίων (πίν. Ε 2 ἀριθ. 1-17). Καίτοι ποικίλα εἶναι τὰ μεγέθη τούτων, διαστέλλονται ὡς πρὸς αὐτὰ σαφῶς τρεῖς κατηγορίαι: τῶν μικροτέρων, τῶν μέσου μεγέθους καὶ τῶν εὐμεγέθων. Ὅτι αἱ τρεῖς αὗται κατηγορίαι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν βεβαιοῦται οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀνευρέθησαν ὁμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ὁ πηλὸς καὶ ὁ τύπος εἶναι ὁ αὐτός. Ὁ πηλὸς εἰς τὰ μεγάλα εἶναι μᾶλλον ἀκάθαρος, μὲ περισσώτερα μόρια μαρμαρυγίου (μίκας) ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι φαινόμενον γενικῶς παρατηρούμενον εἰς τὴν καθόλου μινωικὴν πηλοπλαστικὴν καὶ ὀφειλόμενον εἰς καθαρῶς τεχνικοὺς λόγους· τὰ μικρότερα διὰ νὰ πλασθοῦν ἱκανοποιητικῶς ἔδει νὰ εἶναι ἐκ καθαροτέρου πηλοῦ. Τῶν μικροτέρων αἱ διαστάσεις κυμαίνονται ἀπὸ 0,025 — μέγεθος ὄντως μικροσκοπικὸν — μέχρι 0,05, τῶν μέσων ἀπὸ 0,06 μέχρι 0,11, διαστελλομένων ἀπὸ τῶν πρώτων καὶ διὰ τὴν μᾶλλον σιβαρὰν κατασκευὴν, τῶν δὲ εὐμεγέθων τὸ μέγεθος εἶναι περὶ τὰ 0,15 μ. Πάντα εἶναι τὴν κατασκευὴν συμπαγῆ. Πολὺ διάφορος τὸ μέγεθος καὶ κοῖλος ἔσωθεν εἶναι μέγας ταῦρος, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη τμῆμα τῆς κεφαλῆς (πίν. Ε 2, ἀριθ. 18), περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος. Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ ἐξακριβωθῆ μετ' ἀσφαλείας τὸ εἶδος τοῦ παριστανωμένου ζώου, ἐξαιρέ-

<sup>26</sup>) Προσοχὴ ἐφιστᾶται περὶ τὸν χαρακτηρισμὸν ἀπεσπασμένων μελῶν, αἵτινα εἶναι δυνατόν νὰ ἀπεκρούσθησαν ἀπὸ δλόκληρα εἰδῶλια ἢ ζώδια· οὕτω ἐξελήφθη καὶ ὑφ' ἡμῶν ζεῦγος ἄκρων ποδῶν, παχέων καὶ ἐκ τούτου νομισθέντων ἐξοιδημένων, ὡς ἀνατεθὲν διὰ περίπτωσιν ἐλεφαντιάσεως (βλ. «Κρητικά Χρονικά» Α' (1947) σ. 639), ἐνῶ πρόκειται περὶ ποδῶν ἀποκρουσθέντων ἐξ εἰδῶλου ταύρου.

<sup>27</sup>) Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι ἡ θεότης ἦτο διάφορος· πρβλ. Παναγίας ἢ ἁγίου, τῶν ὁποίων διάφοραἱ ιδιότητες ἀποδίδονται εἰς διάφορα μέρη. Μεμονωμένα παραδείγματα ἀναθέσεως ἀναθηματικῶν μελῶν εἰς καταφκημένους μινωικοὺς χώρους δὲν εἶναι ἄγνωστα· πρβλ. ἐκ Τυλίσου Hazzidakis, Tyllissos à l' époque Minoenne, σ. 72, εἰκ. 37 ἀριθ. 14, ἀναθηματικὸν πόδα μὲ τρήμα ἐξαρθήσεως. Εὐμεγέθεις ἀναθηματικοὺς πόδας ἔχομεν ἐκ Μαλίων.



σει εἰς τὰ εὐμεγέθη, ὅπου ἀπεδόθησαν κυρίως βόες ἢ ταῦροι (βλ. πίν. E, ἀρ. 1, 4, 7) εὐχερῶς διακρινόμενοι ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ κέρατα ἄνω τῶν ὠτων, τὸν σχεδὸν ἐπιπεδούμενον μυκτῆρα, τὸ κυλινδρικὸν μετὰ ράχεως σῶμα καὶ τὴν κρεμωμένην εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ σῶμα οὐρᾶν, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερον τμήμα κατὰ κανόνα σχεδὸν ἀπεκρούσθη. Καίτοι δὲν διαστέλλονται σαφῶς κέρατα καὶ ὄτα εἰς τὰ μέσου μεγέθους, ἢ ἀποδίδονται μόνον κέρατα εἰς τὰ μικρότερα, ἢ ὅλη ἀνάλογος στάσις καὶ μορφή ἐνδεικνύει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν μικρὰ ὁμοιώματα βοῶν. Ἐν μικρὸν — μὴ ἀπεικονιζόμενον ἐνταῦθα — ἀπεσπασμένον οὖς, καλῶς ἀποδοθὲν πλαστικῶς, προέρχεται ἐξ εὐμεγέθους εἰδωλίου βοῦς ἢ ταύρου. Εἰς τὰ μεγάλα εἰδώλια καὶ εἰς ἓν τῶν μικρῶν (τὰ 1, 4, 7 καὶ 16) οἱ ὀφθαλμοὶ ἀπεδόθησαν πλαστικῶς διὰ μικρῶν δισκαρίων πηλοῦ. Μέλαν ἐπίχρισμα, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἰχνῶν, ἐκάλυπτε τὰ σώματα τῶν ζώων. Ἐνὸς μόνον μέσου μεγέθους — μὴ ἀπεικονισθέντος — τὸ σῶμα ἔχει πλασθῆ ἐπιμελέστερον, διαφαινομένων τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης ὑπὸ τὸ δέρμα. Τῶν μικροσκοπικῶν τὰ περισσότερα φαίνεται ὅτι εἶναι κύνες μᾶλλον ἢ πρόβατα, μὲ τὰ μικρὰ ἠνωρθωμένα τῶν ὄτα καὶ τὴν μόλις ἐξέχουσαν ὀπισθεν οὐρᾶν· εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀνατεθέντων θὰ ἦσαν ὡς οἱ φύλακες τῶν ἀγγελῶν ἢ τῶν ποιμνίων<sup>28</sup>. Δύο τῶν μικρῶν τούτων ζωδίων, — τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 καὶ ἕτερον μὴ ἀπεικονισθὲν ὡς ἔλλιπες — εἶναι ἀνακεκλιμένα ὡς ἀναπαυόμενα. Κυνὸς θὰ ἦτο ἡ κεφαλὴ ζωδίου τὸ ὅποιον, ἂν ἐσώζετο, θὰ ἔδει νὰ καταταχθῆ ἀναλογικῶς μεταξὺ τῶν εὐμεγέθων: εἶναι ἐπιμήκης καὶ καταλήγει εἰς ρύγχος, πρὸς ὃ κατατείνει ἡ ράχις τοῦ κρανίου· οἱ ὀφθαλμοὶ θὰ παρεστάθησαν γραπτῶς ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἐπιχρίσματος. Τέλος μικρὰ κεφαλὴ μὲ μακρὸν λαιμόν, ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ στρεφομένη — ὑπ' ἀρ. 11 — θὰ ἀνῆκεν εἰς ἱκτίδα μᾶλλον ἢ δορκάδα, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνη συγκρίνων αὐτὴν πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ ὁμοιώματα ἱκτίδων (αὐτόθι ἀρ. 56). Τμήμα μηροῦ καὶ κνήμης μεγάλου ποδός, μὴ ἀπεικονισθὲν, θὰ ἠδύνατό τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἀνῆκεν εἰς μέγα εἰδωλον ἀνδρός, λόγῳ τοῦ προέχοντος γόνατος, ἂν μὴ ἀνάλογα ἐκ Πετσοφᾶ καὶ Παλαικάστρου (δύο μὴ δημοσιευμένα· πρβλ. καὶ τὸ δημοσιευθὲν ἀρ. 82) ἔπειθον, διὰ τῆς κάτω ἀπολήξεώς των εἰς ὄπλην ἢ δίχηλον πέλμα, ὅτι ἀνήκει καὶ τοῦτο εἰς ἓν τῶν λίαν εὐμεγέθων ζωδίων. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι

<sup>28</sup>) Κύνες ἀνευρέθησαν μετὰ τῶν λοιπῶν ζωδίων καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά Κορυφῆς. Λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν ἀπόδοσιν ὀλοκλήρου ποιμνίου μὲ τὸν ποιμένα του εἶναι ἡ γνωστὴ ἐκ Παλαικάστρου λοιπὰς BSA Supplem. I 1925, πίν. VII.

τὸ τμήμα κεφαλῆς πολὺ μεγάλου ταύρου, (πίν. Ε 2, ἀρ. 18) τοῦ ὁποίου τὸ μήκος θὰ ὑπερέβαινε ἴσως τὸ ἥμισυ μέτρον<sup>29</sup>. Οὗτος ἔσωτερικῶς ἦτο κοίλος· ἡ κατεύθυνσις τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος καταφαίνεται ἐκ τοῦ διασωθέντος τμήματος, ἀλλ' ἡ συμπλήρωσις ἐγένετο κατὰ μικρὸν ὁμοίωμα ἐκ Παλαικάστρου (πίν. Ζ 1, ἀριθ. 7)· τὸ οὗς ἀπεδόθη ὑπὸ τὸ κέρας πλαστικῶς ὡς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 7, ἀλλ' ὁ ὀφθαλμὸς παρεστάθη δι' ἀπλοῦ ἐξάρματος τοῦ πηλοῦ, δίκην δοθιῆνος, ὡς εἰς μίαν μικροτέραν ΜΜΙ, ἐπίσης κοίλην, κεφαλὴν βοῶς ἐκ Παλαικάστρου. Ὅτι τὸ μέγα τοῦτο ζῴδιον ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, καὶ ἐκ τῶν προσαχθέντων ἀναλόγων καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐδὲν κατὰ χώραν ἀνευρέθη μεταγενέστερον, δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον. Ἄξιόσημειώτος πάντως εἶναι ἡ παρουσία ἑνὸς τόσοῦ μεγάλου εἰδώλου εἰς ἓν ὑπαίθριον Ἴερὸν Κορυφῆς.

Δ) Ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα.

Μόνον ἓν μικρὸν ἀγγεῖδιον — ἀτυχῶς μὴ ἀπεικονισθὲν — ἰδιορῦθμου σχήματος ἀνεκαλύφθη. Τοῦτο ἔχει τὴν μορφήν μικρᾶς στάμνου, μὲ ἀπλοῦν χαμηλὸν περιχέλωμα καὶ τοξοειδῆ ὀριζοντίαν λαβὴν ἀποκρουσθεῖσαν. Πλαγίως καὶ ἑκατέρωθεν, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄξονα, συνείχετο, φαίνεται, μετ' ἄλλων ὁμοίων ἀγγειδίων, ἅτινα ἀπεκρούσθησαν, ὥστε νῦν εἶναι τοῦτο ἀμφοτέρωθεν τετρημένον. Ἐκ τῆς θέσεως τῶν σημείων συνοχῆς καὶ ἐκ τῆς παρουσίας μιᾶς μόνον λαβῆς, ἐνῶ τὸ σχῆμα θὰ ἀπῆτει ζευγος, φαίνεται πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος κέρνου, σχηματιζομένου ὑπὸ σειραῶς μικρῶν ἀγγειδίων — ὄχι, φαίνεται, ὀλιγωτέρων τῶν πέντε — ἐπικοινωνούντων πρὸς ἄλληλα καὶ διατεταγμένων εἰς κύκλον, οὕτως ὥστε αἱ ἀπλαῖ λαβαὶ νὰ εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὰ ἔξω. Τοῦτο κοθίσταται ἔτι μᾶλλον πιθανὸν ἕξ ἀναλόγων προελληνικῶν κέρνων<sup>30</sup>. Καίτοι καὶ ἓν Πετσοφᾶ τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖδια δὲν εἶναι πολλὰ ἀναλόγως τοῦ μεγάλου πλήθους

<sup>29</sup>) Ἀπίθανον φαίνεται ὅτι παρεστάθη μόνον ἡ κεφαλὴ, ὡς εἰς τὰ πλαστικά ρυτὰ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Τοιαῦτα κεφαλαὶ ταύρων δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον ἀντιθέτως εἶναι συνήθεις οἱ κοῖλοι ἔσωτερικῶς ταῦροι, οἵτινες συχνά εἶναι πλαστικὰ ἀγγεῖα. Τὸ μέγα μέγεθος δὲν εἶναι ὑπὲρ τῆς χρήσεως τοῦ ἀναθήματος ὡς σπονδικοῦ ἀγγείου.

<sup>30</sup>) Πρβλ. Xanthoudides, Kretan Kernos BSA XII, (1915-6) σ. 9 κ. ἔξ. Τὸ ἡμέτερον θὰ ἦτο πολὺ ἀνάλογον πρὸς τὸν κέρνον τὸν προερχόμενον ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς Φυλακοπῆς καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ Bosaņquet, BSA II, (1896-7) σ. 54 εἰκ. 3, μὲ τρία ἐπὶ κοινῷ ποδῶς δοχεῖα. Ὁ δημοσιεύσας πραγματεύεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ περὶ τῶν μηλιακῶν κέρνων καὶ γενικώτερον περὶ τῶν προελληνικῶν. Ἐνδιαφέροντα παραδείγματα κέρνων ἔχομεν ἐκ Παλαικάστρου, Γουρνῶν καὶ Ψυχροῦ (διὰ τοὺς πρώτους βλ. BSA X 220 κ. ἔξ. Suppl. I (1923) σ. 90 εἰκ. 75, διὰ τὸν δεύτερον ΑΔ IV (1918) σ. 77 εἰκ. 21, 1).

τῶν ἀναθημάτων<sup>81</sup>, ἢ ἀνεύρεσις ἑνὸς μόνον ἀγγειδίου σημαίνει ὅτι ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχε τὸ ἔθιμον τῆς ἀφιερώσεως μικροσκοπικῶν δοχείων, τιθεμένων ἐντὸς τῶν σχισμῶν τοῦ βράχου. Χαρακτηριστικὸν ἀνάλογον τοιαύτης ἀναθέσεως ἐνθυμοῦμαι ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάρου Σκλαβοκάμπου, ἔνθα μικροσκοπικὰ κυπελλίδια ἦσαν ἐσφηνωμένα ἐντὸς τῶν σχισμῶν τοῦ βράχου, ὅστις εἰς ἓν δωμάτιον ἀνήρχετο ἱκανῶς ἄνω τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ κατωφλίου<sup>82</sup>.

#### Χ ρ ο ν ο λ ο γ ί α τ ῶ ν ἀ ν α θ η μ ᾶ τ ω ν .

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνευρέθη κεραμεικὴ, ἥτις θὰ ὑπεβοήθη τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ εὐρήματος<sup>83</sup> οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, λόγῳ τῆς μεγίστης ὁμοιότητος τῶν ἀναθημάτων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναθέσεώς των μὲ τὰ ἐν Πετσοφᾶ, ὅτι καὶ τὸ εὐρημα τοῦ Μαζᾶ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, δηλ. εἰς τὴν ΜΜΙ. Τὰ λείψανα τῆς χρώσεως εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα πρὸς μίαν τοιαύτην χρονολόγησιν. Ἡ χρονικὴ ἔκτασις τῆς ἀναθέσεως δὲν φαίνεται, καὶ ἐκ τοῦ περιορισμένου σχετικῶς ἀριθμοῦ καὶ ἐκ τοῦ ὁμοιομόρφου τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν ζωδίων, μεγάλη.

Ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Γιούκτα ἡ λατρεία ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς (ΜΜΙΙ), ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀνεύρεσις κτηρίων ἀναμφισβητήτως ἱεροῦ χαρακτῆρος, τὰ ὅποια ὀκοδομήθησαν ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ ΜΜΙ ὑπαίθριου ἱεροῦ. Ἐνταῦθα ὅμως ἡ ἀπουσία παντὸς κτηριακοῦ λειψάνου καὶ πρὸ παντὸς εὐρημάτων δυναμένων νὰ ἀναχθοῦν εἰς νεωτέραν τῆς ΜΜΙ περίοδον ἀποδεικνύει τὴν διακοπὴν τῆς ἐπιτοπίας λατρείας καὶ τὴν ἐρήμωσιν τῆς κορυφῆς μέχρι τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

<sup>81</sup>) Ἐκ Πετσοφᾶ γνωρίζω 13 παραδείγματα ὅμοια πρὸς τὰ δημοσιεύμενα ἐν BSA IX πίν. XIII, σ. 68-71. Τὰ 67 καὶ 75 δὲν εἶναι ρυττειδῆ κωνικὰ ἀγγεῖδια, ἀλλὰ — ὡς ἀποδεικνύει ἡ τετραμένη κάτω κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἑνὸς— εἰδώλια τῶν ὁποίων ἀπεκρούσθη ὁ ἄνω διὰ στενῆς ὀσφύος συνδεόμενος κορμός.

<sup>82</sup>) Τὸ 1930 παρέστην εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου τούτου. Βλ. Σπ. Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο υ , Τὸ Μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, Ε Α 1939-41 σ. 76, ὅστις σημειοῖ τὴν εὐρεσιν ἐντὸς τῶν ρωγμῶν τοῦ βράχου τέφρας, ὀστῶν καὶ ἀγγειδίων — τὰ ὅποια ὅμως ἦσαν πλείονα καὶ ὄχι δύο μόνον, ἀλλὰ παρέχει τὴν ἐρμηνεῖαν ἐστίας μαγειρείου. Ἡ ἐρμηνεῖα αὕτη, κατόπιν τῶν ἀναλόγων τοῦ Πετσοφᾶ, Γιούκτα καὶ Μαζᾶ, φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανή. Ἀνάλογος μετὰ ρωγμῶν βράχος, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας παρὰ τὰ κτήρια προέχων, ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Ἀτυχῶς δὲν εὗρον πληροφορίας περὶ τῶν ἐκεῖ εὐρημάτων.

<sup>83</sup>) Οἱ πιθανῶς σύγχρονοι πρὸς τὸν ἡμέτερον κέρον μινωικοὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν μέσην καὶ ὑστέραν προμυκηναϊκὴν μινωικὴν κεραμεικὴν, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς περίοδον ΜΜΙ - ΜΜΙΙα.



## Γενικά συμπεράσματα.

Τὸ εἶθρομα τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ μᾶς κατέστησε γνωστὸν ἐν ἐπὶ πλέον ἐκ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, περὶ τῆς μορφῆς καὶ σημασίας τῶν ὁποίων θὰ διαπραγματευθῶμεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἀναμφιβόλως οἱ ἀναθέσαντες τὰ εἰδώλια δὲν κατέκουν ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ λόφου, ὅστις πολὺ βραδύτερον, μόνις κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, κατελήφθη ὑπὸ συνοικισμοῦ. Ἀνήρχοντο ἐπὶ τῆς κορυφῆς εἰς προσκύνημα καὶ ἤσκουν ὥρισμένην τελετουργίαν, πιθανῶς ἀνάπτοντες πυρᾶν, ῥιπτοντες ἐν αὐτῇ τὰ εἰδώλια, καὶ διασκορπίζοντες εἴτα τὴν ἐκ ταύτης τέφρον μετὰ τῶν θρυματισμένων εἰδωλίων ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ βράχου, εἰς τὰς σχισμὰς τοῦ ὁποίου ἐπίτηδες τὴν εἰσήγον. Ἡ λατρεία ἐγένετο οὕτω ἀναλόγως πως μὲ τὴν εἰς τὰ ἱερά σπήλαια, τῶν ὁποίων πολλά, δυσπρόσιτα εἰς κλιτύς ὑψηλῶν ὄρέων ἢ περισσότερον προσιτὰ εἰς τὰς πτυχὰς λόφων, ἀπετέλσαν τόπους προσκυνήματος καὶ ἀναθέσεως προσφορῶν ἐντὸς πολυτελῶν ἀγγείων (σπήλαιον Κομαρῶν) ἢ, βραδύτερον, μικρῶν χαλκῶν ἀναθημάτων, διπλῶν πελέκεων, ξιφιδίων ἢ εἰδωλίων, εἰσαγομένων εἰς τὰς ρωγμὰς τῶν σταλακτιτῶν ἢ ἀποτιθεμένων ἅπλως εἰς κοιλότητος (σπήλαια Ψυχροῦ, Ἀρχαλοχωρίου, Σκοτεινό, Φανερωμένης κλπ.)<sup>84</sup>. Οἱ ἐπικαλούμενοι τὴν θεότητα παρίστων ἑαυτοὺς εἰς στάσις προσευχῆς, διάφορον, ὡς εἶδομεν, διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, καὶ ἀφιέρωνον ὁμοιώματα ζῶων, ὑποκατάστατα αὐτοουσίας προσφορᾶς ἢ ἐκπροσωποῦντα τὰ ποίμνια καὶ τὰς ἀγέλας τῶν τὰ ὁποῖα οὕτω ἔθετον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεότητος. Τὰ ἐλάχιστα ἀναθήματα μελῶν τοῦ σώματος δὲν ἀποδεικνύουν συστηματικὴν ἐπίκλησιν διὰ θεραπείαν. Ὅτι ὅμως εἰς περιπτώσεις σωματικῆς ἀσθενείας ἢ πρὸς αὐτὴν ἐλίκλησις ἐγένετο διὰ τοιαύτης ἀναθέσεως εἶναι αὐτονόητον καὶ ἀποδεδειγμένον· ἐφ' ὅσον ἡ ἀσθένεια ἦτο ἐντοπισμένη εἰς μέλος τι τοῦ σώματος, ἠδύναντο νὰ ἀναθέτουν τὸ μέλος τοῦτο, θέτοντες αὐτῶ αὐτὸ ὑπὸ τὴν θεραπευτικὴν τῆς θεότητος ἐπίδρασιν· ἂν ἡ ἀσθένεια ἦτο καθολικὴ τὸ εἶδωλιον τοῦ προσευχομένου ἀπετέλει θεομήν διὰ θεραπείαν ἐπίκλησιν.

Τὸ γένος τῆς λατρευομένης θεότητος θὰ ἦτο δύσκολον νὰ καθορι-

<sup>84</sup>) Διὰ τὴν ἐντὸς σπηλαίων λατρείαν βλ. Nilsson, αὐτ. σ. 56 κ. ἐξ. Σπήλαιον Καμρῶν BSA XIX (1912) σ. 1 κ. ἐξ. Σπήλαιον Ψυχροῦ BSA VI (1893) σ. 94 κ. ἐξ. Σπήλαιον Ἀρχαλοχωρίου BSA XIX (1912) σ. 35 κ. ἐξ. καὶ προκαταρκτικὴ ἐκθεσις τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου ἐν Arch. Anz. 1934, 1/2 σ. 252 κ. ἐξ., 1935, σ. 240 κ. ἐξ. καὶ Πρακτ. Α. Ε. 1935, σ. 220. Σπήλαιον Σκοτεινό ἢ Ἀγ. Παρασκευῆς Evans, P. of M. I, σ. 163 κ. ἐξ. Σπήλαιον Φανερωμένης Arch. Anz. 1937, σ. 222 κ. ἐξ. πρβλ. Kirsten ἐν Pauly - Wissowa, Realenc. συμπλ. ἄρθρον Lyttos.

σθῆ, ἀφοῦ δὲν ἀνευρέθησαν ἐνταῦθα εἶδωλα αὐτῆς. \*Ἄν κρίνη τις ἀπὸ ὅσα γενικῶς περὶ τῶν λατρευομένων μορφῶν τῆς θεότητος κατὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους γνωρίζομεν, θὰ ἔδει νὰ ἔξαχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἦτο αὕτη θήλεια. Ἐκ τῆς ἐπὶ κορυφῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ θὰ συνηγῆ τις μᾶλλον ὅτι ἡ θεότης αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὸν κύκλον τῶν οὐρανίων· ἐκ τοῦ ὕψους τῆς ὁμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ δεσπόζη τοῦ ἐπιγείου κόσμου. Τοῦτο ἄλλως ἀποδεικνύει τὸ λίαν γνωστὸν σφράγισμα τῆς Κνωσοῦ<sup>85</sup>, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν «Πότιαν Θηρῶν» ἐπὶ κορυφῆς ὄρους μεταξὺ λεόντων, κρατοῦσαν σκῆπτρον καὶ δεχομένην λατρείαν ὑπὸ λάτριος πρὸ αὐτῆς ἱσταμένου.

\*Ἐνδειξιν διὰ τὴν λατρευομένην θεότητα θὰ ἀπετέλει τὸ τοπωνύμιον διὰ τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ἀμέσως ὑποκειμένη τοῦ ἱεροῦ καὶ ὑπ' αὐτοῦ δεσποζομένη κλιτὺς τοῦ Μαζᾶ, ἂν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὄντως τοῦτο ἔχει προελληνικὴν προέλευσιν. Τὸ τοπωνύμιον ἀκούεται «στοῦ Μαζᾶ», καὶ ἐκ τούτου, κατ' ὀνομαστικὴν, «ὁ Μαζᾶς»<sup>86</sup>. Πιστεύω ὅτι, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐμμονῆς τῶν μινωικῶν τοπωνυμίων, μάλιστα χώρων ἱερῶν ἢ ἀποτελούντων κέντρα — πβλ. τὰ Ἰυττός - Γιούκτας, Τύλισος, Κνωσός, Τέρμερος - Ντάρμαρος, Πύρανθος - Πυράθι κ.ἄ.—δὲν θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῆ ὡς καθαρὰ σύμπτωσις ἡ εἰς τὸ θέμα τοῦ τοπωνυμίου παρουσία δύο λέξεων, ἀναμφιβόλως προελληνικῶν, τῶν *Mā Zā*, σημαινουσῶν: Μήτηρ Γῆ. \*Ὅτι αἱ λέξεις αὗται εἶναι ὄντως προελληνικαὶ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν των εἰς ἀναμφισβητήτως προελληνικὰ τοπωνύμια, ὡς ἀφ' ἑνὸς τὰ Μάθυμνα, Μάδνασα, Μαδυτός, Μαίανδρος, Μάκαλλα, Μάρα, Μάραθα καὶ Μάραθος, Μαράκανδα, Μάρισσα, Μαρησός, Μάστιαυρα, Μάταλα κ.ἄ.<sup>87</sup>, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ διαχωρισθῆ τὸ *Mā* ὡς κειωρισμένη λέξις καὶ νὰ ἀντικατασταθῆ δι' ἄλλης — πρβ. Μάθυμνα - Ρίθυμνα - Λεπέτυμος—ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς τὰ Ζάγκλη, Ζάγον, Ζαδράκαρτα, Ζάκανθα, Ζάκυνθος, Ζάμα, Ζάρα, Ζάραξ ἢ Ζάρηξ<sup>88</sup> κ.ἄ. ἢ τὰ

<sup>85</sup>) Evans, P. of M. II, σ. 809 εἰκ. 528.

<sup>86</sup>) Ὁ χάρις τῆς Κρήτης τοῦ Ἀγγλικῶ Ἐπιτελείου σημειοῖ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ὕψηλοῦ λόφου ὑπὸ τὸν τύπον *Mezā*.

<sup>87</sup>) Βλ. Pape - Benseler, Wörterbuch griech. Eigennamen<sup>8</sup>, Braunschweig 1884.

<sup>88</sup>) Τὸ *Zāma* φαίνεται ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦν τοῦ Μαζᾶ, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀντιστοιχία αὐτῆ νὰ εἶναι καθαρῶς συμπτωματικὴ. Τὸ *Zāraξ* ἢ *Zāraξ* φαίνεται νὰ σημαίνῃ χάσμα ἢ ρῆγμα γῆς (πρβλ. τὸ ἀνάλογον *φάραξ*) μὲ παράλληλον τύπον \*ζάρυξ ἢ \*ζάρυγξ, ἐξ οὗ τὸ σήμερον ἐν Κρήτῃ ἀκούομενον: *ζάρουκας* (=φάρυγξ· σημειωθῆτω ἡ ἀντιστοιχία *φάραξ*—*φάρυγξ* ὡς πρὸς τὴν κατὰ μεταφορὰν μετάπτωσιν τῆς ἐνοίαις) παράλληλον τοῦ *ζάραξ*—\*ζάρυγξ—*ζάρουκας*).

ἀνάλογα Δαμάσια καὶ Δαμαστός<sup>39</sup>, καὶ ἴσως τὰ Δάναπρις, καὶ Δάνουβις, Δαράνισσα κ.ἄ. Τὸ μὰ μὲ τὴν ἔννοιαν μήτηρ ὑπάρχει εἰς πολλὰς γλώσσας ἀκόμη καὶ μὴ ἰνδοευρωπαϊκὰς καὶ διατηρεῖται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον, ὡς παρ' Αἰσχύλῳ ('Ἰκέτιδες 890, 899) εἰς τὴν ἔκφρασιν ἀκριβῶς «μὰ γὰ» : ὦ μήτηρ γῆ<sup>40</sup>. Τὸ Δαμάτιο καὶ τινες ἐπιφωνηματικαὶ ἔκφράσεις, διασώζουσαι εἰσέτι τὸ δ ᾱ<sup>41</sup>, ἐδίδαξαν ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐλέγετο πάλαι μὲ τὴν ἔννοιαν : γῆ Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχίαν δάπεδον - γῆπεδον. Οἱ παράλληλοι τύποι : ζάπεδον, δάπεδον, δάγκολον - ζάγκλη ('Ἡσύχιος), ζᾱμος-δᾱμος (ἐπιγρ. Ὀλυμπίας) καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία τῶν ἐπιτακτικῶν δα- καὶ ζα-, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ ἔννοια ἦτο ἴσως ἡ τῆς θεότητος<sup>42</sup>, καθιστοῦν βέβαιον ὅτι οἱ τύποι δᾱ καὶ ζᾱ (= γῆ) εἶναι ἰσοδύναμοι. Ὁ τύπος ἄλλως ζᾱ ἀντὶ δᾱ (= γῆ) ἐμφανίζεται εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Ἰδαλίου τῆς Κύπρου (C a u e r 118), εἰς περιοχὴν δηλαδὴ ὅπου θὰ ἀνέμενέ τις ἐπιβίωσιν παμπάλαιου προελληνικοῦ τύπου. \*Ὅτι ἀμφοτέρω εἶναι πανάρχαιοι καὶ προελληνικοὶ ἀποδεικνύεται, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς συχῆς αὐτῶν παρουσίας εἰς προελληνικὰ τοπωνύμια. Θὰ ἀνέμενέ τις μάλιστα τοῦτο προκειμένου περὶ ὀνομάτων σχετιζόμενων μὲ τὴν κυρίαν μητρικὴν θεότητα. Οὕτω ἐρμηνεύεται τὸ περιεργον ὄνομα τῆς Δαμίας, ἥτις μετὰ τῆς Αὐξησίας ἦτο τὸ ἀγαθοποιὸν ἐπὶ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς πνεῦμα ἥδη παλαιότερον συνεσχετίσθη τὸ ὄνομα

<sup>39</sup>) Τὸ πρῶτον ὄνομα χωρίου εἰς τὰ ὄρια τῶν ἐπαρχιῶν Μαλεβυζίου καὶ Μυλοποτάμου (νομῶν Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνου)· τὸ δεύτερον ὄνομα τοποθεσίας ΝΔ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου, εἰς ἀπόστασιν δύο ἢ τριῶν χιλιομέτρων ἀπὸ τούτου.

<sup>40</sup>) Βλ. ἐν λ μᾶ εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς ἑλλην. γλώσσης τοῦ Ἀνέστη Κωνσταντινίδου (βασισθὲν ἐπὶ τοῦ λεξικοῦ Liddell - Scott) καὶ ἐν Em. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Εἰς ὄρκον διδόμενον μέχρι σήμερον εἰς τὴν ὄρεινὴν περιοχὴν τῶν Ἀνωγείων τῆς Ἰδης καὶ κατὰ παράδοσιν παλαιόθεν διασωζόμενον ἀκούεται ἡ ἐπίκλησις *Mā Zā*. Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς διασώσεως αὐτῆς τῆς παρ' Αἰσχύλῳ χρησιμοποιουμένης ἐπικλήσεως τῆς θεᾶς μητρὸς γῆς μᾶλλον παρὰ περὶ ὄρκου εἰς τὴν Δία (ἐκ τύπου: μὰ Δᾱν = μὰ τὸν Δία, ἐξ ὀνομαστικῆς Δᾱς).

<sup>41</sup>) Πρβλ. φεῦ δᾱ, Εὐθ. Φοίν. 1296, Ἀριστοφ. Λυσ. 198. *Οἰοί δᾱ, φεῦ*, Αἰσχ. Εὐμην. 874, *ἀλεῦ δᾱ*, Αἰσχ. Πρωμ. 668, *οὐ δᾱν* (ὄχι μὰ τὴν γῆν) Θεοκρ. 4, 17. Οἱ ἀρχαῖοι σχολιασταὶ ἐρμηνεύουσι ὡς ἰσοδύναμον τοῦ γὰ = γῆ (βλ. λεξ. Κωνσταντινίδου) Ἐκ τούτου πιθανῶς προῆλθεν ἡ χρῆσις τοῦ μορίου δᾱ εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν : *ὄχι δᾱ, ἔλα δᾱ*.

<sup>42</sup>) Πολὺν πιθανὸν καὶ τοῦ *ἐρι*— ἢ *ἀρι*—. Πρβλ. ἀνάλογον ἐπιτακτικὴν ἔννοιαν διὰ τοῦ *θεός*—: *θεότρελλος*, *θεόκοιτος* κλπ. Διὰ τὴν παρ' Ἡσυχίου ἀναγραφὴν τῶν ἐπιτακτικῶν μορίων καὶ υποκοριστικῶν καταλήξεων ὡς ἀνεξαρτήτων λέξεων βλ. τὰ ὑπ' ἐμοῦ γραφέντα εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά» Α' (1947) σ. 19, ὑποσ. 19.



τοῦτο μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς τῆς γῆς Δᾶ Μᾶ<sup>43</sup>. Δὲν φαίνεται λοιπὸν νὰ εἶναι τυχαία ἡ παρουσία ἀμφοτέρων τῶν ὀνομάτων τούτων εἰς προελληνικὰ τοπωνύμια ὡς τὰ Ζάμα, Δαμαστός ἢ Δαμάστα, εἰς τὰ ὅποια δέον νῦν νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ἡμέτερον Μαζᾶ. Τὸ τελευταῖον ὡς ὄνομα ὄρους δὲν ξενίζει, ἂν εἰς τὸ ὄρος τοῦτο ἔβλεπον τὴν παρουσίαν τῆς θεότητος ἐπὶ τῆς κορυφῆς, ὅπου ἰδρῦθη τὸ ἱερόν. Τοῦτο θὰ ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἱεροῦ ὄρους, ὅπου τὰ λατρευτικὰ σπήλαια τῶν Καμαρῶν τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἱδαῖον Ἄντρον : τὸ ὄνομα πράγματι Ἰ δ α, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν προθεματικὸν Ι-<sup>44</sup>, σύνηθες εἰς προελληνικὰ ὀνόματα, θὰ ἐσήμαινεν : ἡ (Μήτηρ) Γῆ, ἐπέζησε δὲ μέχρι σήμερον ὡς ὄνομα τοῦ ἐπὶ τῆς Ἰδης ὄροπεδίου, τῆς Νίδας. Καὶ ἄλλα ἴσως τοπωνύμια τῆς Κρήτης, μὴ παραδεδομένα ἐκ παλαιῶν πηγῶν, ὡς τὸ ὄνομα Δαμάνια—ἐξ ἀρχικοῦ Δαμάνη—καὶ τὸ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαδὲ ἢ Μαδὲς σχετίζονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς μινωικῆς θεότητος<sup>45</sup>. Ἡ προσωποποιήσις τῆς μητρὸς καρποδοτείας γῆς ὡς θεᾶς εἶναι ἡ μᾶλλον κυρίαρχος ἰδέα εἰς τὴν μινωικὴν θρησκείαν καὶ εἰς τὸν τίτλον Δέσποινα τὸν ὅποτον ἐκληρονόμησεν ἡ διάδοχος ἑλληνικὴ θεότης ἡ Δημήτηρ, βλέπομεν νὰ ἐκφράζεται αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς Κυρίαρχου Γῆς («δάσποινα») μὲ λέξιν, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν κατάληξιν, προελληνικὴν<sup>46</sup>. Τὸν ἀντίστοιχον τίτλον Ποτιδᾶς ἢ Ποτιδᾶν (Κυρίαρχος τῆς

<sup>43</sup> Βλ. Ρ a p e, αὐτ. ἐν λ. *Δαμία* : «*Andere denken an Dā mā*». Ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετον τὸ ὄνομα : *δάμαλις*, ἀφοῦ ὑπὸ τὴν μορφήν δαμαλίδος συχνὰ παρεστάθη ἡ μητρικὴ θεὰ γῆ, θηλάζουσα τὸν μόσχον τῆς.

<sup>44</sup> Περί οὗτου βλ. ὅσα ἔγραψα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ὀνόματος Ἰκος εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά» Γ' (1949) σ. 570.

<sup>45</sup> Ἀνάλογον μετατροπὴν τῆς καταλήξεως βλ. *Ἐλεύθερα — Δευτερίνα* (μεισαιωνικὸν ὄνομα τῆς περιοχῆς ἐνθα ἡ ἀρχαία πόλις, νῦν ἐξαφανισθὲν : βλ. C o r n e l i u s, *Creta Sacra*, σ. 50. Παρὰ τὰ Δαμάνια ἀνευρέθη σημαντικὸς μυκηναϊκὸς κτιστὸς θολωτὸς τάφος, ἀνασκαφείς ὑπὸ Στεφ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ : «Ἀρχ. Δελτ.» II (1918) σ. 171 κ. ἐξ. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ὑπὲρ τῆς μινωικῆς καταγωγῆς τοῦ ὀνόματος. Τὸ τοπωνύμιον *Μαδὲ* εἶναι ἐπίσης δυνατόν νὰ διεπλάσθη ἐξ ἀρχικοῦ *Μαδᾶ* κατ' ἀναλογίαν τῶσων ἄλλων ὀνομάτων χωρίων τῆς Κρήτης εἰς —έ : Φρέ, Καλανταρέ, Διαβαϊδέ, (καὶ ἄλλων εἰς —ές : Ὀρθές, Κουσές, Πρινές, Σμιλές). Τὸ ὄνομα Μαγκασᾶ, χωρίου τοῦ ὄροπεδίου τῶν ὄρεων τῆς ἀνατολικῆς Δίκτης (Στειακῶν Βουνῶν), ὅπου ἤλθον εἰς φῶς ἐπίσης προελληνικὰ εὐρήματα, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ἐκ τῆς καταλήξεώς του (εἰς —σά) ὡς προελληνικόν, προελθὸν ἐκ τύπου Μαγασᾶ (ἐκ *Mā Iā*), πολὺ ἀναλόγου λοιπὸν σχηματισμοῦ μὲ τὰ *Δαμαστός—Δαμάστα*. Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν βεβαίως καθαρὰν ὑπόθεσιν, εἶναι ὁμως ἀξιοσημείωτος ἡ παρουσία τῶσων τοπωνυμίων, δυναμένων νὰ συσχετισθῶν μὲ τὸ ὄνομα τῆς προελληνικῆς θεότητος.

<sup>46</sup> Τὸ θέμα *ποτ*—ἀπαντᾶ καὶ εἰς τὰς ἰνδοευρωπαϊκὰς γλώσσας καὶ περιέχει τὴν ἐννοιαν τῆς ἰσχύος. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀποκλείει τὴν παράλληλον ἐμφάνισίν του εἰς γλώσσας τοῦ μεσογειακοῦ καὶ παλαιομεσοποταμιακοῦ κύκλου. Ὁ

Γῆς) ἐκληρονόμησεν ὡς κύριον αὐτοῦ ὄνομα ὁ διάδοχος τοῦ Θεοῦ Ταύρου ἑλληνικὸς θεός, ὁ κατόπιν Ποσειδῶν<sup>47</sup>.

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἱκανὰ διὰ νὰ πείσουν, ὅτι τὸ διασωθὲν περὶ τὸ μινωικὸν ἱερὸν ὄνομα *Μαζᾶ* εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ προελληνικὸν ὄνομα τοῦ χώρου, καὶ τοῦτο εἶναι ἐπαρκὲς διὰ νὰ δικαιολογήσῃ ὅτι τὸ ἐχρησιμοποίησαμεν διὰ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἱεροῦ, προτιμήσαντες αὐτὸ ἀπὸ τὸ γενικώτερον ὄνομα τοῦ ὑψώματος Κ ο ρ φ ῆ. Ἡ μόνη δυσκολία διὰ τὴν ὡς ἄνω παραδοχὴν εἶναι ἡ σημερινὴ χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος ὑπὸ τὸν ἀρσενικὸν τύπον «στοῦ *Μαζᾶ*» ἢ «ὁ *Μαζᾶς*». Ὅτι τὸ τελευταῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς περιεκτικὸν σημαῖνον τὸν τόπον ὅπου ἄφθονος φύεται καὶ συλλέγεται ἡ βοτάνη *μᾶζα*<sup>48</sup> ἐλέγχεται ὡς μὴ στηριζόμενον, ἀφοῦ οὔτε τοῦτο συμβαίνει, οὔτε, ἂν συνέβαινε, θὰ ἀπετέλει κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑψώματος. Ὁ κατ' ἀρσενικὸν μεταπλασμὸς θηλυκοῦ τοπωνυμίου, μάλιστα ὄρους, δὲν ἐκπλήττει· πρβλ. τὰ προελληνικά: ἡ *Ἰνιτὸς* καί: ἡ *Δίκιη* μεταπλασθέντα εἰς: ὁ *Γιούκτας* καί: ὁ *Ἐντίχτης* (μία πλεον κορυφὴ τοῦ ὅλου ὄρειοῦ συγκροτήματος τῶν Λασιθιώτικων Βουνῶν· βλ. κατωτέρω). Τὰ ὀνόματα τῶν ὄρέων εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον σήμερον ἀρσενικά καὶ λίαν συνήθη εἶναι τὰ τοπωνύμια ὄρέων εἰς -ας (περιεκτικά, μεγεθυντικά, ἐνεργείας σημαντικά ἢ μὲ συντετμημένην εἰς -ας κατάληξιν): ὁ Χαλικιᾶς, ὁ Τσαχαλιᾶς, ὁ Βόλακας, ὁ Βρουχᾶς, ὁ Βροντᾶς, ὁ Ρουφᾶς ὁ Φαγᾶς, ὁ Γουλᾶς, ὁ Πετσοφᾶς<sup>49</sup>. Ὡστε εὐκόλος ἦτο ὁ κατὰ ταῦτα ἀναλογικὸς μεταπλασμὸς ἀκατανοήτου ἄλλως ὀνόματος.

Ἐπειδὴ τὸ ἱερὸν *Μαζᾶ* παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τεθῆ ὑπὸ νέον φῶς μία ἐνδιαφέρουσα σελὶς τῆς μινωικῆς λατρείας, θὰ διαπραγματευθῶμεν ἐνταῦθα γενικώτερον περὶ τῶν ἱερῶν Κορυφῆς, διὰ τὰ

---

τίτλος τῶν Σουμεριῶν ἀρχόντων *patesi* τὸ ἀποδεικνύει. Διὰ τὴν προσδιοριστικὴν προελληνικὴν κατάληξιν —*na*, προστιθεμένην ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ συμφωνόληκτον ἢ φωνηεντόληκτον θέμα, θὰ πραγματευθῶ, ὡς ἐλπίζω, ἀλλαχού συστηματικῶς.

<sup>47)</sup> Πρβλ. Ch. Picard, *Les religions préhelléniques*, Paris 1948, σ. 251: «*nous avons, de la Béotie à la Laconie, des attestations nombreuses d'une puissance marquée du «Poteidan» préhellène*».

<sup>48)</sup> Ἡ *μᾶζα* ἀποξηρανομένη χρησιμεύει διὰ τὴν πλήρωσιν στρωμάτων καὶ προσκεφαλαίων. Περιεκτικά, δηλοῦντα τὴν ἀφθονον παρουσίαν τοῦ διὰ τοῦ θέματος δηλουμένου, δὲν εἶναι σπάνια εἰς τὴν Κρήτην. Πρβλ. Ἄχεντριᾶς (τόπος βρείθων ἐχιδνῶν), Χαλικιᾶς, Τσαχαλιᾶς, Πρινιας, Πλατανιάς κ.λ.π.

<sup>49)</sup> Κατὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου Πετσοφᾶς ὀνομάσθη τὸ βραχῶδες τῆς περιοχῆς τοῦ Παλαικάστρου ὄρος ὡς καταστρέφον τὰ κατύμματα τῶν ὑποδημάτων τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀνερχομένων ἢ δι' αὐτοῦ διερχομένων (Πετσοφᾶγος—Πετσοφᾶς· βλ. Συκοφᾶγος—Συκοφᾶς).

ὅποια αἱ γνώσεις μέχρι σήμερον εἶναι λίαν ἑλλιπεῖς· ἐπ' εὐκαιρίᾳ δημοσιεύομεν σπουδαῖα εὐρήματα ἐκ Πισκοκεφάλου Σητείας, παλαιότερον μὲν γενόμενα, νῦν ὅμως τὸ πρῶτον παρεχόμενα διὰ τὴν μελέτην τῶν προβλημάτων τῆς μινωικῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας εἰκονογραφοῦν διὰ τὴν ἀναλογίαν τῶν τύπων τῶν εἰδώλων· τὸ αὐτὸ κεφάλαιον τῶν ΜΜΙ ἱερῶν Κορυφῆς.

#### ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

Ἐπισηματικώτερον τὴν μινωικὴν θρησκείαν μελετήσας Martin Nilsson εἰς τὴν τελευταίως ἐμφανισθεῖσαν νέαν ἐκδοσιν τοῦ ὀνομαστοῦ ἔργου του *The Minoan-Mycenaean Religion* (Lund 1950) ἀναφέρει ὡς ἱερὰ κορυφῆς (*Peak Sanctuaries*) μόνον τὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους Γιούκτα καὶ τὸ ἐν Πετσοφᾶ<sup>50</sup>. Περιλαμβάνει δὲ μεταξὺ τῶν «προστεγασμάτων βράχου» (*rock shelters*) δύο τόπους ἀναθημάτων παρὰ τὸ Ἐπάνω Ζάκρο. Ὁ Evans, ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς κορυφῆς τοῦ Γιούκτα εἰς τὸ ἔργον του *The Palace of Minos*<sup>51</sup>, ἀναφέρει ὡς ἀνάλογα τὸ πλησίον ἀκροπόλεως τοῦ Ἐπάνω Ζάκρου καὶ τὸ τοῦ Πετσοφᾶ. Μόνον ὁ συστηματικώτερον περὶ τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας γράψας John Pendlebury πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφέρει ἀπλῶς εἰς τὸ ἔργον του *The Archaeology of Crete* περισσότερα ἱερὰ κορυφῆς, δηλαδή, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, τὸ παρὰ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων ἐπὶ τοῦ Προφήτου Ἥλια καὶ τὰς πιθανῶς ἀναλόγους τοποθεσίας εἰς τὸ Πισκοκέφαλο Σητείας, εἰς τὸν Χριστὸν τῶν Ἀστερουσίων καὶ τὴν κορυφὴν τῆς Δίκτης Ἐντίχτης<sup>52</sup>. Τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς ὅμως ἀποδεικνύονται νῦν περισσότερα καὶ κρίνω σκόπιμον νὰ πραγματευθῶ ἐνιαυθὰ συστηματικώτερον, συγκεντρῶν τὰς περὶ αὐτῶν ὑπαρχούσας πληροφορίας, ὥστε νὰ βοηθηθοῦν οἱ περὶ τὴν μινωικὴν θρησκείαν ἀσχολούμενοι ἐπιστήμονες νὰ διαμορφώσουν ἀκριβεστέραν εἰκόνα τοῦ εἴδους τούτου τῶν ἱερῶν.

<sup>50</sup>) Nilsson, αὐτ. σσ. 68 - 76.

<sup>51</sup>) Evans, P. of M. I, σσ. 151 - 155.

<sup>52</sup>) Pendlebury, αὐτ. σσ. 102 - 103, 123 - 126. Διὰ τὰ πῆλινα εἰδῶλια καὶ ζῶδια ἐν σσ. 115 - 117. Ἐξ αὐτοῦ ὁ Picard, ἔ. ἀ. σσ. 59 - 60 περὶ τῶν *hauts-lieux*, παραθέτων τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν σ. 131. Τὸ παρὰ τὸν Γουλᾶν (Λατῶ τὴν Ἐτιέραν) ἱερόν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μινωικόν· βλ. BCH XXV (1901) σ. 305· πρβλ. εὐθὺς κατωτέρω, σ. 305, ὅπου ὁ Demargne ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἀπουσίαν μινωικῶν λειψάνων ἐν Γουλᾶ.



## Α. Ἱερόν Ἀνατολικῆς Κρήτης.

1) Ἱερόν Πετσοφᾶ<sup>53</sup>. Ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τῶν ἔναντι τοῦ ὄρειοῦ συγκροτήματος Σιμόδι προβούνων, ἥτις ἀσβεστολιθική τὴν σύστασιν προβάλλει γυμνή<sup>54</sup> μέχρις ὕψους 270 μ. καὶ ὀλίγον κατωτέρω τοῦ ἀκροτάτου σημείου αὐτῆς ὑπῆρχε τέμενος σχηματισθὲν δι' ἀντρεϊσματικοῦ τοίχου συγκρατοῦντος ὀλίγον χῶμα. Ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Nilsson<sup>55</sup> πρόκειται περὶ ἱεροῦ κορυφῆς καὶ οὐχὶ στεγασματος βράχου, ὡς σαφῶς τοῦτο ἀποδεικνύει τὸ ὑπὸ τοῦ Myres δημοσιευθὲν διάγραμμα τομῆς<sup>56</sup>. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸ ἱερόν Μαζᾶ εἶναι πλήρης· θὰ ἠδύνατο εἰς τὸ δεῦτερον νὰ ἀναζητηθῆ καὶ τὸ περιοριστικὸν τεῖχος τοῦ τέμενος ὑπὸ τὸν ἐπιμήκη σωρὸν λίθων, ὅστις διαχωρίζει τὸ ἱερόν ἀπὸ τὴν κλιτῶν τοῦ Μαζᾶ. Εἰς τὸ πρῶτον διαστέλλονται μόνον σαφέστερον τὰ τρία διαδοχικὰ στρώματα, τὸ ἀνάμικτον καὶ ἀναμοχλευμένον, τὸ στρῶμα τῆς τέφρας μὲ τὰ εἰδῶλια καὶ τὸ καθαρόν, ὑπέρυθρον καὶ πυρίκαυστον. Καὶ ἐνταῦθα χάσμα τοῦ βράχου (εἰς τὸ σχέδιον F-D-H) ἐπληροῦτο ἀπὸ τέφραν μὲ θραύσματα εἰδωλίων καὶ ζώδιων. Ἐν ἱερόν οἰκοδόμημα μὲ τρία δωμάτια, ὧν ἓν μὲ δάπεδον ἐκ λεικοῦ πηλασβεστοχορίσματος καὶ σχιστολίθων καὶ θραυῖον κύκλω ᾠκοδομήθη κατὰ τὴν MMIII περίοδον.

Ἐντελῶς ἀναλόγων τύπων εἰδῶλια καὶ ζῶδια μὲ τὰ τοῦ ἱεροῦ Μαζᾶ εἶχον ἀνατεθῆ: ὁμοιώματα λατρευτῶν ἀρρένων ὀρθίων καὶ καθημένων, γυναικῶν ὀρθίων ἐπίσης καὶ καθημένων, ἀναθηματικά μέλη ἢ τμήματα τοῦ σώματος, ζῶδια, ὁμοιώματα οἰκιακῶν ἢ τοῦ ὑπαίθρου ζῶων (βοῶν, αἰγοπροβάτων, δορκάδων, χοίρων, κυνῶν, περιστερῶν, ἀκανθοχοίρων, χελωνῶν καὶ αἰγάγων, ἰκτιδίων καὶ ἰδιοτύπων συσπειρωμένων ζῶων, περὶ τῶν ὁποίων κατωτέρω, ἐν σχέσει μὲ τὸ εἶρημα Πισκοκεφάλου, θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος). Ἀνακεκλιμένα ζῶα ὑπῆρχον ἐπίσης. Δέον νὰ ὑπογραμμισθῆ ὡς ἔχον ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἐρμηναίαν τῆς ἀφιερώσεως τῶν ἀναθημάτων<sup>57</sup>, ὅτι τὰ ἀνατεθέντα μέλη

<sup>53</sup>) John Myres ἐν BSA IX (1902-3) σσ. 356-387, πίν. VII-XIII. Evans, P. of M. I, σ. 151 κ. ἐξ., εἰκ. 111. Nilsson, αὐτ. σ. 62 κ. ἐξ. Geschichte griech. Religion, σσ. 243-244. Pendlebury, αὐτ. 103, 116.

<sup>54</sup>) Διὰ τὴν σχέσιν τοῦ ὀνόματος μὲ τὴν φύσιν τοῦ τόπου βλ. ἐν σημ. 49.

<sup>55</sup>) Nilsson, αὐτ. σ. 76.

<sup>56</sup>) Myres, αὐτ. πίν. VII.

<sup>57</sup>) Ὁ Nilsson, αὐτ. σ. 74, ἀνασκευάζων τὴν ἄποψιν τοῦ Myres περὶ ἀναθέσεως εἰς θεραπευτικὴν θεότητα ἐπάγεται: «On a closer consideration unsurmountable difficulties arise in opposition to this view. Such parts of the body as are very prominent among the later ex-votos in healing sanctuaries, e. g. eyes and female breasts, are absent; or are we to think that the people of Petsosfa suffered only in their legs, arms, and heads? It is

ἢ μέρη σώματος εἶναι πολυποίκιλα, μαρτυροῦντα ἀκριβῶς ἀνάθεσιν δι' ἐπιζητουμένην ἢ γενομένην ἤδη διὰ τῆς ἐπενεργείας τῆς θεότητος θεραπείαν: χεῖρες μετὰ τοῦ βραχίονος ἢ μόνον ἄκραι χεῖρες, πόδες μετὰ τοῦ μηροῦ ἢ μόνον τῆς κνήμης καὶ ζεύγη ποδῶν, ἄκροι πόδες, κεφαλαὶ ἀνδρικοί ἢ γυναικεῖαι ἐπίτηδες κεχωρισμένως ἀπὸ τοῦ κορμοῦ διαπεπλασμένοι, κορμοὶ ἄνευ ἄκρων καὶ ἡμίτομα κορμῶν — τὰ τελευταῖα, ὡς ὀρθῶς παρατηρήθη, ἀντιπροσωπεύοντα περιπτώσεις ἡμιπληγίας<sup>88</sup> —, περιοχαὶ ὀμοπλάτης, μαστῶν, ἐνίοτε ἐξοιδημένων, ἢ αἰδοιακῆς χώρας ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν<sup>89</sup>, ἐγκύμονες κορμοὶ κ.ἄ. Τοιαύτη ἀνάθεσις μελῶν μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς ὅτι ἐπεκαλοῦντο τὴν θεότητα διὰ θεραπείαν ἢ ἀπέτιον φόρον εὐγνωμοσύνης θεραπευόμενοι· δὲν ἀποδεικνύεται ὁμως ἐκ τούτου ὅτι ἡ θεότης ἦτο ἀποκλειστικῶς θεὰ ὑγείας καὶ ὅτι τὸ Ἱερὸν εἶχε χαρακτῆρα ἀνάλογον τῶν ἑλληνικῶν Ἀσκληπιείων. Ἡ σπάνις τοιούτων ἀναθηματικῶν μελῶν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Μαζᾶ, παρὰ τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν τῶν λοιπῶν ἀναθημάτων, εἶναι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο χαρακτηριστικῆ.

Παρὰ τὰς μικρὰς διαφορὰς συρμοῦ μεταξὺ τῶν γυναικείων εἰδωλίων Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀντιπροσωπεύεται καὶ εἰς τὰς δύο περιοχὰς ὁ αὐτὸς συρμός· πολλὰ εἰδῶλια, ἰδιαιτέρως ἐκ τῶν ἀπλουστέρων (Μαζᾶ Πίν. Ε 1, ἀρ. 1, 10, 11, 15, Πετσοφᾶ Πίν. XI, ἀρ. 29 καὶ πολλὰ ἄλλα ἀδημοσίευτα) εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτα, καὶ πῖλοι μὴ ἰσχυρῶς ἀνεπτυγμένοι, οἷοι οἱ τοῦ Μαζᾶ, ἐμφανίζονται ὄχι σπανίως καὶ ἐν Πετσοφᾶ (ἀτυχῶς μία μόνη κεφαλὴ τοιούτου εἰδωλίου, Πίν. XI, 17, ἐδημοσιεύθη. Δέον ἰδιαιτέρως νὰ σημειωθῆ ἡ διαφορὰ τῆς στάσεως προσευχῆς μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἀπαράλλακτως ἀπαντῶσα εἰς τὰς δύο περιοχὰς (ἀκόμη καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους συμπτύσσουσα καὶ κυρτοῦσα τὰς χεῖρας)<sup>90</sup>. Ἰδιαιτέρως σημαντικὸν εἶναι τὸ τμήμα προσώπου, προφανῶς ἀπόσπασμα λατρευτικοῦ εἰδωλίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστᾷ θεότητα<sup>91</sup> καὶ τοῦ ὁποῖου ἀσφαλῶς τὸ

*further more impossible to explain in this way an arm with a quarter of the trunk or the half cloven from crown to groin*. Τὸ σφάλμα εἰς τὸ ὁποῖον περιέπεσαν ὁ σοφὸς ἐρευνητῆς ὀφείλεται ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἀτέλειαν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐκ Πετσοφᾶ εὐρημάτων.

<sup>88</sup>) Τοῦτο παρατήρησεν, ἂν δὲν σφάλω, πρῶτος ὁ Μαρινᾶτος, προσθέσας αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι τὰ ἡμίτομα εἶναι πάντοτε δεξιὰ, καὶ τοῦτο διότι ἀριστερὰ ἡμιπληγία, παραλύουσα τὴν καρδίαν, ἐπιφέρει τὸν θάνατον.

<sup>89</sup>) Βλ. ἀνάλογον ἐκ Παλαικάστρου BSA Suppl. I (1923) σ. 131, εἰκ. 114.

<sup>90</sup>) Πρβλ. τὸ ἐκ Πετσοφᾶ ὑπ' ἀριθ. 30 τοῦ πίν. XI· ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀδημοσίευτα.

<sup>91</sup>) Αὐτόθι σ. 375 καὶ πίν. XII ἀρ. 34. Ὁ Myres (σ. 376) τὸ χαρακτηριστικὸν ὀρίζει ὡς *«a chef d'oeuvre of approximately the same date and style of the*

μέγεθος δὲν ἦτο κατώτερον τοῦ ἐνὸς μέτρου. Τοῦτο ἀνευρέθη μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὸ χάσμα καὶ, καίτοι ἦτο μᾶλλον ἐπιφανειακῶς, δέον νὰ χρονολογηθῆ ἔτισης εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον, ἀφοῦ οὐδὲν ἀνευρέθη κατὰ χώραν, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῆ εἰς μεταγενεστέρην περίοδον.

2) Ἰε ρ ἂ Ζ ἄ κ ρ ο υ. Φαίνεται ὅτι εἶναι δύο : Τὸ ἐν εἶναι ἐπὶ ὑψώματος ἀκροπόλεως παρὰ τὸ Ἐπάνω Ζάκρο, ὑπὸ ἐπικρεμάμενον βράχον : τὸ ἐπεσκέφθη ὁ E v a n s τὸ 1894, ὅστις καὶ δίδει ὀλίγας περὶ αὐτοῦ πληροφορίας καὶ περὶ τῶν ἀναθημάτων του, τῶν ὁποίων ὀλίγα εὐρίσκονται εἰς τὸ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης, δύο δὲ ἢ τρία ἀναφέρει ὁ Lucio M a r i a n i<sup>62</sup>. Δύο γυναικεῖα εἰδώλια, ἐν μὲ collar Medicis καὶ ἕτερον μὲ διπλὴν ζώνην, τμήματά τινα ἀνδρικών μορφῶν. ζῶδια καὶ μέλη ἀνθρώπων ἢ ζῶων ἀποδεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ τοῦ αὐτοῦ τύπου. Τὸ ἕτερον εἶναι ἐπὶ γυμνοῦ λόφου εἰς θέσιν «στοῦς Ἀθροπόλιθους», περὶ τὸ ἐν μίλιον νοτίως τοῦ Ἐπάνου Ζάκρου<sup>63</sup>. Ὀλίγα λείψανα οἰκημάτων ἴσως νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ ἱερόν. Ὁ E v a n s τὸ 1896 εἶδεν ἐν Ζάκρῳ ὀλίγα πῆλινα εἰδώλια, τὰ ὅποια εἶχον ἐκεῖθεν τὴν προέλευσίν των. Τὸ 1903 ἐπεσκέφθη μετὰ τοῦ B o s a n q u e t τὸν χώρον ὅπου ὑπὸ χαμηλὴν ὄφρυν τοῦ λόφου διεκρίνετο σειρὰ κοιλωμάτων. Ἐν τούτων εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἀποθέτης ἀναθημάτων· διὰ μικρᾶς σκαφῆς ἤλθον εἰς φῶς καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδώλια καὶ ζῶδια (ἐν μέγα βοδὸς καὶ πόδες συνεζευγμένοι ἀνδρικών εἰδωλίων), ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Πετσοφᾶ τόσοσιν κατὰ τὸν τύπον ὅσον καὶ κατὰ τὸν πηλόν.

3) Ἰε ρ ὀ ν Χ α μ α ἰ ζ ι. Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ κωνοειδοῦς λόφου, τοῦ γνωστοῦ λόφου τῆς ὀξείας αὐτοῦ κορυφῆς μὲ τὸ ὄνομα τὸ Σουβλωτὸ Μουρί, νοτίως τοῦ χωρίου Χαιμαῖζι Σητείας, κεῖται τὸ ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦδιδου ἀνασκαφὲν κτήριο, τὸ ὅποῖον ἠρμηνεύθη ὑπ'

---

*rest of the objects in clay γ*. Δὲν ἀποφαίνεται ὁμως ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Bosanquet ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ πηλοῦ γ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς τοῦ α. Ἐκ τοῦ εὐρήματος τοῦ Ἰεροῦ Μαζᾶ ἀπεδείχθη τοῦτο ἀπίθανον καὶ τοῦτο καθιστᾶ πολὺ πιθανὴν τὴν χρονολόγησιν τῆς εὐμεγέθους κεφαλῆς εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον. Τὸ μέγεθος, ἡ τεχνικὴ τελειότης, ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ λοιπὰ εἰδώλια ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι τὸ εἶδωλον παρίστα μᾶλλον θεότητα. Ὡστε δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι οὐδὲν ἴχνος ἔξ εἰδώλου θεότητος ἀνευρέθη ἐν Πετσοφᾶ. Ἡ ὑπαρξὶς μεγάλων εἰδῶλων κατὰ τὴν ΜΜ I-II ἐποχὴν ἐπιβεβαιούται διὰ τῆς ἐκ Παλαιοκάστρου μεγάλης κεφαλῆς εἰδώλου, ἀριθ. 4908, ἀτυχῶς μὴ δημοσιευθείσης. Περὶ τοῦ ἀναλόγου μεγέθους ταύρου ἐκ Μαζᾶ βλ. ἀνωτέρω.

<sup>62</sup>) E v a n s, P. of M. I σ. 151, M a r i a n i, Antiquità Cretesi, «Mon. Ant.» VI (1895) σ. 182, εἰκ. 17, σελ. 176, εἰκ. 5.

<sup>63</sup>) Τὰ δύο ἱερά δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτουν εἰς ἓν καὶ μόνον. Διὰ τὸ δεῦτερον βλ. BSA IX (1902-3) σ. 276. Πρβλ. Nilsson, αὐτ. σ. 71.



αὐτοῦ ὡς μεσαιωνικὴ οἰκία<sup>64</sup>. Τόσον ὅμως ἡ θέσις ὅσον τὸ ἔλλειψοειδὲς σχῆμα, ἢ ἔσωτερικὴ διάμθρωσις καὶ τὸ μέγεθος (22×14,5 μ.) τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀφήνουν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας. Ὁ εἰς τὸ κέντρον βόθρος, ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τοὺς ΜΜΙ ἀποθέτας, εἶναι ἀμφίβολον ὅτι ἦτο ποτὲ δεξαμενὴ ὕδατος: οὔτε τὸ κτιστόν, οὔτε τὸ λαξευτόν αὐτοῦ τμήμα θὰ συνεκράτει τὸ ὕδωρ καὶ τὸ κτήριον θὰ ἔδει νὰ εἶχε τότε στέγην πρὸς τὰ ἔσω ἐπικλινῆ. Βωμὸς καὶ τέφρα εἰς ἓν τῶν δωματίων ἀποδεικνύουν λατρείαν. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα βεβαίως δὲν εἶναι ἐπαρκῆ διὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ὡς Ἱερόν. Διὰ τὴν ἱερότητα ὅμως τῶν περιφερῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ σχήματος εἰς τάφους καὶ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος ὁμιλεῖ αὐτὸς ὁ Ξανθοῦδίδης (σ. 159 κ.ἑξ.). Ὑπενθυμίζω τοὺς περιφερεῖς οἰκίσκους-ἱερὰ, οἵτινες ἀπὸ τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων κληρονομοῦνται εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικούς (βλ. τὸ ἄριστον ὁμοίωμα τοιοῦτου ἱεροῦ εἰς τὴν Συλλογὴν Γιαμαλάκη)<sup>65</sup>. Ἐπίσης τὰ ἐντὸς τοῦ κτηρίου ἀνευρεθέντα δὲν ἀποδεικνύουν Ἱερόν, ἀποτελοῦν ὅμως ἀξιόλογον περὶ τούτου ἔνδειξιν, ἀφοῦ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ βωμὸς, ἱκανοὶ λύχνοι, πύραυνον, ρυτὸν καὶ κυλινδρικὸν σκεῦος, ὅμοιον πρὸς τὰ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Κουμάσας ἀνευρεθέντα. Ἄλλως δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐντὸς τῶν ἀναμφισβητήτως ἱερῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τοῦ Γιούκτα δὲν ἀνευρέθησαν σκευὴ ἢ εἶδωλα ἀποδεικνύοντα τὴν ἱερότητα τῶν. Πολὺ σημαντικὸν ὅμως εἶναι τὸ γεγονός τῆς ἀνευρέσεως τριῶν εὐμεγέθων εἰδωλίων καὶ κεφαλῆς τετάρτου εἰς ἓν ἔξωτερικῶς ἐφαπτόμενον τοῦ οἰκήματος διαμέρισμα καὶ εἰς ἕτερον, συνεχόμενον πρὸς τοῦτο, σειρᾶς χαλκῶν ἐργαλείων καὶ ὄπλων, ἀναλόγων μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀνετίθεντο καὶ εἰς ἱερὰ σπήλαια ἢ ἄλλους τόπους λατρείας<sup>66</sup>. Ταῦτα εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐρρίφθησαν ἐκ τοῦ οἰκήματος πρὸς τὰ ἔξω, ἀφοῦ μάλιστα τὸ οἰκοδόμημα περιεκλείετο ὑπὸ παχέων τοίχων ἄνευ ἀνοιγμάτων, τὰ δὲ διαμερίσματα ὅπου τὰ εἶδωλα καὶ τὰ χαλκᾶ ἦσαν κλειστά. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἱερῶν ἀποθετῶν, ἀναλόγων πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν τοὺς κυκλικοὺς τάφους

<sup>64</sup>) Στ. Ξανθοῦδίδου, Προϊστορικὴ οἰκία εἰς Χαμαίτι Σητείας, Ε Α 1906, σ. 118 κ. ἑξ.

<sup>65</sup>) Δημοσιεύσεις του ὑπὸ Στυλ. Ἀλεξίου, «Κρητ. Χρονικά» Δ' (1950) σ. 441 κ. ἑξ., ὅπου προσάγονται πολλὰ ἀνάλογα.

<sup>66</sup>) Ὁ Ξανθοῦδίδης, αὐτ. σ. 120, ἐνόμισε ταῦτα μεταγενέστεραν μυκηναϊκῶν χρόνων προσθήκην ὅμως τόσον τὰ εἶδωλα, ὅσον ἴσως τὰ ὄπλα — βλ. καὶ τὰ μετ' αὐτῶν ἀνευρεθέντα λίθινα πόματα — δεικνύουν χρονολογίαν ΜΜΙ. Ἄλλως αὐτὸς ὁ ἀνασκαφεὺς παραδέχεται τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἀπερρίφθησαν ἐκ τοῦ ἱεροῦ δωματίου 4α τῆς οἰκίας, ἥτις οὐδὲν μεταγενέστερον τῆς ΜΜΙ ἐποχῆς παρέσχεν.

τῆς Μεσσαράς διὰ νὰ δεχθοῦν τὰς εἰς τοὺς νεκροὺς προσφορὰς<sup>67</sup>. Ἐχομεν λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα Ἱερὸν Κορυφῆς ἐνθα μέγα ἔλλειψοειδὲς κτήριο ἐχρησίμευσεν ὡς κύριον ἱερὸν, ἐνῶ αἱ ἀναθέσεις ἐγένοντο ἐντὸς κτιστῶν διαμερισμάτων. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν εἰδώλων οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν<sup>68</sup>. Ὁ τύπος καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν εἶναι ἀνάλογος τῶν ἐν Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ (πρὸς τὸν πιλίσκον, τὸ φόρεμα μὲ τὰς πλαγίας πτυχώσεις τῆς γυναικὸς καὶ τὰς καμπυλότητος τῶν βραχιόνων). Ἀνάλογον στάσιν προσευχῆς τῶν ἀνδρῶν καὶ ὁμοίαν γυναικείαν ἐσθῆτα μὲ πλαγίας πτυχώσεις θὰ συναντήσωμεν εἰς τὴν ομάδα εἰδώλων τοῦ Πισκοκεφάλου Σητείας.

4) Ἱε ρ ὸ ν Π ι σ κ ο κ ε φ ἄ λ ο υ Σ η τ ε ί α ς.

Αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ ἱεροῦ Πισκοκεφάλου εἶναι ὀλίγαι καὶ σποραδικαί· τὰ ἐξ αὐτοῦ προερχόμενα ἀναθήματα ἄλλα ἐξηφανίσθησαν, ἄλλα ἐπωλήθησαν λάθρα, μία δὲ σειρὰ λίαν σημαντικῶν παρέμεινε μέχρι σήμερον οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτος καὶ δημοσιεύεται ἐνταῦθα.

Ὁ *Evans* ἐπεσεκέφη πρώτητος τὸ 1894 μίαν θέσιν εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς μιλίου ἀπὸ τὸ χωρίον καὶ ἀριστερὰ τῆς νέας ὁδοῦ καὶ ἐσημείωσεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν του ὑπὸ ἡμερομηνίαν 12/4/94 τὴν παρουσίαν λειψάνων τοίχων καὶ ὀστράκων<sup>69</sup>. Οὐδεμία ὅμως συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου ἐπηκολούθησε. Δύο ἔτη κατόπιν ὁ *Lucio Mariani* ἐδημοσίευσεν ὡς ἐκ Σητείας προερχόμενον σημαντικὸν εἶδώλιον γυναικὸς, τὸ ὁποῖον εἶχε λάβει ὡς δῶρον<sup>70</sup> (ἐνταῦθα πίν. ΣΤ 1 ἀρ. 2, ἐξ ἔκμαγειου) ἢ προέλευσίν του ἐκ Πισκοκεφάλου, μικρὸν ἀπέχοντος ἐκ Σητείας καὶ ἀποδώσαντος εἰδῶλια ἐντελῶς ὁμοίου τύπου, δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ. Τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ὡς ἐκ Πισκοκεφάλου προερχόμενον εἶδώλιον (ἐνταῦθα πίν. ΣΤ 2, ἀρ. 2) ὑπὸ τοῦ *F. Forster*, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐκ Πραισοῦ προερχομένων<sup>71</sup>. Τὸ

<sup>67</sup>) Βλ. *Xanthudides*, *The Vaulted Tombs of Messarà*, London 1924.

<sup>68</sup>) Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 66. Ἐκ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ προσκίσματα χρονολογίας ἐξάγεται ὅτι ὁ ἀνασκαφεὺς ἐθεώρησε τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρεθέντα εἰδῶλια καὶ ὄπλα ΥΜΙΙΙ.

<sup>69</sup>) Βλ. *J. Pendlebury—Money—Coutts—Eccles*, *Journeys in Crete*, 1934 ἐν *BSA XXXIII* (1932-3) σ. 96.

<sup>70</sup>) *Lucio Mariani*, *Antichità Cretesi*, «*Mon. Ant.*» VI (1896) σ. 27 εἰκ. 3 καὶ 4. Ὁ δημοσιεύσας σημειοῖ: «*trovata a Sitia e regalatami da Haggi Ikonotaki*». Τὸ εἶδώλιον πιθανῶς εὐρίσκεται εἰς τὸ *Museo Pigorini* (Ρώμη), ἔκμαγειον δὲ τούτου εὐρίσκεται κατατεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

<sup>71</sup>) Ἐν *BSA VIII* (1901-2) σ. 273, εἰκ. 1. Τοῦτο εἶναι καθ' ὅλα ὁμοιον πρὸς τὸ τοῦ πίν. ΣΤ 2, ἀρ. 3 τῆς ἀκολουθοῦσας ομάδος.

ἔτος 1910 ἀπεστάλησαν ἐκ Σητείας καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἱεροκλείου ὁπῶν συνολικῶς ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ὠραία ὑπὸ τοῦ Valentin Kurt Müller τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα κεφαλὴ γυναικός, τὴν καλὴν ἀπεικόνισιν τῆς ὁποίας ἐπανελάβεν ὁ Helmuth Bossert εἰς τὸ περὶ Κρήτης βιβλίον του<sup>72</sup>. Ὁ Müller ἀνέφερεν ἐν δημοσίευσίᾳ τὰς διὰ τοῦ G. Rodenwaldt διαβιβασθείσας πληροφορίες τοῦ Ἰωσήφ Χατζηδάκη, σχετικὰς μὲ τὸ εὔρημα, καὶ παρέθεσε τὴν ἐπίσης ἀποσταλεῖσαν εἰς αὐτὸν περιγραφὴν τῶν ἀντικειμένων<sup>73</sup>. Βάσει τῆς περιγραφῆς ταύτης καὶ ἡμιεξιτήλου πινακίδος ἐταυτίσθησαν τὰ ἀντικείμενα τῆς ομάδος ταύτης, τὰ ἀποκείμενα εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου (ἐνταῦθα Πίν. ΣΤ' 1, ἀρ. 1, ΣΤ' 2, ἀρ. 2, 7, 10, Πίν. Ζ' ἀρ. 9). Ἡ ταύτισις ἀπεδείχθη βραδύτερον ὀρθῆ διὰ τῆς φωτογραφίας ἣν εὔρομεν δημοσιευμένην ὑπὸ τοῦ R. Hutchison, εἰς τὴν συμπληρωματικὴν δημοσίευσιν τῶν ἐκ Παλαικάστρου καὶ Πραισοῦ εὑρημάτων<sup>74</sup>.

<sup>72</sup>) Valentin Kurt Müller, *Der Polos, die griech. Götterkrone*, Berlin 1915, σ. 12, πίν. 1. Helmuth Bossert, *Alt Kreta*, Berlin 1921, εἰκ. 141 καὶ σ. 31.

<sup>73</sup>) V. K. Müller, αὐτ. σ. 12, ὑποσ. 5. ὅπου παρατίθεται τὸ σημεῖωμα: «*Ausserdem (ἐνν. τῆς ὠραίας κεφαλῆς) wurden gefunden: 1) Untere Hälfte einer Frau. H. 13,2 cm. Ähnliches Fragment aus derselben gegend Sitia, Mon. Linc. VI, S. 171 ff. Fig. 314. 2) Bein und Hüfte eines Mannes; rötlicher Firnisüberzug; H. 15,5 cm. 3) Halber Ober- und Unterschenkel; starke Muskulatur. 4) Bein oder Arm; Reste von braunem Firnisüberzug. Länge 8,2 cm. 5) Bürtiger Kopf mit Mütze; rötlicher dunkler Ton; glimmerhaltig. 6) Halbe Fussplatte mit Fuss; H. 4,3 cm. L. 6,4 cm. 7) Massive «ἀκανθόχοιρος». Sehr nahe verwandt sind die Funde in Petsofá; Ähnliche Kopfe und Proportionen; gleiche Trittplättchen und gleich stilisierte Tiere als Weihgeschenke. Zeit also Middle Minoan I».* Εἰς τὸ ἔγγραφο τῆς Δημοσυχίας Σητείας (ἀριθ. 240/126 τῆς 5-4-1910) παρέχεται ἡ ἀκόλουθος περιγραφή: «*Ἐν ἀγαλμάτιον πῆλινον ἄνευ κεφαλῆς καὶ ποδός, δύο κεφαλὰς ἀγαλμάτων, ἡ μία εἰκονίζουσα κεφαλὴν γυναικός καὶ ἡ ἑτέρα ἀνδρός, ἕτερον παριστάνον σῶμα γυναικός ἄνευ κεφαλῆς, τοῖα τεμαχία ἀγαλμάτων, ἐν ἄγαλμα πῆλινον εἶδος ἀκανθόχοιρον».* Τὰ στοιχεῖα προελεύσεως καὶ εἰς τὰ δύο σημειώματα εἶναι τὰ αὐτά: εἰς τὸ πρῶτον: «*gekauft von einem Manne namens Βασιλιάκης, Fundort χωρίον Πισοκεφάλο, Βουρβουλίνα (sic), eine halbe Stunde von Siteia*» εἰς τὸ δεύτερον «*ἀνευρέθησαν πρὸ καιροῦ παρὰ τοῦ Γεωργίου Ν. Χατζηδάκη εἰς θέσιν Βουρβουλίδα τῆς περιφερείας Πισοκεφάλου».*

<sup>74</sup>) BSA XL (1939-40), Unpublished objects from Palaikastro and Praesos, σ. 43, πίν. 20 Β. Ἡ φωτογραφία εἶναι, φαίνεται, παλαιά, ληφθεῖσα παρὰ τοῦ Bosanquet ἴσως ἐν Σητείᾳ, ἀπέκειτο δὲ μετὰ τῶν ἄλλων σημειωμάτων βάσει τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ δημοσίευσίς. Εἰς τὴν φωτογραφίαν δὲν εἶχε περιληφθῆ μόνον ὁ πούς Α 1 ζ.



Τὸ ἔτος 1930 προσεκομίσθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ὑπὸ τοῦ μικροπωλητοῦ Κιοστόγλου ἕξ εἰδώλια καὶ ζῳδία, τὰ ὅποια οὗτος, ὡς ἐδήλωσεν, εἶχεν ἀγοράσει εἰς τὸ Πισκοκέφαλον Σητείας παρὰ τοῦ εὐρόντος αὐτὰ παιδός. Ταῦτα ἦσαν, φαίνεται, οἱ κορμοὶ τῶν δύο μεγάλων εἰδωλίων (πίν. ΣΤ' 1, ἀρ. 3 καὶ 4), ὁ μὲ ἐπενδύτην κορμὸς (πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 5) καὶ δύο ἢ τρία τῶν περιέργων ζωυφίων (πίν. Ζ' 1, πλὴν τοῦ ἀριθ. 9). Ταῦτα ἀπεστάλησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρακλείου μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι ὑπῆρχον καὶ πολλὰ ἄλλα ἀνάλογα εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν πωλούμενα ἐλευθέρως. Οὕτω ἐδόθη ἡ εὐκαιρία εἰς τὸν Ἐφορον Μαρινᾶτον νὰ ἀνευρευνήσῃ ἀκριβέστερον τὴν προέλευσιν τοῦ εὐρήματος, νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν χώρον καὶ νὰ ἐνεργήσῃ μικρὰν καὶ ἐντελῶς πρόχειρον ἀνασκαφικὴν δοκιμὴν κατὰ τὸ ἔτος 1931. Τὰ πορίσματα ἀνέφερον ὁ ἴδιος περιληπτικῶς εἰς ἔκθεσίν του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας<sup>75</sup>.

Ὁ χώρος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνευρέθησαν τὰ πωληθέντα εἰς τὸν Κιοστόγλου εἰδώλια ὑπεδείχθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πωλήσαντος παιδός Ἑλ. Βασιλάκη, ὅστις παρέδωκε καὶ τινὰ ἄλλα δευτερεύοντα τεμάχια εἰς τὸν Ἐφορον<sup>76</sup>. Ἔκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου Κατρίνια<sup>77</sup>, βορειοδυτικῶς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωρίου· τὰ εὐρήματα ἐγένοντο ὄχι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ΒΑ τούτου κλιτύος· ὑπέθεσεν ὁμως ὅτι τὰ ἀναθήματα κατεκυλίσθησαν πρὸς τὰ ἐκεῖ ἕξ ὑψηλοτέρου

<sup>75</sup>) Ἡ ἔκθεσις ὑπεβλήθη τὴν 16ην Ἰουλίου 1931 καὶ φέρει εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἦντιλσα διαφόρους πληροφορίας περὶ τῶν κατὰ διαδοχὴν εὐρημάτων, τὸν ἀριθ. 154.

<sup>76</sup>) Ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος παρεδόθησαν τότε εἰς τὸν κ. Μαρινᾶτον καὶ σπουδαῖος σκαρaboειδῆς σφραγιδόλιθος ἐκ μέλανος λίθου μὲ ἐξίτηλον δέλτον αἰγυπτίου Φαραώ, καὶ ὠραῖον ἐξάρτημα ἐξ ἀμεθύστου.

<sup>77</sup>) Κατρίνια ὀνομάζονται ἐν Κρήτῃ τὰ λεπτὰ ἀρχαῖα νομίσματα· φαίνεται ὅτι ὁ λόφος ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐκ τῆς συχνῆς ἐπὶ τούτου ἀνευρέσεως τοιούτων νομισμάτων. Ἡ ὑπαρξίς ἄλλως ἀρχαιοτήτων ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐβεβαιώθη καὶ ὑπὸ τοῦ Evans καὶ τοῦ Schachermeyr (βλ. κατωτέρω). Κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Πισκοκεφάλου παρασχεθείσας μοι τελευταίως πληροφορίας ἡ θέσις Βουρβουλίδα εἶναι πολὺ γειτονικὴ τῆς θέσεως Κατρίνια· ἡ πρώτη εἶναι μᾶλλον πεδινὴ καὶ ὑπόκειται τῆς δευτέρας, ἥτις εἶναι λοφώδης. Ὅτι καὶ τὸ εὐρημα τοῦ 1910, τὸ σημειούμενον ὡς γενόμενον ἐν θέσει Βουρβουλίδα, προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου τοῦ λόφου Κατρίνια, ἐσημειώθη ὁμως τὸ γνωστότερον ὄνομα τῆς περιοχῆς, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ εἰς τὰ Κατρίνια ἀνευρῶν τὰ ἀναθήματα τῆς δευτέρας ὀμάδος Ἐλευθέριος Βασιλάκης ἦτο συγγενὴς τοῦ Κ. Μ. Βασιλάκη, εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν τὰ πρῶτα εὐρήματα, εἰς τὸν τελευταῖον δὲ τούτον παρέχει τὸ 1931 ἡ ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία ἄδειαν καλλιτεργείας· αἱ δύο ὀμάδες ἕξ ἄλλου παρέσχον ἀντικείμενα ἐντελῶς ὅμοια.

σημείου. Δὲν παρατήρησεν ἴχνη κτηρίων ἢ ἄλλων λειψάνων, ἀναλόγων πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Evans σημειωθέντων. Ἡ ἐπὶ τόπου διενεργηθεῖσα σκαφή ὑπῆρξε σύντομος καὶ ἐντελῶς ἐπιφανειακή, γενομένη δι' ἐνὸς μόνον ἐργάτου. Ἀπεδόθησαν τινὸς τεμάχια ἀναλόγων τῶν ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἀνακαλυφθέντων ἀναθημάτων καὶ περιουσιολογῶν ἕν ὁμοιον ζωόφιον. Ὁ Μαρινάτος, παρὰ τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ καλλιέργεια καὶ αἱ λαθραῖαι σκαφαὶ εἶχον ἐπιφέρει ἰσχυρὰν ἀναμόχλευσιν τοῦ χώρου, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τὴν ἄδειαν εὐρυτέρας ἀνασκαφῆς, ἢ ὅποια παρεχωρήθη· πλὴν ὁμως δὲν ἐπραγματοποιήθη ἡ ἔρευνα, λόγῳ ἐντατικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ Ἐφόρου εἰς ἄλλας ἀνασκαφικὰς ἐργασίας (εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, Ἀμάριον κ.ά.)<sup>78</sup>. Τὰ γενόμενα εὐρήματα συσχέτισεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Valentin Müller δημοσιευθεῖσαν ὠραίαν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄλλα μετ' αὐτῆς πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀνευρεθέντα, ὑπεστήριξε δὲ τὴν ἐνότητα τοῦ εὐρήματος παρὰ τὰς ἐκφρασθεῖσας ὑπὸ πολλῶν ἐπιφυλάξεις, διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἢ μᾶλλον ἑλληνιστικὴν ἐμφάνισιν τῆς κεφαλῆς (βλ. κατωτέρω). Ἐν ἀναμονῇ τῆς διενεργείας συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τὰ οὕτω ἐκ πολλῶν πηγῶν προελθόντα ἐκ Πισκοκεφάλου ἀναθήματα, καίτοι λίαν σημαντικά, παρέμειναν οὐσιαστικῶς ἀδημοσιευτά. Ἐκρίνα νῦν ἀπαραίτητον νὰ τὰ δημοσιεύσω ἐνταῦθα<sup>79</sup>, ἀφοῦ μάλιστα ὁ χαρακτήρ τοῦ χώρου ὡς ὑπαιθροῦ ἱεροῦ ἐπὶ λόφου μᾶλλον βεβαιούται, ἵνα γίνωσιν οὕτω κτῆμα τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ John Pendlebury κατὰ τὴν περιοδείαν του, τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσε συνοδείᾳ τῶν δεσποινίδων Moneys-Coutts καὶ Eccles, ἀνὰ τὴν Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1934, διήλθε διὰ τοῦ Πισκοκεφάλου, ἀλλ' ὡς φαίνεται, δὲν ἐπεσκέφθη τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ, ἀρκεσθεῖς νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ἔκθεσίν του<sup>80</sup> ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ἐπισκέψεων τοῦ Evans καὶ Μαρινάτου, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπανέλαβεν εἰς τὸ συστηματικὸν περὶ τῆς Κρητικῆς Ἀρχαιολογίας ἔργον του<sup>81</sup>. Τὸν χώρον ὁμως τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου ἐπε-

<sup>78</sup>) Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Μαρινάτος καὶ κατὰ τὰ ἀκολουθήσαντα ἔτη, καὶ μέχρι τοῦ 1936, δὲν ἀπέβαλε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν.

<sup>79</sup>) Ὁ Μαρινάτος ἐσκόπευε νὰ δημοσιεύσῃ τὸ εἶρημα τοῦ 1910, τὰ ἐν ἔτει 1930-31 περιουσιολογῶν καὶ τὰ ὀλίγα ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρεθέντα μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς εὐρυτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης. Ἡ μὴ πραγματοποιήσις τῆς τελευταίας καὶ αἱ πολλαὶ τού ἀσχολίαι τὸν ἠμπόδισαν. Ἀπευθύνω καὶ ἐντεῦθεν τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος δημοσιεύσεως.

<sup>80</sup>) Βλ. ἐν ὑπόσ. 69.

<sup>81</sup>) J. Pendlebury, *Archaeol. of Crete*, σ. 126.

σκέφθη κατά την περιοδείαν του ἀνά τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1938 ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Fritz Schachermeyr, ὅστις περιέλαβεν ὀλίγας πληροφορίας εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν περὶ αὐτῆς ἐκθεσίᾳ του<sup>82</sup>. Ἐσημείωσε τὴν παρουσίαν ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ὁστρούκων καὶ τὴν ἀνακάλυψιν ἑνὸς μωσαϊκοῦ, ἀνέγραψε δὲ καὶ τὴν ἀνεύρεσιν μινωικῶν εὐρημάτων, κατὰ πληροφορίας τῶν χωρικῶν, νοτίως τοῦ χωρίου<sup>83</sup>.

Αἱ ὁμίδες τῶν ἀναθημάτων Mariani καὶ Forster, τῶν πρὸ τοῦ 1910 ἀνευρεθέντων καὶ σημειουμένων ὡς ἐκ Βουρβουλίδα προερχομένων, τῶν ὑπὸ τοῦ Κιοστόγλου ἀγορασθέντων παρὰ τοῦ ἀνευρόντος ταῦτα παιδὸς Ἐλευθερίου Βασιλίκη, τῶν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου τέλος περισυλλεγέντων καὶ τῶν ὀλίγων ἐπὶ τοῦ λόφου Κατρίνια κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρεθέντων ἀποτελοῦν τελείως ὁμογενῆ κατηγορίαν περιλαμβάνουσαν ὅμοια ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων ἡ μορφή καὶ τὰ εἶδη ἀποδεικνύουν ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ ἀναθημάτων ἱεροῦ ἀναλόγου ρύσεως πρὸς τὸ τοῦ Πετσοφᾶ. Παρίστανται καὶ ἐνταῦθα ἄφ' ἑνὸς λάτρεις ἄρρηνες καὶ θήλειαι, οἱ πρῶτοι μὲ ἀπλοῦν περίζωμα, αἱ δευτέραι μὲ περίτεχρον ἐνθῆτα καὶ κόμμωσιν, ἀτονέμουσαι λατρείαν μὲ ὠρισμένας κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ εὐθυτενῆ πρὸ τῆς θεότητος στάσιν' ἄφ' ἑτέρου ἐμφανίζονται ἀναθηματικά τινα ζῶδια, ὄχι ἀγνώστων καὶ ἐν Πετσοφᾶ, ἀλλ' ἐκεῖ μᾶλλον σπανίων τύπων. Ἡ παρεχομένη ὅμως γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι διάφορος καὶ προφανῶς τὰ εἶδωλα προέρχονται ἐξ ἄλλου ἐργαστηρίου: εἶναι κατὰ κανόνα εὐμεγέθη καὶ ἔχουν καλύτεραν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν' ἢ ἡδη δημοσιευμένη ὠραία γυναικεία κεφαλὴ εἶναι μάλιστα καταπληκτικὴ, πικρόχρυσα ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀνήκει εἰς καλοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους διὰ τὴν περίτεχρον καὶ λίαν ἐπιμελῆ κόμμωσίν της. πολλὰ δὲ διὰ τοῦτο ἐξέφρασαν ἀμφιβολίας διὰ τὴν μινωικὴν αὐτῆς προέλευσιν. Ὅμως, ὡς θὰ ἀναπτυχθῆ περαιτέρω, οὐδ' ἡ παρὰ μικροτέρα ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι ὁλόκληρον τὸ εὐρημα εἶναι ἐνιαῖον, χρονολογούμενον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μεσομινωικῆς ἐποχῆς.

Ἡ περιγραφή τῶν ἀντικειμένων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

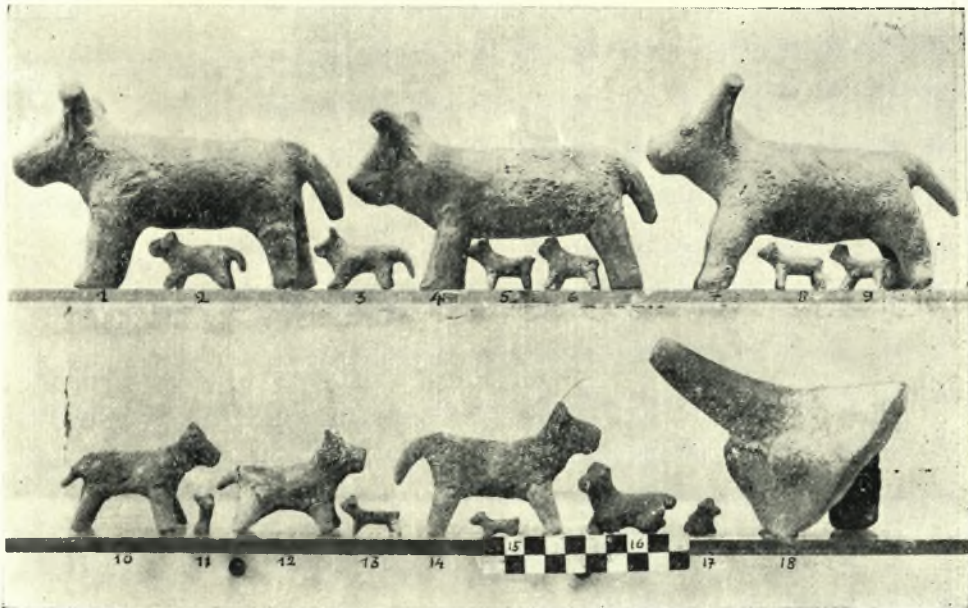
<sup>82</sup>) «Arch. Anz.» 1938, 3/4, σ. 474. Ἐν τὰ ὑπὸ τοῦ Evans σημειωθέντα ἀρχαῖα (βλ. ἀνωτέρω), τὰ ὁποῖα φαίνονται ἑλληνικά, παρατηρήθησαν, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶν. Παράδοξον φαίνεται ὅτι τόσον ὁ Μαρινάτος ὅσον καὶ νῦν ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Πισκοκεφάλου ἐβεβαίωσαν ὅτι δὲν φαίνονται κατὰ χώραν λείψανα κτηρίων.

<sup>83</sup>) Εἰς θέσιν Βελῆ Μπέη, ἔνθα τὸ ἐλαιόφυτον Ἰωάννου Λιανουδάκη, εἰς ἀπόστασιν 5 λεπτῶν ἀπὸ τοῦ χωρίου ἀνευρέθη τὸ 1938 ἐντὸς τῆς γῆς πίθος μεγάλου μεγέθους κενὸς (πληροφορία Διοικήσεως Χωροφυλακῆς Σητείας).





1.— Πήλινα ειδώλια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ.



2.— Πήλινα ζῴδια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ.



1.— Πήλινα ειδώλια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πετσοῦ.



2.— Τμήματα πηλίνων ειδωλίων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πετσοῦ.



## Α) Εἰδῶλια λατρευτῶν.

1) Ἀνδρῶν. α) Εἰδῶλιον εὐμέγεθες λατρευτοῦ, διασῶζον ἀριστα τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ μετὰ τῆς κεφαλῆς, ὕψους ὡς συνεπληρώθη 0,295 μ. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ κάτω ἡμίσεος ἐγένετο κατὰ τὰ κατωτέρω β καὶ γ, ἐλεγχομένη ὡς ὁρθὴ ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὑπάρχει ἡ αὐτὴ διάπλασις τῆς ὀσφύος καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ περιζώματος, ὡς καὶ τὸ αὐτὸ ἐρυθρὸν ἐπίχρῳσμα. Τὸ ἐπίχρῳσμα τοῦτο, τόνου μᾶλλον ἀνοικτοῦ πυροῦ, ἐκάλυπτε πάλαι δλόκληρον τὸ σῶμα καὶ μόνον ἡ κόμη, οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ ὀφρύες ἐγράφησαν ἐπὶ τούτου διὰ καστανομέλανος χρώματος<sup>84</sup>. Ἡ κόμη ἄλλως ἀπεδόθη καὶ πλαστικῶς δι' ὀφιοειδῶς ἐλισσομένων, οὐχὶ μακρῶν, βοστρύχων, οἵτινες ἐκκινουῦν ἀκτινοειδῶς ἐκ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς, ὅπου συνεστρέφετο ἄλλος πλόκαμος, νῦν ἐν μέρει ἀποκρουσθεῖς. Τὰ ὅτα ἀποτελοῦν μικρὰ τετρημένα ξεῖραματα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ λατρευτικὴ στάσις τῶν χειρῶν : ἡ μία, ἡ δεξιὰ, κάμπτεται ἐνώπιον τοῦ στήθους, πρὸς τὸν ὄμον, ἐνῶ ἡ ἑτέρα κρατεῖ τὸν καρπὸν τῆς πρώτης. Ἡ κάμπυλότης τῶν χειρῶν κατὰ τοὺς ὄμους ἐνθυμίζει τὰ ἀνδρῳκὰ εἰδῶλα τοῦ Χαμαῖτι<sup>85</sup>. Ἡ κεφαλὴ συνεκολλήθη. Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 3 καὶ πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 3.

β) Τμήμα ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω ὁμοίου ἀνδρῳκοῦ εἰδῶλιου, τοῦ ὁποίου ὁ εἰς πούς εἶναι ἀποκεκρουσμένος ἀπὸ τοῦ γόνατος — τὸ κάτω τούτου συνεπληρώθη — ὁ δὲ ἕτερος, ὁ ἀριστερός, ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης. Ὅμοιον ἐπίχρῳσμα. Ἐνταῦθα εἶναι περισσότερον σαφῆς ἡ λίαν στενὴ ὀσφὺς λόγῳ τῆς περισφίξεως διὰ ζώνης, ἣτις ὅμως δέν δηλοῦται, καίτοι εἶναι βέβαιον ἐκ τῆς δηλώσεως τοῦ περιζώματος ὅτι ὑπῆρχεν. Ὁ αἰδοιοθύλακος διαφαίνεται ὑπὸ τὸ περιζώμα, τοῦ ὁποίου τὸ μακρύτερον ἄκρον καὶ ἡ ὀπισθία κάτω παρυφὴ δηλοῦται πλαστικῶς. Καλὴ πλάσις τῶν γόμφων, τῶν κνημῶν, καὶ τῶν γονάτων εἰς ἃς ἀπεδόθη σαφῶς τὸ προέχον ὄστοῦν καὶ ὁ μῦς. Μῆκος, ὡς συνεπληρώθη, 0,16 μ. Πίν. ΣΤ 2, ἀριθ. 3.

γ) Τμήμα ἐντελῶς ὁμοίου εἰδῶλιου, ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς ὀσφύος — τὸ ἀνώτερον συνεπληρώθη — μέχρι τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν κνημῶν. Ἰσχυρὰ δῆλωσις τῆς ὄστεώσεως καὶ τῶν μυῶν τῶν κνημῶν. Ἰκανὰ ἴχνη λευκοῦ χρώματος κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ περιζώματος καθιστοῦν βέβαιον ὅτι τοῦτο ἀπεδόθη διὰ λευκοῦ. Μῆκος, ὡς

<sup>84</sup>) Τοῦτο, πλὴν ἐξαιρέσεων, εἶναι γενικὸν εἰς τὰ ΜΜΙ εἰδῶλια, ἐρμηνεύει δὲ τὴν περιέργον ὄψιν αὐτῶν ὡσάκις ἔχει ἐξαφανισθῆ ἡ χρῳσις. Ὑπάρχουν ἐνταῦθα ἰκανὰ ἴχνη τῶν κύκλων τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὀφρῳῶν καὶ ἴχνη τινὰ λευκοῦ, ἀποδίδοντος τοὺς βολβοὺς.

<sup>85</sup>) Ε Α 1906, σ. 135 - 139, εἰκ. 3 καὶ 5.



συνεπληρώθη, 0,135. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 2.

δ) Ὅμοιον τμήμα ἀναλόγου εἰδωλίου, ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ἐρυθροφαίου καὶ ἀκαθάρτου, ἐνῶ ὁ πηλὸς τῶν α-γ εἶναι μᾶλλον καθαρὸς καὶ ὄχλος κατὰ τὴν ἐπιφάνειάν του φαίνεται δι' ἐμβαπτίσεως τῶν εἰδωλίων εἰς λουτρὸν ἐπιμελῶς παρασκευασθέντος πηλοῦ. Δηλοῦται αἰδοιοθύλακος καὶ ὄχι περιζώμα. Τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς εἶναι πολὺ ἀτελέστερον καὶ τὸ ἄνω μέρος φέρει κοιλότητα διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κορμοῦ, κατὰ τὴν γνωστὴν καὶ ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἀλλαχοῦ τεχνικὴν τῆς εἰς δύο ἡμίση κατασκευῆς. Σωζόμ. μήκος 0,11 μ. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 1.

ε) Ἀριστερὸς ποὺς ὁμοίου πρὸς τὰ α-γ εἰδῶλια ἔξ ὁμοίου πρὸς αὐτὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἀποτριβέντος καὶ ὡς ἐκ τούτου μᾶλλον ἀκαθάρτου φαινομένου, μεγαλύτερος τὸ μέγεθος — 0,145 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τῆς κνήμης — τῶν προηγουμένων καὶ ἀνήκων ἐπομένως εἰς εἰδῶλον τοῦλάχιστον κατὰ 0,06 μεγαλύτερον τοῦ α. Δὲν ἀπεικονίσθη.

στ) Τμήμα ποδός, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ μέσου τῆς κνήμης, ἔξ ὁμοίου καθ' ὅλα πρὸς τὸ γ εἰδῶλιον, ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὑπερῦθρου. Σωζ. μήκος 0,08 μ. Δὲν ἀπεικονίσθη.

ζ) Ἀριστερὸς ποὺς ἄνευ τοῦ πέλματος καθ' ὅλα ὅμοιος πρὸς τὸν ε, ἀνήκων ὅμως εἰς πολὺ μικρότερον εἰδῶλον, τοῦλάχιστον κατὰ 0,08 μικρότερον τοῦ α. Σωζόμενον ὕψος 0,08 μ. Δὲν ἀπεικονίσθη.

η) Δύο ἄκροι πόδες, τῶν ὁποίων ὁ εἰς, ὁ μεγαλύτερος, βαίνει ἐπὶ ὀρθογωνίου πλίνθου· τὸ ἥμισυ ταύτης ἀπεκρούσθη μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδός· τοῦ μικροτέρου ἀπεκρούσθη ἡ πλίνθος. Ὁ μετὰ πλίνθου ἀνήκει εἰς εἰδῶλον ὄχι μικρότερον τοῦ α. Δὲν ἀπεικονίσθησαν. Σωζόμ. ὕψος τοῦ πρώτου 0,05, πλάτος πλίνθου 0,063. Τοῦ δευτέρου σωζόμ. μήκος 0,035 μ.

θ) Κεφαλὴ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἔξ ἐρυθροφαίου πηλοῦ, ἀποκεκροσμένη τμήμα τῆς ἀριστερᾶς παρεῖας καὶ τοῦ πώγωνος. Τὸ εἰδῶλον ἦτο πολὺ μεγαλύτερον τοῦ α καὶ τῶν ἀνδρικῶν εἰδῶλων ἐκ Χαμαῖζι. Οἱ ὀφθαλμοὶ μόλις ἐδηλώθησαν πλαστικῶς. Ἡ κόμη παρεστάθη πλαστικῶς ὡς εἰς τὸ α μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι οἱ κυματισμοὶ τῶν βοστρύχων ἀπεδόθησαν μὲ μικρὰς ἐντομάς· ἡ πλαστικὴ των ἀπόδοσις ἐγένετο δι' ἐπικολληθεισῶν ταινιῶν πηλοῦ, τῶν ὁποίων μέρος, μάλιστα κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κρανίου, ἀπεσπᾶσθη. Τὸ ἐπίχρσιμα ἐξηφανίσθη. Ἡ κεφαλὴ εἶχε στερεωθῆ εἰς τὸν κορμὸν δι' ἐξέχοντος κάτωθεν ἐμπολίου. Μήκος 0,065. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 6.

2) Γυναικῶν εἰδῶλια. α) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω τμήμα κορμοῦ γυναικὸς μετὰ τῆς κεφαλῆς (συγκολληθείσης). Διασφῆ-

ται καὶ ἡ διπλῆ ζώνη, μαρτυροῦσα ὅτι τὸ κάτω μέρος παρίστατο μετ' ἐσθῆτος ὁμοίας τῶν β καὶ γ καὶ οὕτω συνεπληρώθη<sup>89</sup>. Ἰσταται εὐθυτενῶς ἀτενίζουσα πρὸς τὰ ἔμπρὸς εἰς στάσιν λατρευτικὴν. Τὴν δεξιὰν χεῖρα, συμπληρωθεῖσαν κατὰ τὸν βραχίονα καὶ τὸν πῆχυν βάσει τῶν σωζομένων ἰχνῶν, φέρει πρὸς τὸν ὄμον κάμπτουςα αὐτὴν πρὸ τοῦ στήθους· ἡ παλάμη οἴονεὶ κρατεῖ τὸν ὄμον. Τὴν ἀριστερὰν φέρει διαγωνίως πρὸς τὴν ζώνην, καλύπτουσα οὕτω διὰ τοῦ πήχεως τὴν κοιλίαν. Οἱ δάκτυλοι ἐδηλώθησαν ἀδρῶς διὰ τινων ἐντομῶν. Φέρει ἐπιμελῆ κόμμωσιν μὲ πυκνοὺς βοστρύχους χωριζομένους εἰς τὸ μέσον διὰ χωρίστρας καὶ πλαισιοῦντας ἑκατέρωθεν τὸ πρόσωπον· οἱ βόστρυχοι οὕτω συγκεντροῦνται ὅπισθεν καὶ ὑψηλὰ εἰς ἐπιμήκη κρῶβυλον, ὅστις κρατεῖται εἰς τὴν θέσιν του περισφιγγόμενος διὰ ταινίας, πλατυτέρας καὶ γωνιουμένης ὅπισθεν, ὡς νὰ ἦτο ἐκ μετάλλου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μάλιστα ἀπεδόθησαν πλαστικῶς· οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὸ στόμα εἶχον ἀποδοθῆ γραπτῶς ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀφθόνων αὐτοῦ ἰχνῶν, ἐκάλυπτεν δλόκληρον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὴν κεφαλὴν πλὴν τῆς κόμης, ἣτις πιθανῶς ἦτο καστανή. Ἐν καὶ δὲν φαίνονται ἴχνη περικορμίου εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολον ὅτι εἰκονίζετο γυμνὴ τὸν ἄνω κορμόν, ἀφοῦ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δ τοῦτο ἐδηλώθη γραπτῶς δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν. Ἡ ταινία τοῦ κρῶβύλου ἦτο ἐπίσης λευκὴ μὲ διακόσμησιν ἐρυθρῶν κατὰ τὰς παρυφάς, μὲ παράλληλα μέλανα γραμμίδια καθέτως κύκλω κατερχόμενα. Πηλὸς δὲ συνήθης. Σφζόμενον μῆκος τοῦ κορμοῦ 0,15. Ὑψος ὡς συνεπληρώθη 0,265. Πίναξ ΣΤ' 1, ἀριθ. 4· πλαγία ὄψις ἐν πίν. Η' 2, ἀριθ. 4.

β) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ ὁμοίου πρὸς τὸ προηγούμενον εἰδωλίου γυναικός, φερούσης διπλὴν ζώνην καὶ πλατεῖαν ἐσθῆτα, ἣτις ἔμπροσθεν μὲν καμπυλοῦται εὐθρῶς πλατυνομένη καὶ καταλήγουσα εἰς τὰ πλάγια εἰς τρεῖς ἑκατέρωθεν κατακορύφους καὶ μεγάλας πτυχάς, ὅπισθεν δὲ ἐπιπεδοῦται τελείως. Ἡ διπλῆ ζώνη, συμπληρωθεῖσα ἐν μέρει, περιήρχετο κύκλω τῆς ὀσφύος ἄνευ διακοπῆς καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ εἰδωλίου εἶναι βαρὺ καὶ κοῖλον κάτωθεν, εἶχε δέ, φαίνεται, κατασκευασθῆ χωριστά, διὰ νὰ προσαρμοσθῆ ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἄνω κορμός. Λόγῳ ἀποτριβῆς τοῦ λεπτοῦ ἐπιχρίοντος πηλοῦ καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος κατέστη ἐμφανὴς ὁ ὑπέρυθρος

<sup>89</sup>) Ὅτι ἡ ἐσθῆς ἦτο ὁμοία ἀποδεικνύουν τὰ πλευρικά ἴχνη τῶν πτυχῶσεων, ἰδίως ὅμως ἡ κατὰ τὸ ὅπισθεν καὶ κάτω μέρος τῆς ζώνης ἐπιπέδωσις, σαφῶς δηλοῦσα τὴν ἐπίπεδον διαμόρφωσιν τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς αὐτῆς. Ἡ ζώνη καμπυλοῦται μόνον περισσότερον ἔμπροσθεν καὶ ὅπισθεν.

πλήρης φυλλιδίων μαρμαρυγίου (μίκας) πηλός. Ίχνη τινά ἐντὸς τῶν πτυχώσεων καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐσθῆς ἦτο ἐπίχριστος διὰ λευκοῦ χρώματος. Σφζόμενον ὕψος 0,35 μ., πλάτος τῆς ἐσθῆτος κάτω 0,10 μ, Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 1, πλαγία ὄψις, πίν. Η' 2, ἀριθ. 1.

γ) Ἐκμαγεῖον τοῦ εἰς τὸν Μαριανί δωρηθέντος ἐν Σητεία καὶ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντος<sup>87</sup> εἰδωλίου γυναικός, ὁμοίου πρὸς τὰ α καὶ β τύπου. Ἦδη ὁ Val. Müller τὸ συνεσχέτισεν μὲ τὸ εὔρημα Πισκοκεφάλου (αὐτ. σ. 12, ὑποσ. 5), λόγω τῆς μεγάλης πρὸς τὸ β ὁμοιότητος. Πράγματι καὶ διὰ τὴν στάσιν, τὸ μέγεθος, τὴν μορφήν τῆς ἐσθῆτος, τὸ βάρος καὶ τὴν ἐσωτερικὴν κοιλότητα οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ Πισκοκεφάλου, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἀπόστασις τοῦ Πισκοκεφάλου ἀπὸ τῆς Σητείας εἶναι μόλις 4 χιλιομέτρα. Ἡ θέσις τῶν χειρῶν εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία μὲ τὴν τοῦ α, καὶ τοῦτο εἶναι σαφές, καίτοι ἡ δεξιὰ ἐν μέρει ἀπεκρούσθη, ἐκ τῶν σφζομένων ἰχνῶν αὐτῆς. Οὕτω τὸ εἰδῶλιον τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν γενομένην ἀποκατάστασιν τοῦ α' ἢ διαφορὰ τῆς ἐσθῆτος ἀπὸ τὴν τοῦ β εἶναι ὅτι τὸ κυρτὸν τοῦ φορέματος εἶναι ὄπισθεν καὶ τὸ ἐπίπεδον ἔμπροσθεν· αἱ πλάγαι ὅμως πτυχαὶ εἶναι ἀκριβῶς ὁμοιαί. Διαφορὰν τινα παρουσιάζει ἡ ζώνη, διότι ὁ κατώτερος κύκλος ταύτης ἔχει δεσμὸν ἔμπροσθεν, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα πίπτουν ἐλεύθερα μέχρι τοῦ μέσου τῆς ἐσθῆτος<sup>88</sup>. Σφζόμενον ὕψος 0,205, πλάτος τῆς ἐσθῆτος κάτω 0,10 μ. Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 2, πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 2.

δ) Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ἀμφότεραι αἱ χεῖρες ἀπεκρούσθησαν, ἡ δεξιὰ τελείως ἢ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ βραχίονος, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ μετ' ἀσφαλείας ἡ θέσις των· ἡ στάσις ἦτο μᾶλλον διάφορος παρὰ εἰς τὰ α καὶ γ, διότι δὲν φαίνονται ἰχνη τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, πιθανῶς δὲ ἦτο ἀνάλογος τῆς τοῦ ἐπομένου εἰδωλίου. Ἐφερε ποτὲ ἀπλὴν μᾶλλον ἢ διπλὴν ζώνην, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἰχνῶν αὐτῆς. Ἡ λάτρις παρεστάθη ἔγκυος καὶ μὲ ἀνεπτυγμένους ἰσχυρῶς τοὺς μαστούς, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἀπεδόθησαν αἱ θηλαί. Ὡς ἐσημειώθη ἤδη, τύποι ἐγκύων γυναικῶν ἐμφανίζονται εἰς Πετσοφᾶ<sup>89</sup>. Τὸ διασωθὲν τμήμα μορφοῦται κάτωθεν εἰς ἐμπόλιον διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν εἰς τὸ κοίλωμα τοῦ κάτω κορμοῦ<sup>90</sup>. Ὁ κορμὸς

<sup>87</sup>) Βλ. ὑποσ. 70.

<sup>88</sup>) Πρβλ. τὰ κρεμώμενα ἄκρα ζώνης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 23 εἰδωλίου Πετσοφᾶ.

<sup>89</sup>) BSA IX (1902-3) πίν. XI, 22 καὶ ἕτερον ἀδημοσίευτον ἐκ Πετσοφᾶ παράδειγμα.

<sup>90</sup>) Τοῦτο εἶναι, ὡς εἶπομεν, σύνηθες εἰς τὰ εἰδῶλια Πετσοφᾶ· πρβλ. τὸ μνημονευθὲν 22.



ἐκαλύφθη διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, διασωζομένου κατὰ τὸ πλεῖστον· παρὰ ταῦτα εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν παρεστάθη γυμνός, διότι ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος διασφύζονται, καίτοι ἀμυδρῶς διακρινόμενα, ἴχνη τῆς δι' ἐρυθροῦ χρώματος διακοσμήσεως τοῦ περικορμίου· μία ταινία μὲ μικρὰ παράλληλα γραμμίδια—πρβλ. τὴν ταινίαν τοῦ κρωβύλου τοῦ α — διέρχεται διαγωνίως ἀπὸ τῆς ζώνης καὶ πλαγίως δεξιὰ τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ· ὀλίγα ἴχνη ἐρυθρῶν γραμμῶν διακρίνονται εἰς τὸ μεταξὺ τῶν μαστῶν κατώτερον μέρος τοῦ στέρνου. Πιθανῶς ἡ μορφή παρίστατο φέρουσα ἀνοικτὸν καὶ ἀφήνον γυμνοὺς τοὺς μαστοὺς περικόρμιον, δενόμενον ἔμπροσθεν μὲ ἱμάντας, ὡς εἰς τὸ εἶδωλον τῆς Θεᾶς τῶν Ὀφρων. Σφζόμ. μήκος 0,105 μ. Πίναξ ΣΤ' 2, ἀριθ. 4. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος.

ε) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ μέρος κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ἰσταμένου εἰς στάσιν προσευχῆς καὶ φέροντος ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας γωνιουμένας πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ στήθους. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ εἶναι ἀποκεκρουσμένη ἀπὸ τοῦ ὤμου, διεκρίνοντο ὅμως σαφῶς τὰ σημεῖα ἐπαφῆς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ δι' ὧν συνεπληρώθη. Ἐλλείπουν ἐπίσης αἱ ἄκραι χεῖρες. Ἡ μορφή φέρει περικόρμιον πλαστικῶς δηλωθέν, εὐρέως ἀνοικτὸν τριγωνικῶς εἰς τὸ στήθος, χωρὶς ὅμως νὰ ἀφήνῃ γυμνοὺς τοὺς μαστοὺς, οἱ ὅποιοι διαφαίνονται ὑπὸ τὸ ὕφασμα<sup>91</sup>. Τὴν ὀσφιν περισφίγγει διπλῆ ζώνη, ὀλίγον συμπληρωθεῖσα, ὁμοία τῆς τῶν α-δ. Ἡ κεφαλὴ εἶχεν ἐνσφηνωθῆ εἰς τὸν κορμὸν δι' ἔμπολιου, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸ κατὰ τὸν λαιμὸν κωνικὸν κοίλωμα δι' ὁμοίου ἔμπολιου—διαφαινομένου κάτω τῆς ζώνης—ἐνσφηνωθῆ καὶ ὁ ἄνω κορμὸς καὶ κατόπιν προσετέθη ἡ διπλῆ ζώνη, ἔξασφαλίσασα οὕτω τὴν σύνδεσιν. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος, σκοτεινοτέρου ἢ εἰς τὸ προηγούμενον χρώματος. Σφζόμενον ὕψος 0,085. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 5.

στ) Ὀραία κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικὸς μὲ ὑψηλὴν ἀναδεδεμένην κόμμωσιν. Εἶναι ἡ ὑπὸ Val. M ü l l e r δημοσιευθεῖσα<sup>92</sup>, τῆς ὁποίας οὗτος παραθέτει λεπτομερῆ περιγραφὴν καὶ ἐρμηνείαν τῆς κομμώσεως, γενομένην ὑπὸ τῆς δεσπ. E. J a s t r o w. Ὡς ἐσημειώθη ἄνωτέρω, τὴν συσχετίζει μὲ τὰ λοιπὰ ἀναθήματα, τὰ ὅποια κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦ R o d e n w a l d t χρονολογεῖ εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν. Ἀνήκει προφανῶς εἰς εἰδῶλιον ὁμοίου πρὸς τὸ α τύπου καὶ εἶναι ἔκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ. Ἡ διάπλασις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία, μόνον ἐνταῦθα διατηρεῖται ἄριστα ἢ λεπτὴ ρίς.

<sup>91</sup>) Ἀνάλογον δῆλωσιν περικορμίου, ἀφήνοντος ὅμως γυμνοὺς τοὺς μαστοὺς· βλέπε ἐκ Πετσοφᾶ BSA IX, πίν. XI, ἀριθ. 23.

<sup>92</sup>) Βλ. σημ. 72. Τὴν κεφαλὴν ἀνεδημοσίευσαν οἱ Bossert καὶ Hutchinson βλ. σημ. 72 καὶ 74.

Οἱ πλαισιοῦντες τὴν κεφαλὴν βόστρυχοι εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιοι μὲ τοὺς τοῦ α, ἀλλὰ καὶ ἡ καθόλου κόμμωσις βασιίεται εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν, τὸν διαχωρισμὸν εἰς τὸ μέσον διὰ χωρίστρας, τὴν ἀνάστυξιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ συστροφὴν εἰς κρώβυλον τῆς κόμης καὶ τὴν ἀνάδυσιν τῆς διὰ ταινίας<sup>93</sup>. Ἡ ἐρμηνεία τῆς Jastrow δὲν φαίνεται καθ' ὅλα ἀκριβής. Ὁ συρμὸς τῆς κομμώσεως ἦτο μᾶλλον ὁ ἀκόλουθος: Ἡ κόμη ἐχωρίζετο κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος διὰ χωρίστρας εἰς τὸ μέσον, οἱ δὲ πλόκαμοι, διερχόμενοι ἄνω τῶν ἐνταῦθα πλαστικῶς δηλωθέντων ὧτων, ἐκτενίζοντο πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπου ἐστερεοῦντο ἀναμεταξύ των οἱ δεξιοὶ καὶ οἱ ἀριστεροί, σχηματίζοντες μικρὸν δεσμὸν εἰς τὸ κάτω μέρος· τὸ κύριον μέρος τῆς κόμης, περὶ τὸ κέντρον, ἐκτενίζετο κεραισμένως πρὸς τὰ ἄνω καὶ κατενέμετο κύκλῳ εἰς δέσμας, τῶν ὁποίων αἱ πρόσθιαι, ἦσαν, ὡς εἶναι φυσικόν, παχύτεραι· τὰ ἄκρα τούτων ἐγυρίζοντο εἴτα πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς τὸ κέντρον τῆς κεφαλῆς, ὅπου καὶ ἐστερεοῦντο, φαίνεται, διὰ σφηκωτῆρος· μικρὸν ἄκρον τῶν πλοχμῶν τούτων εἶναι φανερόν εἰς τὸ μέσον καὶ μᾶλλον πρὸς τὰ ὀπίσω. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο στερεὸν ὑπόβαθρον (τουπέξ)<sup>94</sup>· τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ κόμμωσις ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς πλουσίας κόμης· ἴσως ὅμως νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ἐσωτερικῶς καὶ τολύπαι τριχῶν, τὰς ὁποίας ἀείποτε αἱ γυναῖκες συνηθίζουσαν νὰ χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ συμπληροῦν καὶ τὴν πλουσίαν ἀκόμη κόμην των. Ἴνα κρατηθῇ ὁ ὑψηλὸς καὶ εὐρὺς κρώβυλος περιεσφίγγετο διὰ πλατείας

<sup>93</sup>) Ὅμοια μικρὰ καὶ χονδροειδῶς ἀποδοθεῖσα κεφαλὴ, μὲ ἀνάλογον ὑψηλὴν ἀναδεδεμένην διὰ ταινίας κόμμωσιν, ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθ. εὐρετηρίου 4849, ἀδημοσίευτος. Εἶναι ἀνακριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Müller σημειωθὲν ὅτι ἀνάλογον κόμμωσιν φέρει ἡ ἐκ Τυλίσου ΜΜΙ κεφαλὴ ΕΑ 1912, σ. 229, ἀρ. 1 (=Tyliissos à l'époque minoenne, Paris 1921, σ. 72, εἰκ. 37, 1' ὀπισθία ὄψις: Tyliissos, Villas minoenne, Paris 1934, πίν. XXXI, 2 δεξιὰ. Τὸ ἐν καταγραφῇ μετ' αὐτῆς ἀποδοθὲν εἶναι διάφορον εἰδῶλιον καὶ ἐσφαλμένως παρετέθη ὡς πλαγία ὄψις τοῦ αὐτοῦ). Ἡ κεφαλὴ αὕτη φέρει οὐχὶ κόμμωσιν, ἀλλὰ περιτέχον πέτασον, ἐξ ὀριζοντίων ταινιῶν ἀποτελούμενον, ἐκατέρωθεν διὰ ταινιῶν ἐπίσης πλαισιούμενον καὶ φέροντα ἄνω κροσσωτὴν ἀπόληξιν· εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν, ἐσωτερικῶς, ἐλίσσονται τρεῖς ἕλικες, διακοσμητικὰ μᾶλλον ἐπιθήματα τοῦ πετάσου παρὰ πλοκαμίδια τῆς κόμης. Ἡ παριστανωμένη γυνὴ φέρει πελώρια ὑπὸ μορφὴν κρίκων ἐνώτια.

<sup>94</sup>) Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ὑπεστήριξεν ἡ Jastrow, καί, ὡς μοι ἀνεκοίνωσεν, ὁ κ. Μαρινότος, θεωρῶν μάλιστα ἀνάλογα ὑπόβαθρα κομμώσεως τὰ χρυσᾶ ἐκ Τίρυνθος πλέγματα (προφανῶς τὰ μετ' ἡλέκτρον τοῦ γνωστοῦ θησαυροῦ «Athen. Mitteil.» LV (1930), παρηνθ. πίν. XXX καὶ XXXI). Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ἀφήνει ὅμως ἀνεξήγητον τὴν ἐκ τὸσον πολυτιμῶν ὑλῶν κατασκευῆν των, ἀφοῦ μετὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν στερέωσιν τοῦ κρώβυλου καθίσταντο ἀθέατα.

ταινίας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταλλικῆς (βλ. ἄνωτέρω). Ὑπ' αὐτὴν ἐσύροντο μικρὰ βοστρυχίδια ἐκ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω ἐκτενισμένης κόμης. [Ἀνάλογα βοστρυχίδια διακρίνει τις ὑπὸ τὸν πέτασον τῆς ἐκ Τυλίσου ΜΜΙ κεφαλῆς]. Τὸ ἐπίχρισμα τῆς κεφαλῆς ἔχει ἐξαφανισθῆ· ὅμως διασφύζονται ἐλάχιστα ἴχνη τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ὅτι τὸ πρόσωπον καὶ ἡ ταινία ἦσαν διὰ λευκοῦ κεχρωσμένα, ἡ δὲ κόμη διὰ καστανομέλανος. Ἡ ἄνωτέρω περιγραφή εἶναι ἱκανὴ νὰ πείσῃ ὅτι ἡ ὠραία κεφαλὴ δὲν δύναται νὰ διαχωρισθῆ ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ α καὶ τὰς ἀμέσως κατωτέρω περιγραφόμενας. Ἡ ἐκ τοῦ σύνεγγυς μάλιστα παραβολὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῆς τεχνικῆς τῆς κομμώσεως, δὲν ἀφήνει οὐδὲ τὴν παραμικροτέραν ἀμφιβολίαν<sup>95</sup>. Ἐκ τούτου καταφαίνεται ἡ μοναδικὴ σημασία τοῦ ἀντικειμένου τούτου, τῆς ὠραιότερας, καθ' ὅσον γνωρίζω, πηλίνης μινωικῆς κεφαλῆς. Πηλὸς ἀπολύτως ὅμοιος μὲ τὸν τῶν εἰδωλίων α καὶ γ. Ὑψος 0,08 μ. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 7 καὶ Η' 1' πλαγία ὄψις, πίν. Η' 2, ἀριθ. 6.

ζ) Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου, ὁμοία τῆς τοῦ α. Ἡ κόμη ἀπεδόθη ὀλιγώτερον ἐπιμελῶς καὶ οἱ βόστρυχοι ἀποσπασθέντες ἄφησαν μικρὰς αὐλάκας, αἵτινες δεικνύουν ὅτι ἐχωρίζοντο οὗτοιεῖς τὸ μέσον, ἄνω τοῦ μετώπου, διὰ χωρίστρας. Τοῦ κρωβύλου ἐσώθη μόνον ἡ βᾶσις, ἀλλὰ συνεπληρώθη οὗτος ἀσφαλῶς κατὰ τὸ α. Σφύζονται λείψανα τοῦ λευκοῦ ἐπίχρισματος τοῦ προσώπου. Ὑψος τῆς κεφαλῆς 0,055, μετὰ τοῦ κρωβύλου, ὡς συνεπληρώθη, 0,08. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 9' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀριθ. 8.

η) Ὅμοια κεφαλὴ ἐπιμελεστέρας κατασκευῆς. Ἡ πλαισιοῦσα τὸ μέτωπον κόμη εἶχε ἀποδοθῆ διὰ πλαστικῶν πλοκαμιδίων, ὡς εἰς τὸ α ἀλλ' ἡ χωρίστρα τοῦ μέσου δὲν εἶναι σαφής. Ὁ κρωβύλος συνεπληρώθη ἐξ ὀλοκλήρου. Ὑψος τῆς κεφαλῆς ἀνευ τοῦ κρωβύλου 0,053, μετ' αὐτοῦ 0,073. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 8' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 7.

θ) Ὅμοια κεφαλὴ ἐκ μᾶλλον ἀκαθάρτου πηλοῦ, διαβεβρωμένη τὸ πρόσωπον καὶ ἀποκεκρουσμένη μέρος τοῦ κρανίου, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ κρωβύλου. Ὑψος σφῆζόμ. 0,055. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 11' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2 ἀριθ. 10.

ι) Γυναικεία κεφαλὴ ἐκ πηλοῦ κεραμόχρου, ὀλίγον ἀποκεκρουσμένη

<sup>95</sup> Ὡς ἐσημειώθη ἤδη πολλαὶ ἀμφιβολίαι προεβλήθησαν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς. Ὁ Hutchinson, αὐτ. 43 καὶ ἄλλοι ἐθεώρησαν ὡς ἑλληνικῶν χρόνων. Ἀμφιβολίας εἶχεν ἐκφράσει, καθ' ὅσον ἐνθυμοῦμαι ἀρχικῶς καὶ ὁ Μαρινάτος. Ὁ Bossert, αὐτ., σ. 31 σημειοῖ: «*Nicht mittelminoisch I, wie Müller angibt sondern Endes spätminoisch I. Vgl dazu Jahrb. d. arch. Inst. 1915, s. 277 Anm. 2*».



τὸν δεξιὸν κρόταφον. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ κόμη ἀπεδόθη ἀδρῶς. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἐδηλώθησαν ἐλαφρῶς πλαστικοί. Ἡ προέχουσα σιαγὼν δίδει ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρικήν κεφαλὴν μετὰ πάγωνος<sup>96</sup>, ἀλλ' ἡ κόμμωσις δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται περὶ γυναικός: ὑπάρχει ὁ αὐτὸς κρῶβυλος ὡς εἰς τὰ α, ε-θ, ἀλλὰ μᾶλλον κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω μορφοῦμενος καὶ συγκρατούμενος δι' ἀναλόγου ταινίας. Τὸ ὄπισθεν εἶναι ἀδρότερον ἐπεξεργασμένον. Τὸ ἐπίχρισμα ἐξηφανίσθη. Ὑψος 0,07. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 10' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 9.

ια) Δεξιὰ χεὶρ ἀποσπασθεῖσα ἐκ γυναικείου εἰδωλίου ἀναλόγου φαίνεται, πρὸς τὸ α τύπου, καὶ ὁμοίως πρὸς τὸ δεξιὸν τῆς ὀσφύος καμπτομένη καὶ συστρεφομένη. Μῆκ. 0,06. Δὲν ἀπεικονίσθη.

B) Ζ ὄ δ ι α.

Μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλι ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἓν μόνον εἶδος καὶ τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως ἀλλόκοτον (Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 1, 5, 8-10) τὸ ὁποῖον ὅμως ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Μαρινάτου τῇ βοήθειᾳ εἰδικῶν. Ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κλοεπτέρου τῆς οἰκογενείας τῶν φυλλοκεράτων, εἶδος κανθάρου, ἡδύνατό τις εὐχερῶς νὰ διαγνώσῃ ἐκ τῆς συνολικῆς μορφῆς τοῦ σώματος, ὄμοιου τοῦ σχῆμα καὶ πεπλατυσμένου κάτωθεν, καὶ τῆς διαχαράξεως κατὰ τὴν περιφέρειαν καὶ τὴν ῥάχιν γραμμῶν, ἀποδιδουσῶν τὸν διαχωρισμὸν τῶν φυλλοκεράτων<sup>97</sup>. Καὶ τὰ πέντε ἀνευρεθέντα ὁμοιώματα ἔχουν τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ, δῆλωσιν τῶν φυλλοκεράτων, πόδας ἀνὰ ζεύγη, κάτωθεν ἐκφυόμενα καὶ πλαγίως πρὸς τὰ ἔμπροσθεν καὶ ὀπίσω διευθυνόμενα<sup>98</sup>, ἐπιπεδουμένην ἔμπροσθεν κεφαλὴν καταλήγουσαν εἰς πλατὺ τοξωτὸν καὶ ὀδοντωτὸν ἢ μᾶλλον προιονωτὸν ρύγχος καὶ τέλος κέρασ πρὸς τὰ ἄνω κυρτούμενον, σχετικῶς μὲ τὸ σῶμα ἰσχυρῶς ἀνεπτυγμένον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐβοήθησεν ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον φέρει τὸ ὄνομα ἔξ αὐτοῦ τοῦ

<sup>96</sup>) Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας V. K. Müller, αὐτ., σ. 12, ὑποσ. 5 ἀρ. 5 τὴν περιγράφει: «*bärtiger Kopf mit Mütze*» ὁμοίως ὡς ἀνδρικήν τὴν ἐξέλαβον οἱ ἐκ Σητείας ἀποστειλάντες (βλ. ἀνωτέρω σημ. 73).

<sup>97</sup>) Ὁ διαχωρισμὸς τῶν φυλλοκεράτων διακρίνεται καὶ εἰς τὰ δ καὶ ε τὰ ὁποῖα φέρουν παραλλήλους ἐπ' αὐτῶν χαράξεις.

<sup>98</sup>) Ἐπειδὴ οἱ πόδες ἦτο δύσκολον τεχνικῶς νὰ κατασκευασθοῦν ἐξέχοντες ἀπεδόθησαν διὰ πλαστικῶν ταινιῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ τοῦ σώματος· παρεστάθησαν δὲ 4 ζεύγη ἢ 2 μόνον, τῶν ἄλλων δύο ἀποδοθέντων γραπτῶς, ἢ ἀπλοποιήθησαν εἰς 4 μικρὰς ἀποφύσεις. Εἰς ἓν τῶν παραδειγμάτων παρελείφθη ὅλως ἡ δῆλωσις των.

χαρακτηριστικοῦ, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἰδιότητος τοῦ ζωυφίου νὰ ὀρυύσει διὰ τοῦ ἰσχυροῦ ρύγχους, τοῦ κέρατος καὶ τῶν ὡς ἀσπάλακος ποδῶν του τὴν γῆν. Ὁ ὀρύκτης ὁ ρινόκερος (*oryctes nasicornis*) εἶναι μέγας κύνθαρος μὲ ἐπίμηκες καὶ ἰσχυρὸν σῶμα, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος φθάνει τὰ τέσσαρα ἑκατοστά, χρώματος στίλβοντος καστανοφαίου καὶ ἔχων ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα ἀπεδόθησαν ὑπὸ τῶν μινωιτῶν πηλοπλαστῶν ὡς καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ πρὸς τὰ ἄνω προεξοχὴ κατὰ τὴν ἔνωσιν τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ θωρακισμένον σῶμα ἀπεδόθη εἰς τὰ μεγαλύτερα α καὶ β. Τὸ ρύγχος παρεστάθη ὡς εἶναι πράγματι, κινητικόν, πότε ὑψούμενον — ὡς εἰς τὸ ε — πότε προτεινόμενον — ὡς εἰς τὸ δ — πότε πρὸς τὴν γῆν ἐστραμμένον — ὡς εἰς τὰ α, β, καὶ γ. Τὸ ζωῦφιον εἶναι σύνηθες εἰς τοὺς κήπους, ὅπου ἡ νύμφη του ἐπιφέρει σημαντικὰς βλάβας<sup>99</sup>. Τὸ τελευταῖον τοῦτο γεγονός ἐρμηνεύει τὴν παρουσίαν του εἰς τὸ ἱερὸν: ἡ βλαπτικὴ του ἰδιότης ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθῆ, ὅπως ἄλλων ζώων, τῆς ἰκτίδος π.χ., διὰ τῆς ἀναθέσεως<sup>100</sup>. Τὰ εἰδικώτερα στοιχεῖα τῶν ἀνευρεθέντων πέντε ζωυφίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Σῶμα ἐντόνως ὠοειδές, κεφαλὴ ἐπιπεδουμένη ἐπικλινῶς, ὀδοντωτὸν ρύγχος ἐφαπτόμενον τοῦ ἐδάφους, κέρας ἀνεπτυγμένον κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐπιπεδώσεως τῆς κεφαλῆς, ἀρτίως διασφζόμενον, προεξοχὴ αὐχένος ἀποκρουσθεῖσα, χαρακτὴ δῆλωσις τῶν φυλλοκεράτων, τέσσαρα ζεύγη ποδῶν πρὸς τὰ πρόσω καὶ ὀπισθεν διευθυνόμενα, προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ μὲ μικρὰς ἐντομὰς ἀποδοθέντα, ὅπῃ ὀπισθεν κατὰ τὴν ἔνωσιν τῶν φυλλοκεράτων. Πηλὸς ὠχρόφαιος. Ἐπίχρσιμα καστανομέλαν, ἐξίτηλον κατὰ τὸ πλεῖστον. Μῆκος μετὰ τοῦ κέρατος 0,105 μ. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 10.

β) Ὅμοιον μικρότερον. Διασφζεται ἡ προεξοχὴ ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Τὸ κέρας συνεπληρώθη, ἀλλ' ἐσφζετο ἡ βάσις του. Μόνον δύο ζεύγη ποδῶν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν διευθυνόμενα. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,075. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 8.

γ) Ὅμοιον καθ' ὅλα πρὸς τὸ α. Ἡ ἐξοχὴ τοῦ αὐχένος, ἂν ὑπῆρχε, ἀπετρίβη. Τὸ κέρας συνεπληρώθη. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,095. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 9.

<sup>99</sup>) Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἐπίσης καταστροφικοῦ διὰ τοὺς κήπους ζωυφίου τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν Κρήτην μὲ τὸ ὄνομα «*περτοίκουρας*». Δὲν γνωρίζω τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ ὀρύκτου εἰς τὴν νῆσον. Μὲ ἐβεβαίωσαν ὅτι δὲν εἶναι σπάνιος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνοίξεως εἰς τοὺς κήπους.

<sup>100</sup>) Πρβλ. τὴν ἐρμηνείαν του M y r e s BSA IX σ. 381, ὅστις προσάγει ἀνάλογα ἐξ ἄλλων ἱερῶν, ζώων δηλ. βλαπτικῶν, τῶν ὁποίων ἐπεξητεῖτο νὰ ἐξουδετερωθῆ δι' ἀναθέσεως ἢ βλαπτικῆ ἐνέργειας.

δ) Ὅμοιον ζωΰφιον διαφόρου πως τύπου: ἡ κεφαλὴ κυρτοῦται περισσότερο καὶ διανοίγεται εἰς προτεταμένον τοξοειδῆς ὀδοντωτῶν ρύγχος. Ἐσφύζοντο τὰ ἴχνη τοῦ ἐπ' αὐτῆς κέρατος, ἐξ ὧν τοῦτο συνεπληρώθη. Παράλληλος χάραξις κατὰ μῆκος τῶν φυλλοκεράτων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ διαχωρισμὸς σημειοῦται διὰ βαθυτέρας ἐντομῆς. Ἐσωτερικῶς κοῖλον μὲ ὀπὴν τῆς κοιλότητος κάτωθεν. Πόδες δὲν ἐδηλώθησαν. Πηλὸς φαίος. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,08. Πίναξ Ζ' 1, ἀριθ. 5.

ε) Ὅμοιον μικρότερον πλήρες, ἀλλὰ μὲ τὸ ρύγχος ἀνορθούμενον, οὕτως ὥστε νὰ κοιλαίνεται ἡ κάτω τούτου ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς. Ὅπῃ διασφρομένη εἰς τὸ σημεῖον ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο τὸ κέρασ ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο ἦτο ἐνθετον, στερεούμενον ἐντὸς τῆς ὀπῆς (δὲν συνεπληρώθη). Ἐλαφραὶ ἐπιμήκεις ἀποφύσεις ἐν μέρει ἀποκρουσθεῖσαι εἰς τὴν θέσιν τῶν ποδῶν κάτωθεν. Μῆκος 0,06. Πίν. Ζ', ἀριθ. 1.

Ὅτι ἀνάθεσις τοῦ εἶδους τούτου τῶν κολεοπτέρων δὲν ἦτο παντελῶς ξένη πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾶ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς εἰς αὐτὸ παρουσίας ὁμοιωμάτων οἷα τὰ 60, 62, 63 καὶ 80<sup>101</sup>. Ὁ δημοσιεύσας ταῦτα δὲν ἠδυνήθη, ὥς εἶναι φυσικόν, νὰ τὰ προσδιορίσῃ, ἀλλὰ νῦν διὰ τῆς συγκρίσεως δύναται νὰ βεβαιωθῇ τις σχεδὸν μετ' ἀσφαλείας, ὅτι πρόκειται περὶ ζωΰφιων τοῦ αὐτοῦ γένους τῶν κολεοπτέρων. Εἰς τὸ 60 ἀπεδόθη σαφῶς καὶ ὑπερβολικῶς πως τὸ κέρασ, οἱ ὀφθαλμοί, αἱ χαραγαὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν φυλλοκεράτων, καὶ τὸ ὀδοντούμενον ρύγχος· οἱ πόδες σχεδὸν ἀπετρίβησαν. Εἰς τὸ μικρότατον 62 ἀπεδόθησαν παράλληλοι χαραγαί, οἷαι εἰς τὰ ἡμέτερα δ καὶ ε, λακκίδια ἀντὶ ὀφθαλμῶν, ἕτερον δὲ λακκίδιον σημειοῦ ἴσως τὴν θέσιν τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος. Εἰς τὸ μικρὸν 63 ἀπεδόθησαν ἐπίσης τρεῖς παράλληλοι χαραγαὶ ἐπὶ τῆς ράχεως, πλαστικοὶ ὀφθαλμοί, τὸ μικρὸν ἔξαγμα τοῦ αὐχένος, καὶ οἱ μὲν ἐξέχοντες πόδες. Διακρίνει τις τὴν θέσιν τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος. Τέλος καὶ τὸ εὐμέγεθες—μῆκ. 0,085—σχεδὸν ὅσον τὰ ἡμέτερα α-γ ὑπ' ἀριθ. 80 θὰ ἀνήκη ἀσφαλῶς εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει τὸ ἐν γένει σχῆμα τοῦ σώματος, τὸ εἰς τὴν κορυφὴν ἐξέχον κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ἀποκρουσθὲν κέρασ, τὸ προέχον ὀλίγον τοξοειδῶς ρύγχος, τὸν διαχωρισμὸν κεφαλῆς καὶ σώματος δι' ἀπλῶν χαρακτῶν τοξοειδῶς γραμμιδίων καὶ τὴν ἀνάλογον, ἀλλὰ συγκλίνουσιν διάταξιν τῶν χαρακτῶν γραμμῶν τῆς ράχεως· οἱ πόδες εἶναι βραχεῖς καὶ μὲν διαφαίνονται ὑπὸ τὸ

<sup>101</sup>) BSA IX, πίν. XIII. Τὰ 80, 62, 63 προσήγαγεν ὡς ἀνάλογα τοῦ ἐκ Πισκοκεφάλου ἀκανθοχοίρου ὁ Hutchinson, BSA XL, σ. 43. Ὁ Myres ἐξέλαβεν τὰ 60, 62, 63 ὡς λαγούς μὲ συνεπτυγμένα ἢ ἀτροφικὰ ὠτα καὶ τὸ 80 ὡς ὅμοιον ζῦφον ἢ μάλλον ὡς ἀκανθόχοιρον (hedgehog).



βαρὺ σῶμα, τὸ ὁποῖον εἶναι κοῖλον κάτωθεν, ὡς εἰς τὸ ἡμέτερον δ.

Μὲ τὰ ἐκ Πετσοφᾶ καὶ Πισκοκεφάλου ζωῦφια θὰ ἔδει νὰ συσχετισθῇ τὸ ἐκ τῆς νησίδος Ψείρας ἐκ κρυσταλλικοῦ λίθου ἀντικείμενον, τὸ ἀπεικονισθὲν ὑπὸ τοῦ Dogo L e v i καὶ ὑπ' αὐτοῦ προσδιορισθὲν ὡς τέτιξ<sup>102</sup>. Παρὰ τὴν σχηματοποίησίν του, συνήθη εἰς τὰ ἐκ λίθου ὁμοιώματα, ἀναγνωρίζει τις τὸ αὐτὸ κολεόπτερον ἐκ τῆς ἐν γένει μορφῆς τοῦ σώματος, τῆς διασταυρουμένης καὶ κύκλω περιθεούσης χαράξεως, διαχωριστικῆς, ὡς εἴπομεν, τῶν φυλλοκεράτων. Μικρὰ κοιλότης εἰς τὴν θέσιν τοῦ κέρατος ἴσως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μὲ τὴν ἔνθεσιν τούτου, ὡς εἰς τὸ ἡμέτερον ε. Τὸ μῆκος τοῦ ἐκ Ψείρας κολεοπτέρου εἶναι 0,052 μ.

Ἐκτὸς ἐνὸς ἄλλου μικροῦ πηλίνου ζωδίου, παριστῶντος ἴσως κύνα ἢ πρόβατον — μῆκους 0,043, ἐνταῦθα Πίν. Ζ' 1, ἀρ. 6 — οὐδὲν ὁμοίωμα ζώου ἄλλου εἶδους εὐρίσκεται μεταξὺ τῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἱεροκλείου περιελθόντων ἐκ Πισκοκεφάλου ἀναθημάτων. Τοῦτο ἴσως δὲν φαίνεται τυχαῖον, ἀλλ' ἔχει ἴσως σχέσιν μὲ τὸ εἶδος τῶν ἀναθέσεων· τοῦτο πάντως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ πρὸ τῆς συστηματικῆς τοῦ χώρου ἀνασκαφῆς, ἥτις ὀπωσδήποτε ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ.

Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων προκύπτει ὅτι ὁ γενικὸς χαρακτήρ τοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἄλλων Ἱερῶν Κορυφῆς. Ἡ χρονολογία εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας ὠρισμένων τύπων, τόσον ἐκ τῶν εἰδωλίων τῶν λατρευτῶν ὅσον καὶ τῶν περιέργων ζωδίων· ἂν ὑπάρχῃ χρονολογικὴ διαφορά, δὲν θὰ εἶναι σημαντικὴ· θὰ ἠδύνατο ἀπλῶς νὰ συζητηθῇ ἂν ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΜΙΑ ἢ τὴν ΜΜΙΒ φάσιν· ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις τῶν φάσεων τούτων δὲν εἶναι καθόλου σαφῆς, εἰς τὴν ἀνατολικὴν μάλιστα Κρήτην, καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἱεροῦ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε παραταθῇ ἐπὶ μακρότερον χρόνον. Ἡ φύσις τοῦ ὡς ὑπαιθρίου ἱεροῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του· φαίνεται ὅμως πιθανὴ τόσον ἐκ τῆς θέσεώς του ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου, ὅχι πολὺ κάτω τῆς κορυφῆς, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ἐξηκριβώθη ἢ κατὰ χῶραν ὑπαρξίς λειψάνων κτηρίων<sup>103</sup>.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ στάσις τῆς ἀπονομῆς λατρείας, διάφορος

<sup>102</sup>) D. L e v i, Arcades, «Annuario d. Scuola Ital.» X-XII (1927-9), σ. 524, εἰκ. 604. Εἰς τὸ ζωῦφιον δὲν φαίνεται νὰ ἐδηλώθησαν ὀφθαλμοὶ ἢ στόμα· ἢ κεφαλὴ, ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ ἄλλα ἀποδεικνύεται ὅτι εὐρίσκεται πρὸς τὸ ὀξυνόμονον μέρος. Ἡ χάραξις, ἡ ἀποδίδουσα τὰ φυλλοκέρατα, διασταυροῦται σχεδὸν περὶ τὸ μέσον καὶ συνεχίζεται πάλιν διασταυρουμένη κάτωθεν, ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου βάσεως.

<sup>103</sup>) Βλ. ἀνωτέρω, σ. 128, ὑποσ. 82.

ἐν πολλοῖς τῆς εἰς ἄλλα Ἱερὰ Κορυφῆς σημειωθείσης: αἱ γυναῖκες φέρουν τὴν μίαν χεῖρα πρὸς τὸν ὄμων, τὴν ἑτέραν διαγωνίως πρὸς τὴν ὀσφύν, οὕτως ὥστε ἡ μία χεὶρ καλύπτει τοὺς μαστοὺς καὶ ἡ ἑτέρα τὴν κοιλίαν· θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τοῦτο σημαίνει προστασίαν τῶν ζωνῶν μητρότητος, ἂν ἡ στάσις τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου δὲν ἦτο ἀνάλογος πῶς: ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦτου φέρεται πρὸς τὸν ὄμων ἡ δὲ ἑτέρα ἐφάπτεται τοῦ καρποῦ τῆς πρώτης. Ἀνάλογον θέσιν χειρῶν ἐμφανίζει τὸ ἐκ τῆς περιοχῆς Σητείας γυναικειῶν εἰδωλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλίκη (βλ. κατωτέρω). Ὅμως δύο εἰδώλια γυναικῶν, τὰ τοῦ πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 4 καὶ 5, ἐμφανίζουν διάφορον στάσιν, φέροντα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας γωνιουμένας κάτωθεν τῶν μαστῶν.

Ὅπως ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἔχουν τὰ εἰδώλια Πισκοκεφάλου διὰ τὴν μελέτην τοῦ συρμοῦ ἐνδυμασίας καὶ κομμώσεως κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον.

#### Β' Ἱερὰ Κορυφῆς Κεντρικῆς Κορήτης.

1) Ἱερὸν Προφήτη Ἡλία Μαλίων. Ἐπὶ κωνικοῦ, ὄχι πολὺ ὑψηλοῦ λόφου νοτίως τοῦ χώρου τῆς μινωικῆς πόλεως παρὰ τὰ Μάλια, ἐγένοντο μικραὶ δοκιμαὶ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, τῶν ὁποίων ἀτυχῶς τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἐδημοσιεύθη<sup>104</sup>. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνασκάπτουσα Σχολὴ δὲν ἐπέισθη ἀπολύτως ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ. Ἐκ τοῦ συντόμου εἰδησεογραφικοῦ σημειώματος τοῦ δημοσιευθέντος τὸ 1928<sup>105</sup> ἀρνούμεθα τὰ ἀκόλουθα: Ὁ λόφος, φαίνεται, ἐχρησιμοποιήθη ταυτοχρόνως ὡς «βίγλα» καὶ ὡς Ἱερὸν Κορυφῆς ἀνάλογον τοῦ Γιούκτα<sup>106</sup>. Τοῖχος ἀντρεϊσματικὸς ἢ περίβολος τεμένους ὑφίσταται κατὰ τὴν βορείαν κλιτὺν μὲ περίεργον εἴσοδον βαθμηδὸν μειουμένην καὶ ἐπικλινῆ ἄνοδον πρὸς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ὁρισμένα λείψανα κτηρίων, ὡς πιστεύει ὁ Demargne, εἶναι οἰκοδομήματος ΜΜΙ χρόνων (ἱεροῦ;). Ἐπὶ τόπου ἀνευρέθη εἰς πῖθος, θαλάσσια ὄστρεα καὶ ἐν μικρὸν πῆλινον ἀνάθημα, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ δημοσιεύσας τὸ σημεῖωμα διερωτᾶται ἂν πρόκειται περὶ ἀκανθοχοίρου,

<sup>104</sup>) Εὐχαριστῶ ἐντεῦθεν τὸν συνάδελφον Gallet de Santerre διὰ τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας μοι παρέσχεν.

<sup>105</sup>) BCH 52, 1928, σ. 505, ὑπὸ P. Demargne. Ἐκ τούτου παρέθεσεν ἀπλὴν ἀναγραφὴν ὁ Pendlebury, αὐτ. σ. 102, 123 καὶ Ch. Picard, αὐτ., σ. 59 καὶ 131. Τὸ τελευταῖον σημειούμενον παρὰ τὴν Λατὴν τὴν ἑτέραν (σημ. Γουλᾶν) ἱερὸν δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι μινωικὸν Ἱερὸν Κορυφῆς. Ἀπλὴν μόνον ἀναγραφὴν ἀτυχῶς περὶ δύο ἱερῶν παρὰ τὸν Γουλᾶν ἔχομεν: BCH XXV (1901), σ. 305.

<sup>106</sup>) Ὡς «βίγλα» καὶ Ἱερὰ Κορυφῆς ταυτοχρόνως ἐχρησιμοποιήθησαν π. θανῶς καὶ αἱ κορυφαὶ τοῦ Ἐντίχτη (βλ. Pendlebury, αὐτ., σ. 102), τοῦ Καρφιοῦ καὶ ἴσως (βλ. κατωτέρω) τοῦ Χριστοῦ τῶν Ἀστερουσίων.

ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ὁ ἀνασκάψας τείνει νὰ πιστεύσῃ ὅτι πρόκειται περὶ ΜΜΙ Ἱεροῦ Κορυφῆς.

Καίτοι τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι πολὺ ὀλίγα, ὅμως, βάσει τῆς ἐξ ἄλλων ἱερῶν κτηθείσης πείρας, δύναται τις νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ Ἱεροῦ Κορυφῆς. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐξηρηνήθη μόνον τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἴσως νὰ ἀνήκῃ μᾶλλον εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ περίοδον, ὡς τὰ ἐπὶ τοῦ Γιούκτα καὶ εἰς Πετσοφᾶ κτήρια, καὶ ὅχι ὁ ὑποκείμενος βράχος καὶ τὰ χάσματα αὐτοῦ. Ἐκ τούτου ἴσως ἡ σπάνις τῶν ἀναθημάτων· ὁ «ἀκανθόχοιρος» ἄνευ ἀμφιβολίας ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημοσιευθέντων παραδειγμάτων τοῦ κολεοπτέρου «ὄρυκτου τοῦ ρινόκερω» καὶ ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἱεροῦ. Ὅπωσδήποτε συστηματικώτερα ἐξερεύνησις τοῦ χώρου ἐπιβάλλεται.

2) Ἱε ρ ὸ ν Ἐ ν τ ῖ χ τ η Λ α σ ι θ ῖ ο υ. Ὡς πιθανὴ θέσις Ἱεροῦ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ P e n d l e b u r y εἰς τὸ περὶ τῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Κρήτης ἔργον του<sup>107</sup> ἡ κορυφὴ τοῦ Ἐντίχτη, ἑνὸς τῶν δεσποζόντων τοῦ ὄροπέδιου τοῦ Λασιθίου ὑψωμάτων τοῦ συγκροτήματος τῆς Δίκτης<sup>108</sup> ἔναντι τοῦ χωρίου Μοχὸς Πεδιάδος ὅπου τὸ ἔτος 1935 παρετήρησε λείψανα κτηρίου καὶ ὄστρακα· οὗτος ἀπέκλεισεν ὡς ὀλιγώτερον πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἐκεῖ ἔκειτο πύργος παρατηρητηρίου (βίγλα) ἐλέγχων κατὰ τὴν μινωικὴν ἐποχὴν ὁδόν, ἣτις ὅμως δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι διήρχετο ἐκεῖ πλησίον<sup>109</sup>. Ἡ ἄποψις τῆς ὑπάρ-

<sup>107</sup>) P e n d l e b u r y, ἑ.ἀ., σ. 102, 124.

<sup>108</sup>) Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Δικταίου Ἱεροῦ τοῦ Διὸς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Παλαικάστρου τῆς Ἀνατολ. Κρήτης πολλοὶ ἐρευνηταὶ καὶ ἱστορικοὶ, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ B o s a n q u e t, B e l o c h, Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο ς καὶ H u t c h i n s o n (ὁ τελευταῖος ἐν B S A X I, (1939-40), σ. 62-63) ἐποποθέτησαν τὴν ἀρχαίαν Δίκτην εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην (Στειακὰ Βουνά, μάλιστα τὸ Μόδι). Ἡ ταύτισις αὕτη δὲν ἀποκλείει παλαιότεραν χρῆσιν τοῦ ὀνόματος, ἢ ἀκόμη καὶ παράλληλον διὰ τὸ κεντρικὸν συγκρότημα τῶν Λασιθιώτικων Βουνῶν, ὅπου καὶ τὸ ὄρος Αἰγαῖον τῆς Ἡσιοδείου παραδόσεως. Ἡ μετάθεσις τοῦ ὀνόματος πρὸς ἀνατολὰς εἶναι εὐκόλον νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τῆς ἐξωθήσεως καὶ συμπίεσεως τῶν Ἑτεοκρητῶν πρὸς τὴν Πραισιακὴν Χερσόνησον μετὰ τὴν Κάθοδον τῶν Δωριέων. Τὸ ὄνομα Ἐντίχτης, προφανῶς προελθὸν ἐκ τοῦ Δίκτη, ἀποτελεῖ σημαντικὴν τούτου ἔνδειξιν. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν καὶ τὰ δύο ὄρεινὰ συγκροτήματα ἐκαλοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος Δίκτη καὶ τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν φαινομενικὴν ἀντίφασιν εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς (βλ. H u t c h i n s o n, αὐτόθι). Εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χάρτας τὸ ὄνομα Δίκτη, κατὰ τὸ πλεῖστον παρεφθαρμένον, ἐμφανίζεται σημειούμενον καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄρεινῶν συγκροτημάτων.

<sup>109</sup>) Εἶδομεν ἀνωτέρω (βλ. καὶ σημ. 106) ὅτι τὸ ἐν δὲν ἀποκλείει τὸ ἄλλο. Ἡ κορυφὴ τοῦ Ἐντίχτη εἶναι κατάλληλος ὡς «βίγλα» διὰ τὴν ἐπαγρύπνησιν



ξεως ἱεροῦ, δυναμένη φυσικὰ νὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἴσως μόνον δι' ἀνασκαφῶν, ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ὅτι, ἐντελῶς ἀνάλογον ἱερὸν ἀπεδείχθη ὑφιστάμενον εἰς τὴν ἐπίσης ὑψηλὴν κορυφὴν τοῦ αὐτοῦ ὄρεινου συγκροτήματος Καρφί.

3. Ἰε ρ ὄ ν Κ α ρ φ ῖ Λ α σ σ ι θ ῖ ο υ. Ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ σπουδαίου ὑπομινωικοῦ συνοικισμοῦ ἐπὶ τοῦ διασέλου τῆς ὑψηλοτάτης κορυφῆς Καρφί John P e n d l e b u r y καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συνεργασθέντες ἐρευνῆται εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνασκαφῶν Καρφί περιέγραψαν τὸ Ἱερὸν Κορυφῆς (*Peak Sanctuary*) χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν χαρακτῆρα του ὡς μεσομινωικοῦ ἱεροῦ, καίτοι ἐδημοσίευσαν μέρος ἀπὸ τὰ ἐκ τούτου προερχόμενα εἰδώλια καὶ ζῶδια<sup>110</sup>. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἱερὸν ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς περιοχὴν μὲ τὸν ὑπομινωικὸν συνοικισμὸν καὶ ὅτι τὰ ἐκ τούτου ἀναθήματα ἦσαν ἅπαντα ἄτεχνα καὶ μᾶλλον βαναύσου κατασκευῆς. Ὅμως οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦτο Κορυφῆς εἶναι σύγχρονον καὶ ὁμοίας φύσεως πρὸς τὰ ἄλλα. Τὰ ἀναθήματα ἀνευρέθησαν εἰς τὰ χάσματα καὶ ρωγμὰς τοῦ ἀνωμάλου βράχου, ἀκριβῶς ὀλίγον κάτω τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τῆς κορυφῆς καί, ὡς φαίνεται, καθ' ὅλας τὰς πλευράς, ὁπόθεν πολλὰ κατωλίσθησαν ἀνὰ τὴν κλιτύν, ἀνευρεθέντα σποραδικῶς κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν ΒΑ προστεγασμάτων καὶ τοῦ συνοικισμοῦ, μάλιστα δὲ κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ λόφου. Δύο τμήματα τοίχων, ἐν εὐθὺ καὶ ἐν γωνιακόν, δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ ἱερὸν, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπαίθριον, καὶ ὀρθῶς ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὡς «βίγλα»<sup>111</sup>. Ἀλλὰ περὶ τοῦ χαρακτῆρος του ὡς ΜΜΙ Ἱεροῦ Κορυφῆς δὲν πείθει μόνον ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία μὲ τὴν θέσιν τῶν ἄλλων μεσομινωικῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, μάλιστα τοῦ Μαζᾶ καὶ Πετσοφᾶ· τὰ ἀνατεθέντα εἶναι ἀκριβῶς ὁμοια<sup>112</sup>: εἰδώλια λατρευτῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μικρὰ ἢ μεγαλύτερα ζῶδια καὶ μικρογραφικὰ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα. Οἱ τύποι τῶν ἀναθημάτων τούτων ἀποδεικνύουν τὴν χρονολογίαν των (πρβλ. ἐνταῦθα πίν. Ζ' 2 καὶ P e n d l e b u r y, πίν. XXXIII)· εἶναι: α) Ἄνδρες λατρευταὶ ἱστάμενοι ἐπὶ ὀρθογωνίου

τῆς παραθαλασσίου περιοχῆς, ὅπου τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλίων καὶ ταυτοχρόνως τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Λασιθίου.

<sup>110</sup>) BSA XXXVIII (1937-8), H.W. and J. D. S. Pendlebury and M. B. M o n e y - C o u t t s, Excavations in the Plain of Lassithi, III Karphi, σ. 97-98, πίν. XXII, 4, πίν. XXXIII, 1-3. Πρβλ. καὶ τινὰ πῆλινα ζῶδια ἐκ τῶν Northern Shelters αὐτ., πίν. XXXII, 3.

<sup>111</sup>) Αὐτόθι, πίν. IX, 128, 129. Βλ. ἀνωτέρω καὶ ὑποσ. 106 καὶ 109.

<sup>112</sup>) Μὲ τὴν ὑπαρξίν ΜΜΙ ἱεροῦ δέον νὰ συσχετισθῆ καὶ ἡ κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν Northern Shelters ἀνεύρεσις λιθίνων ΠΜΙΙ-ΜΜΙ σκευῶν (βλ. αὐτ., πίν. XXX, 1).

πλίνθου εἰς τὴν συνήθη λατρευτικὴν στάσιν μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους πτυσσομένας, μὲ περιζῶμα ἐκ ζώνης καὶ αἰδοιοθυλάκου καὶ ἐνίοτε ἐγχειρίδιον (βλ. ἀρ. 2, 4, 8, 9, 18 καὶ 19, πίν. Ζ' 2· πρβλ. καὶ πλῆθος ἄλλων μὴ ἀπεικονιζομένων ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔν ἀπεσπασμένον ἐγχειρίδιον, ὅμοιον πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ, καὶ εἰδώλιον μὲ λευκὸν περιζῶμα, δηλωθὲν ἐπὶ τοῦ πυροῦ ἐπιχρίσματος) αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐμφανίζουσαν στενὰς ἀναλογίας μὲ τὰς τῶν ἱερῶν Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ μὲ τὴν πρωτόγονον ἐμφάνισίν των, τοὺς συχὰ πλαστικῶς διὰ σφαιριδίων δηλουμένους ὀφθαλμοὺς (ἀριθ. 15, 17, 23, 24) ἢ γραπτῶς ἐντὸς ἐλαφρῶν κοιλωμάτων (ἀριθ. 14, 22) τὴν ράχιν τοῦ κρανίου καὶ ἐνίοτε τὰ κερατοειδῆ ἔξάρματα κύκλω (ἀριθ. 14 καὶ ἄλλαι), τὸν κωνικὸν πῖλον ἢ περιδέμα (ἀριθ. 22, 15, 23)· μία ἔχει τὸ περιδέμα ὡς θλώμενον ἄνω τοῦ μετώπου τόξον· δύο μὲ λαιμὸν ἀπολήγοντα κάτω εἰς τετραμένον κῶνον—μὴ ἀπεικονισθεῖσαι—ἦσαν ἐνθετοὶ ἢ καθ' ἑαυτὰς ἀναθηματικαί<sup>113</sup>. β) Γυναῖκες λάτρεις μὲ κορμὸν μᾶλλον τριγωνικὸν πεπλατυσμένον ἐπὶ τοῦ ὁποίου δηλοῦνται οἱ μαστοὶ<sup>114</sup> καὶ μὲ ἐσθῆτα—φῦσταν—πλατυνομένην μᾶλλον ἐπιπέδως ἔμπροσθεν καὶ κυρτῶς ὀπισθεν, ἐνίοτε μὲ πτυχὰς ὄχι πολὺ διαφόρους τῶν γυναικείων εἰδωλίων τοῦ Μαζᾶ (ἀριθ. 6, 11, 13 καὶ ἕτερα μὴ ἀπεικονισθέντα) συνήθως ζώνη περιβάλλει τὴν ὄσφιν καὶ ἐνίοτε — εἰς παραδείγματα μὴ ἀπεικονισθέντα — τὰ ἄκρα τῆς διπλᾶ ἢ ἀπλᾶ, κρέμανται ἔμπροσθεν ἢ ὀπισθεν· χαρακτηριστικὴ εἶναι ἢ δι' ἐμπολίου (ἀριθ. 11 καὶ 13) ἢ ἐμπιέσεως εἰς κοιλότητα (ἀριθ. 6 καὶ τινα μὴ ἀπεικονισθέντα) προσαρμογὴ τῶν δύο τμημάτων τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς· αἱ κεφαλαὶ τῶν γυναικῶν (ἀριθ. 16, 20, 21 καὶ ἄλλαι μὴ ἀπεικονισθεῖσαι) φέρουν, ὡς ἐν Μαζᾶ, ὄχι ἀνεπτυγμένον σκιαδίων, ἀλλὰ πῖλον κυαθοειδῶς κύκλω ἐκτεινόμενον, ὅστις εἰς μίαν περίπτωσιν (ἀριθ. 21) φέρει μικρὰ ἔξάρματα, ὡς ὁ πιλίσκος κεφαλῆς ἐκ Μαζᾶ καὶ ἑτέρας κεφαλῆς τοῦ Πετσοφᾶ· ἢ αὐτὴ κεφαλὴ φέρει χαραγὴν ἄνω τοῦ μετώπου εἰς τὴν ὁποίαν ἐστερεοῦτο μεταλλικὸν διάδημα διὰ δύο κατὰ τοὺς κροτάφους ὀπῶν. γ) Ἀναθηματικὰ μέλη τοιούτων, σπανίων ὡς ἐν Μαζᾶ, ἔχομεν μόνον δύο παραδείγματα (τὸ ἐν ἀριθ. 1) καὶ ἴσως τὰς δύο ἄνωτέρω μνημονευθεῖσας μετὰ τρήματος κεφαλᾶς. δ) Ζῳῖα εὐμεγέθη ἢ μικρότερα. Περὶ τῶν πρώτων παραλείπω νὰ ἀναφέρω, ἵνα μὴ προέλθῃ σύγχυσις μὲ τὰ προσομοιάζοντα ὑπομινωικά· σημειῶ μόνον ὅτι πόδες ταύρων ἀκριβῶς ὁμοίως διαπεπλασμένοι ἀνευρέθησαν

<sup>113</sup>) Ὡς εἶδομεν, τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια πολλῶν ΜΜΙ εἰδωλίων.

<sup>114</sup>) Τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἄνω κορμοῦ συναντῶμεν καὶ εἰς εἰδῶλια ΜΜΙ ἐκ Πετσοφᾶ, Παλαικάστρου, τῶν τάφων Μεσαρᾶς κ. ἄ.

τόσον ἐν Πετσοφᾶ ὅσον καὶ ἐν Μαζᾶ. Μεταξὺ τῶν μικροτέρων διακρίνονται ἄφθονοι μὲν οἱ βόες καὶ ταῦροι, ἱκανὰ πρόβατα καὶ κύνες, τῶν ὁποίων εἰς λίαν κινητικὸς ἐν ἵπταμένῳ καλπασμῷ παρασταθεῖς (ἀριθ. 10), ἀκανθόχοιροι (μᾶλλον παρὰ μικροὶ κάπροι ἢ χοῖροι ἀριθ. 12), περιστεραὶ ἀριθ. 3 καὶ τρεῖς μὴ ἀπεικονισθεῖσαι, αἶγαροι καὶ κριοὶ (τοῦ πρώτου τεμάχιον τοῦ ρύγγους, τῶν δευτέρων στρεπτὰ κέρατα μὴ ἀπεικονισθέντα). ε) Μικρογραφικὰ ἀγγεῖα τελείως ὅμοια πρὸς τὰ ἐν Πετσοφᾶ ἀνευρεθέντα κυαθίδια, προχοῖδια, ἀμφορίδια, πιθίσκοι μὲ τέσσαρας ὑποτυπώδεις λαβὰς, ἀγγεῖον ἐπὶ βάσεως (τὰ πλείονα ἀπεικονισθέντα εἰς τὴν δημοσίευσιν *P e n d l e b u r y*, πίν. XXXIII, 2). Ἀσφαλῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἱερὸν ἀνήκουν τεμάχια σκεύους εἰς τὸ ὅποτον ἐξωτερικῶς προσετέθη πλαστικὴ διακόσμησις μιμουμένη ἀνωμαλλον ἔδαφος, βράχους, κοιλώματα κλπ. ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κατασπαρμένα μικρὰ τινα ζῶα (ἐν τετράπουν ἀσφαλῶς διακρινόμενον)· τούτου πολὺ ὅμοια εἶναι γνωστὰ ἐκ Κνωσοῦ, καίτοι ἐκεῖ πολὺ τελειότερα<sup>116</sup>.

Ἡ ὥς ἄνω ἀνάλυσις ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ διὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς χρονολογίας τοῦ Ἱεροῦ Κορυφῆς Καρφί, ὅπου συνοικισμὸς ὑπομινωικῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, ὡς ἀκριβῶς εἰς τὴν Κορυφὴν τοῦ Μαζᾶ πρωτογεωμετρικός, ἐγκατεστάθη εἰς τὸν τόπον τῆς παλαιᾶς λατρείας.

4. Ἰ ε ρ ὸ ν Γ ι ο ὑ κ τ α. Τὰς περὶ αὐτοῦ πληροφορίας καὶ καθολικώτερον ἐρμηνείαν τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς ἐξέθεσεν ὁ *Sir Arthur Evans*<sup>116</sup>. Ἡ προέλευσις τοῦ σημερινοῦ ὀνόματος Γιούκτας ἀπὸ τὸ μινωικὸν Ἰυττός (διὰ τοῦ τύπου: ἡ Ἰυκτός)<sup>117</sup>, ἡ σύνδεσις μὲ τὴν ἐπιτολίαν παράδοσιν ἀρχαίαν καὶ νεωτέραν περὶ τοῦ τάφου τοῦ

<sup>116</sup> *Evans*, *P. of M.* I, σ. 252, εἰκ. 380, IV, σ. 103, εἰκ. 69. Ὁ *Evans* τὰ ἐχρονολόγησεν εἰς τὴν MMIII ἐποχὴν ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον ὅτι χρονολογοῦνται εἰς τὴν παλαιονακτορικὴν ἐποχὴν, ἀφοῦ εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν κυκλικῶν ἀποθετῶν («κουλουρῶν») μὲ MMII ὄστρακα (αὐτόθι IV σ. 104).

Τὸ σκεῦος ἐξ οὗ προέρχονται τὰ ἐκ Καρφί τεμάχια ἦτο τροχοποίητον, ἀλλὰ κατὰ τὴν τελικὴν του διαμόρφωσιν συνεπίεσθη οὕτως ὥστε ἔλαβε διαμόρφωσιν μᾶλλον ὀρθογώνιον. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς του τότε ἐπιφανείας προσεκολλήθησαν τὰ τεμάχια τῆς ἀνωμάλου πλαστικῆς δηλώσεως βράχων, ἐν πολλοῖς ἐξέχοντα ἱκανῶς τῶν παρειῶν. Εἶναι ἄδηλον εἰς τί ἐχρησίμευσαν τὰ σκεῦη ταῦτα. Πιθανῶς ἦσαν τελετουργικά.

<sup>116</sup> *Evans*, *P. of M.*, 151, κ.ἐξ. Πρβλ. *Pendlebury*, *Archaeol. of Crete*, σ. 102.

<sup>117</sup> Πρβλ. Γ. Χατζηδάκη, *Μεθοδικὰ καὶ Ἑτυμολογικά. Ἰυτοῖ-Γιούκτας, «Ἀθηνᾶ» ΔΣΤ'* σ. 177 κ.ἐξ.





1. — Πήλινα ειδώλια και ζώδια ἐκ Πισσοκεφάλου και Παλαικάστρου.



2 — Πήλινα ειδώλια και ζώδια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Κορυφῆς Καρφί Λασιθίου.



1. — Ἡ ὄραία κεφαλὴ τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλου.



2. — Πλαγία ὄψεις πηλίνων εἰδωλίων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλου



3. — Πήλινον ΜΜΙΙ εἰδῶλιον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.



4. — Τεμάχιον ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ στεατίτου με παραστάσιν Ἰ. Κορυφῆς, Κνωσός.



Διὸς<sup>118</sup>, καὶ ἡ γειτονία τοῦ ἱεροῦ ὄρους μὲ τὸ μεγαλύτερον μινωικὸν κέντρον, τὴν Κνωσὸν, προσέδωσαν ἰδιαιτέραν ὄλως σπουδαιότητα εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἱεροῦ τούτου. Τὴν μινωικὴν λατρείαν διεδέχθη ἡ χριστιανικὴ τοῦ Ἁφέντη Χριστοῦ<sup>119</sup> καὶ τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλο μινωικὸν ἱερόν, περὶ οὗ κατωτέρω, ἐκ τούτου ὀνομασθέν, τὸν Χριστόν, ἐνῶ ἀνάλογος λατρεία, τοῦ Προφήτη Ἡλία, διεδέχθη τὴν μινωικὴν εἰς τὸ παρὰ τὸν μινωικὸν συνοικισμόν τῶν Μαλιῶν ἱερόν. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὰ ἱερὰ Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ εἶναι ἀποδεικτικὴ τῆς συγγενείας των: ὀλίγον κατωτέρω τῆς κορυφῆς στρωῶμα τέφρας πλήρους τεθραυσμένων ἀναθημάτων ἐκάλυψε τὸν γυμνὸν βράχον καὶ ἐπλήρωσε τὰ χάσματα καὶ τὰς σχισμάς του· τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ἀναθήματα τὸ χρονολογοῦν εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν· ὑπὲρ αὐτό, ἀκριβῶς ὡς εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Πετσοφᾶ, κατὰ τὴν ΜΜΙΙ ἐποχὴν φθοδομήθη Ἱερός Οἶκος (*Casa Santa*) μὲ τρία δωμάτια, ἐπίχριστον δάπεδον καὶ περίβολον. Πολὺ εὐρύτερον τέμενος διεμορφώθη διὰ κυκλωπέιου τείχους, ἀκανονίστως βαίνοντος μὲ γωνίας καὶ προμαχῶνας, ἀνήκοντος κατὰ τὸν ἀγγλον ἐρευνητὴν εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ ἱεροῦ. Ὡς ἐν Πετσοφᾶ ὅλα τὰ μικρὰ ἀναθήματα τὰ παριστώντα λάτρεις εἶναι τῆς πρώτης περιόδου, ἀνευρεθέντα ὑπὸ τὸ ΜΜΙΙΙ στρωῶμα ἐντὸς τοῦ τεφροῦ χώματος. Εἰς τὸ ΜΜΙΙΙ στρωῶμα ἀνευρέθησαν μεγαλύτερα ζώδια καὶ ὑψωμένοι χεῖρες εἰδωλίου, πλόκαμοι πῆλινοι καὶ ἐν λίθινον ἱερόν ἐνεπίγραφον «κοχλιαρίον» («*laddle*»), ὅμοιον πρὸς τὸ ἐκ Τρούλλου τῶν Ἀρχανῶν. Δυστυχῶς ὁ Evans δὲν ἀπεικόνισε τὰ ἀνευρεθέντα ΜΜΙ εἰδώλια καὶ ζώδια, ἀλλ' ἔδωκε τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν ὅτι ἦσαν ἀνδρικά, γυναικεῖα, ζώδια βοῶν καὶ αἰγῶν, ἀναθηματικὰ μέλη ἀνθρώπων καὶ ζῶων, ἱερὰ σφαιρίδια, ὡς τὰ τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τμήμα ἀγγεῖον ἀναγλύφου μὲ αἰγάγρους<sup>120</sup>.

5. Ἱε ρ ὸ ν Κο υ μ ᾶ σ α ς. Ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης εἰς τὴν περὶ τῶν Θολωτῶν Τάφων Μεσαρᾶς δημοσίευσίν του<sup>121</sup> ἐλάχιστα διεπραγματεύθη περὶ τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμάσας, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ ἐκθέσῃ περὶ αὐτοῦ ἐκτενέστερον εἰς χωριστὴν μελέτην· τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη, ἐπελθόντος μετὰ τινά ἔτη τοῦ θανάτου

<sup>118</sup>) Evans, αὐτ., 154 καὶ ὑποσ. 3.

<sup>119</sup>) Evans, αὐτόθι καὶ ὑποσ. 6.

<sup>120</sup>) Μεταξὺ τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν ἦσαν βραχιῶν μὲ τριῖμα ἐξαετήσεως καὶ ζεύγος ἠνωμένων ποδῶν. Ἀτυχῶς ὁ Evans δὲν σημειοῖ ποῦ ἀποκείται σήμερον τὰ εὐρήματα ταῦτα. Σχέδιον τοῦ κοχλιαρίου βλ. αὐτόθι, σ. 624, εἰκ. 461, τοῦ δὲ ἐκ Τρούλλου σ. 625, εἰκ. 462.

<sup>121</sup>) Xanthoudides, *The vaulted Tombs of Messara*, London 1924, σ. 50, πίν. XXXIII.



του. Οὕτω, πολὺ ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου. Βέβαιος εἶναι ὁ χαρακτήρ του ὡς Ἱεροῦ Κορυφῆς, ἀφοῦ ἔκειτο κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ δευτέρου παρὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους ὑψώματος τῶν Κορακιῶν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ πρώτου ἔκειτο ὁ συνοικισμός. Ἐκ τῆς δευτέρας χειρὸς σημεῖωμα<sup>122</sup> φαίνεται ὅτι ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὑπῆρχεν οἰκοδόμημα ἐκ πολλῶν δωματίων, τινῶν ἐπιχρῖστων τὸ δάπεδον, μὲ ξύλινον ἐπὶ λιθίνης βάσεως κίονα. Τὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἀνευρεθέντα ἀντικείμενα ἀνήκουν σαφῶς εἰς δύο περιόδους λίαν ἀλλήλων ἀφισταμένας, τὴν ΜΜΙΙ καὶ τὴν ΥΜΙΙβ<sup>123</sup>, πρῶγμα τὸ ὅποῖον ἀποδεικνύει τὴν ἐπὶ τόπου ἀναβίωσιν τῆς λατρείας<sup>124</sup>. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν τεμάχιον τραπέζης προσφορῶν καὶ λίθινον ἀγγεῖον τετραγώνον μὲ ἐνθέσεις ἢ βωμίσκος, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Κεντρικῆς Αἰθῆς ἐν Φαιστῶ, λίθινον ἀμφίκυκτον καὶ ὡς τροχὸς τροχαλίας ἀντικείμενον, κατὰ τὸν εὐρόντα ἴσως βαίτυλος, κωνικὸν φαλλόσχημον ἀντικείμενον ὅμοιον πρὸς τὰ παρὰ τοὺς θόλους Κουμάσας καὶ Πλατάνου ἀνευρεθέντα<sup>125</sup> καὶ τινὰ ἀγγεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς, ὑψηλὸς ἀμφορεύς, δύο λυχνίσκοι καὶ ὠκέλυφος κύαθος. Εἰς τὴν δευτέραν ἀνήκουν τὰ δύο σωληνωτὰ μετ' ἄλληπαλλήλων σειρῶν λαβῶν σκευὴ ἢ εἶδωλα, γνωστὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἱερῶν<sup>126</sup>. Δὲν ἠρευνήθη, φαίνεται, ἂν ἐπὶ τοῦ ὑψώματος

<sup>122</sup>) «Arch. Anz». 1907, σ. 108.

<sup>123</sup>) Τοῦτο ἀνεγνώρισεν πρῶτος ὁ Σπ. Μαρῖνᾶτος, ΕΑ 1937 Α σ. 284, ὑποσ. 3 καὶ σ. 289. Ὁ ἐπὶ τοῦ σωληνωτοῦ σκευὸς ὀκτάπους δὲν ἀφήνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τούτου. Ἴσως καὶ τὸ μόνον ἀπομένον ὡς ἀνήκον εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον σωληνωτὸν σκευὸς ἐκ Χαμαιζίου (βλ. ἀνωτέρω ΕΑ 1906, σ. 145, πίν. 8, 5), προέρχεται ἐξ ἱεροῦ τῆς «ἐποχῆς ἀνακαταλήψεως», ἰδρυθέντος ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου ἐνθα τὸ παλαιὸν ΜΜΙ ἱερόν Κορυφῆς.

<sup>124</sup>) Ἀναβίωσις τῆς παλαιᾶς λατρείας κατὰ τὴν ΥΜΙΙγ ἐποχὴν τῆς «ἀνακαταλήψεως» παρατηρεῖται εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα: πλὴν τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς Χαμαίζι, Καρφί, Μαζᾶ, Κουμάσα ἔχομεν νέας ἐγκαταστάσεις ἱερῶν εἰς τοὺς χώρους τῶν παλαιότερων ἱερῶν τῆς Κνωσοῦ (Διπλῶν Πελέκειαν Τυκτῆς Κρήνης εἰς τὸ Καραβάν Σεράϊ, Καθαρητηρίου Χώρου τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἱεροῦ Γουρνιῶν καὶ ἴσως Ἱεροῦ Παλαικάστρου, νέα δὲ ἱερά πλησίον ἱερῶν χώρων εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλιῶν (*Edifice Oblique*) καὶ εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα (τὸ ἱερόν μὲ τὸ τοιχογραφημένον δάπεδον, τὸ ὅποῖον ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Luisa B a n t i, «Annuario», III-IV, 28 κ.ἐξ. ὡς ΥΜΙ, ἀλλ' ἐκ τοῦ τύπου τῶν σκευῶν του καὶ τῆς στρωματογραφίας του ἀποδεικνύεται ὡς ΥΜΙΙ).

<sup>125</sup>) X a n t h u d i d e s, αὐτ., σ. 41, πίν. XXIX α, 4300-4302 (Κουμάσας) σ. 97, πίν. LI 6, 6901-6903 (Πλατάνου). Τὰ πρῶτα εὐρέθησαν μεταξύ τῶν θόλων Β καὶ Ε, τὰ δεύτερα, μετὰ πολλῶν ἄλλων τεμαχισμένων, εἰς τὸ παράπλευρον διαμέρισμα τοῦ θόλου (τάφρον δ) καὶ φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ τὴν ταφικὴν λατρείαν.

<sup>126</sup>) Περὶ τούτων καὶ τῆς ἐρμηνείας των συστηματικώτερον διέλαβεν ὁ

προηγῆθη τοῦ ΜΜΙΙ ἱεροῦ οἰκοδομήματος ὑπαιθριον ἱερόν με ἀναθήματα ἀναλόγου πρὸς τὰ τῶν ἄλλων ΜΜΙ Ἱερῶν Κορυφῆς τύπου, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ ἱερά τοῦ Πετσοφᾶ καὶ Γιούκτα. Τοῦτο ἐμφανίζεται πολὺ πιθανὸν ἀφοῦ ὁ ἐγγυὲς συνοικισμὸς χρονολογεῖται εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον.

6. Ἱε ρ ὀ ν Χ ρ ι σ τ ο ῦ. Ἐτερον ἱερόν τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς, ἀνεπαρκῶς καὶ τοῦτο γνωστὸν καὶ μὴ ἀνασκαφέν, εἶναι τὸ ἐπὶ μιᾷ τῶν κορυφῶν τῶν Ἀσιερουσίων ὄρεων, τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ, ὑψηλότερον κείμενον τῆς ἐνετικῶν χρόνων ἐκκλησίας<sup>127</sup>. Περὶ τοῦτου ἐπραγματεύθη δι' ὀλίγων ὁ Evans<sup>128</sup>. Κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ γυμοῦ βράχου τῆς κορυφῆς ὑπάρχει χάσμα πλάτους 1,50 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ὀρθογώνιον κτήριον ἐξ ἑνὸς δωματίου με προέχον μικρότερον, ἐπίσης ὀρθογώνιον, παράρτημα. Τὸ χάσμα, πληῆρες λίθων δὲν ἤρηνήθη, ἀλλ' ὁ Evans πιστεύει ὅτι εἶναι ἀποθέτης ἱεροῦ. Ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπότομος κλιτὺς με βαθεῖαν χαράδραν κατέρχεται πρὸς τὸν μικρὸν μινωικὸν λιμενίσκον τῆς Τρουπητῆς<sup>129</sup>.

#### ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος οὐδόπως ἢ ἀτελῶς ἐξηρηνήθησαν, τὰ δὲ ἐξερηνήθεντα οὐδόπως ἢ λίαν ἐλλιπῶς ἐδημοσιεύθησαν, ἰδίᾳ μάλιστα τὰ ἀναθήματά των, τὰ γενικὰ συμπεράσματα εἶναι ἱκανὰ διὰ νὰ διαμορφώσωμεν γενικὴν ἀντίληψιν περὶ τῶν ὑπαιθριῶν Ἱερῶν Κορυφῆς. Βεβαίως ταῦτα δὲν περιορίζονται εἰς τὰ ἀνωτέρω δέκα, περὶ τῶν ὁποίων συνεκέντρωσα στοιχεῖα. Σποραδικὰ εὐρήματα ὡς ἐκ τοῦ γενικοῦ χαρακτηριστῆρος των φαίνονται νὰ προέρχονται ἐκ παρομοίων ἱερῶν. Δημοσιεύω ἔνταῦθα (πίν. Η' 3) σπουδαῖον εἰδώλιον λατρευούσης γυναικός, ἀνήκον εἰς τὴν σημαντικὴν ἀρχ. Συλλογὴν τοῦ ἱατροῦ Στυλ. Γιαμαλάκη<sup>130</sup> καὶ προερχόμενον, κατὰ τὰς δοθείσας ὑπὸ τοῦ πωλήσαντος πληροφορίας, ἐκ Λάστρου τῆς Σητείας. Ἡ σεβίζουσα παρίσταται εὐθυτενῆς φέρουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας γωνιουμένης πρὸ τοῦ στήθους,

Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο ς, ἔ.α., σ. 284 κ.ἑξ.

<sup>127</sup>) Διὰ τὴν διαδοχὴν λατρείας εἰς θέσεις μινωικῶν Ἱερῶν Κορυφῆς βλ. ἀνωτέρω σ. 115 καὶ Evans, P. of M. I, σ. 154 καὶ II σ. 81.

<sup>128</sup>) Evans, P. of M., II, σ. 81, εἰκ. 37.

<sup>129</sup>) Ἀ τ ὀ θ ι, σ. 83, εἰκ. 39. Περὶ «βίγλας» ἐπὶ τῆς κορυφῆς βλ. ἀνωτέρω σ. 140, ὑποσ. 106.

<sup>130</sup>) Βλ. Ἀγνῆς Ξ ε ν ᾶ κ η, Ἡ ἀρχαιολογ. Συλλογὴ Στυλιανοῦ Γιαμαλάκη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α (1947), σ. 220.

τὴν δεξιὰν ὑψηλότερον τῆς ἀριστερᾶς, ὥστε ἡ θέσις των νὰ ἐνθυμίζη τὴν τῶν γυναικείων εἰδωλίων τοῦ Πισκοκεφάλου καὶ νὰ φαίνεται ἐκ ταύτης προελθοῦσα. Φορεῖ κωδωνοειδῆ ἐσθῆτα (φοῦσταν) βαθμηδὸν διευρυνομένην καὶ εἶτα ἔλαφρῶς μειουμένην πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ὄσφυς εἶναι περριεζωσμένη διὰ διπλῆς ζώνης, ἣτις δένεται εἰς στενὸν δεσμὸν περὶ τὸ μέσον· ἀμφοτέρωθεν τὰ ἄκρα τῆς κρέμονται πρὸς τὰ ἔμπροσθ<sup>181</sup> καὶ σχεδὸν μέχρι τῆς κάτω πορυφῆς τῆς ἐσθῆτος καὶ καταλήγουν εἰς θυσάνους δηλωθέντας διὰ τεσσάρων κοκκιδίων. Ἡ κεφαλὴ ἀτυχῶς εἶναι ἀποκεκρουσμένη, τὸ πρόσωπον ὅμως ἦτο διὰ λευκοῦ κεχρωσμένον ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἰχνῶν, τὰ ὅποια σχηματίζονται ἔμπροσθεν εἰς τρίγωνον, ἀποδεικνυομένου οὕτω ὅτι ὁ ἄνω κορμὸς δὲν παρεστάθη γυμνός<sup>182</sup> ἀλλὰ μὲ περικόρμιον τὸ ὅποιον ἀφήνει ἔμπροσθεν τριγωνικὸν «*decolleté*». Μέρωσ τῶν βραχιόνων καὶ οἱ πήχεις παρεστάθησαν γυμνοὶ διὰ λευκοῦ χρώματος, τὰ δὲ ἄκρα τῶν χειρῶν δὲν ἐδηλώθησαν. Τὸ περικόρμιον ἐβάφη δι' ὑπερύθρου καὶ ἡ κάτω ἐσθῆς διὰ καστανομέλανος χρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πιθανῶς ἐγράφησαν, ἴσως δι' ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ, διακοσμῆσεις, νῦν τελείως ἀφανισθεῖσαι. Τῆς χρώσεως δὲν ἐξηρέθη ἡ ζώνη, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰ διατηρούμενα ἴχνη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι διαφυγὸν χρῶμα ἔβαψε τοὺς ἀγκῶνας· ὅμως ἡ ζώνη ἐβάφη εἶτα διὰ ζωροῦ ἐρυθροῦ χρώματος, τοῦ ὁποίου ἴχνη διετηρήθησαν κατὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν ἐσθῆτα. Οὕτω τὸ εἶδωλον ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχεν ὄντως καμαραϊκὴν πολυχρωμίαν. Ἐσωτερικῶς εἶναι κοῖλον καὶ κλείεται κάτωθεν διὰ διαφράγματος, ὃπερ ἔχει μικρὰν ὀπὴν μᾶλλον πρὸς τὴν ὀπισθίαν πλευράν. Τὸ διασφζόμενον ὕψος εἶναι 0,105, ἡ διάμ. τῆς βάσεως 0,048, τὸ μέγιστον κατὰ τοὺς ἀγκῶνας πλάτος 0,055 μ. Εἰς τὴν Συλλογὴν φέρει τὸν ἀριθμὸν πηλίνων 278. Πίναξ Η' 3.

Ἐναντι τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ, Μαζᾶ, Πισκοφάλου καὶ Χαμαῖζι ὁ τύπος φαίνεται μᾶλλον προηγμένος καὶ εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ καμαραϊκὴ του πολυχρωμία. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦν ὄρισμένα ἀνάλογα ἐκ Παλαικίστρου ἀτυχῶς μὴ δημοσιευθέντα· τούτων ἔκρινα σκόπιμον τὴν ἐνταῦθα παράθεσιν (πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 4 καὶ 2): Τὸ πρῶτον—ἀριθ. εὐρετηρίου τοῦ Μουσ. Ἡρακλείου 1689—προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιον 9 τοῦ

<sup>181</sup>) Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἶδομεν ἐμφανιζόμενον καὶ εἰς εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου καὶ τοῦ Πετσοφᾶ (βλ. ἀνωτέρω σ. 132, ὑπ. 88). Οἱ ζωοκέφαλοι δαίμονες ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἐξ ὄστρέου ἀναγλύφου τῆς Φαιστοῦ (βλ. προχείρωσ πρὸς Nilsson, αὐτ., σ. 371, εἰκ. 179) φέρουν ἀνάλογον μακρὰν ζώνην, τῆς ὁποίας τὰ ἄκρα καταλήγουν εἰς σφαιρικοὺς θυσάνους.

<sup>182</sup>) Τοῦτο ἐφάνη εὐκρινῶς μετὰ τὸν ἐπιμελέστερον καθαρισμὸν τοῦ εἰδωλίου. Δυστυχῶς, ἡ φωτογραφία εἶχε ληφθῆ προηγουμένως.



Block ξ καὶ ἀνευρέθη μεθ' ἑτέρου ὁμοίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ ταυτίσω· εἶναι τοῦ τύπου Πετσοφᾶ, μὲ περικόρμιον καὶ περιλαίμιν Μεδίκων μὴ ἰσχυρῶς γωνιούμενον· αἱ προτεταμένα χεῖρες καὶ ἡ κεφαλὴ ἀπεκρούσθησαν· ἡ ἐπὶ τοῦ καστανευθροῦ γανώματος διακόσμησις ἀπέβη ἑξίτηλος. Σφζόμενον ὕψος 0,10. Φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς ἐποχὴν μᾶλλον προκεχωρημένην τοῦ ὠραίου ἐκ Πετσοφᾶ BSA IX πίν. VIII, δηλ. εἰς τὴν ΜΜΙβ περίοδον, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ μᾶλλον κωδωνοειδὲς σχῆμα τῆς ἐσθῆτος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τοῦ δευτέρου ὁμοίου, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται τὸ κάτω μέρος τῆς ὄσφους· ἀπεκρούσθη ὅμως τούτου ὀλόκληρος ὁ ἄνω κορμὸς νῦν συμπληρωθεὶς κατὰ τὸ προηγούμενον. Τοῦτο ἔχει διαμόρφωσιν ἐσθῆτος, ἥτις τείνει νὰ φθάσῃ τὴν τοῦ εἰδωλίου Γιαμαλάκη, ἔχει δὲ ὠραίαν διακόσμησιν συστημάτων καθέτων λευκῶν γραμμῶν μὲ ἐνδιάμεσα ἐρυθρὰ ἑξίτηλα κοσμήματα ἐπὶ τοῦ καστανοφαίου ἐπιχρίσματος. Προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιον 2 τοῦ Block γ. Κατεγρᾶφη ὑπ' ἀριθ. εὔρετ. Μ.Η. 9513. Ὑψος ὡς συνεπληρώθη 0,095. Οἱ πυθμένες ἀμφοτέρων κλείονται, ὡς εἰς τὸ εἶδωλον Γιαμαλάκη, διὰ διαφράγματος πιθανῶς κατὰ τὸ μέσον τετραγώνου. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα παραδείγματα ἐρμηνεύουν τὸ περιέργον ἀντικείμενον ἐκ Κουμάσας — ἀριθ. εὔρετηρίου Μουσείου Ἡρακλείου 4979 — τὸ ὁποῖον ὁ Ξανθουδίδης ἐνόμισεν ὡς ἀγγεῖον μιμούμενον κωδωνοειδῆ ἐσθῆτα<sup>183</sup> καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπλῶς τὸ κάτω τῆς ἐσθῆτος εἰδωλίου ὁμοίου πρὸς τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ μὲ μᾶλλον κωνικὴν διαμόρφωσιν· τοῦτο ἀποδεικνύει καὶ ἡ ζώνη μὲ τὸ διπλούμενον ἔμπροσθεν ἄκρον, καὶ ἡ στενὴ ὄσφυς καὶ ὁ ἐπίπεδος πυθμὴν μὲ τὴν ὀπὴν εἰς τὸ κέντρον, ἀποκλείουσαν τὴν χρῆσιν τούτου ὡς ἀγγείου<sup>184</sup>. Χαραριστικὸν παράδειγμα κωδωνοειδοῦς πρὸς τὰ κάτω μειουμένης ἐσθῆτος εἰδωλίου ἔχομεν εἰς τὸ ἐκ Φαιστοῦ εἶδωλον — ἀριθ. εὔρετ. Μουσ. Ἡρακλείου 3543 —, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἀπομίμησιν τῆς ἀνωμάλου ἐπιφανείας θαλασσιῶν ὀστρέων (*barnacle work*) ΜΜΙβ ἴσως ἐποχῆς<sup>185</sup>. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχει τοῦτο διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ σημαντικοῦ εἰδωλοῦ τῆς ἀποκλήθεισης «πολυ-

<sup>183</sup>) X a n t h u d i d e s, αὐτ. σ. 44, πίν. XXX. Περὶ αὐτοῦ σημειοῖ μόνον: «*probably it is a copy of the bell-shaped Minoan skirts*».

<sup>184</sup>) Ἡ ὡς λαβὴ ἐκλήφθησα ἀποκεκρουσμένη δεξιὰ ἐκβλάστησις πολὺ πιθανὸν σχετίζεται μὲ τι ἐκ τῆς χειρὸς ἐξαρτώμενον ἢ διὰ ταύτης κρατούμενον ἀντικείμενον (σκήπτρον ἢ ταινίαν).

<sup>185</sup>) Τοῦτο, ὑπ' ἀριθ. εὔρετηρίου Μ.Η. 3534, παρέμεινε, φαίνεται, ἀδημοσίετον. Ἡ διαμόρφωσις του καὶ ὁ κατ' ἔλευσιν σχηματισμὸς οὐδεμίαν καταλείπουν ἀμφιβολίαν ὅτι ἦτο εἶδωλον, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ἑξ Ἁγ. Τριάδος. Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ *barnacle work* βλ. E v a n s, αὐτ. IV, σ. 101 κ.εξ., εἰκ. 102, ὅστις χρονολογεῖ ἀπὸ τῆς ΜΜΙα περιόδου καὶ ἐφεξῆς.

μάστου θεότητας»<sup>186</sup>: ἡ ἀναλογία τῶν προεξοχῶν τοῦ κάτω σώματος τῶν δύο εἰδώλων ἀποδεικνύει ὅτι καὶ εἰς τὸ δευτέρον ὁ καλλιτέχνης ἠθέλησεν ἀπλῶς νὰ ἀποδώσῃ ἀδρῶς ἀκανθωτὴν (*barnacle work*) ἐπιφάνειαν. Ἡ χρονολογία τοῦ εἰδώλου εἶναι λοιπὸν— τοῦτο ἄλλως φαίνεται καὶ ἐκ τῆς διαπλάσεως τῶν βραχιόνων— ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τῶν εἰδώλων Χαμαῖτι, δηλαδὴ ΜΜΙ.

Ἡ προσαγωγή τῶν ἀνωτέρω ἀναλόγων ἐκρίθη ἀναγκαία καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ σπουδαίου εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη καὶ διὰ τὴν ἀποτελέσειν σαφεστέρας εἰκόνας τῶν παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς εἰδώλων, τὰ ὅποια ἀτυχῶς τόσον ἀτελῶς γνωρίζομεν, ἀφοῦ μάλιστα αἱ κύριαί δμάδες τούτων προέρχονται ἐκ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, ὅπου ταῦτα ἀνετίθεντο<sup>187</sup>. Ἡ οὕτω ἀποκαθισταμένη σειρά εἶναι ἡ ἐξῆς: ΜΜΙα εἶδωλα Πετσοφᾶ, Γιούκτα, Μαζᾶ· περισσότερον προηγμένα ἀκανθωτὸν Ἀγ. Τριάδος, εἶδωλα Χαμαῖτι καὶ Πισκοκεφάλου· ΜΜΙβ Παλαικάστρου, Κομάσας, Φαιστοῦ· ΜΜΙΙ Γιαμαλάκη.

Γενικὴ παρατήρησις εἶναι ὅτι εἰς οὐδένα τῶν χώρων ἀποθέσεως ἀνευρέθη μεταλλικὸν τι ἀνάθημα ἀσφαλῶς ἀνήκον εἰς τοὺς χρόνους τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἱεροῦ<sup>188</sup>. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῆ εἰς καθαρὰν σύμπτωσιν, εἶναι δὲ ὀρθὸν νὰ συσχετισθῆ μὲ τὸ γεγονός τῆς εἰς σπήλαια ἀναθέσεως κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν ἐποχὴν μόνον προσφορῶν ἐντὸς πηλίνων καλλιτεχνικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀγγείων ὡς εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν<sup>189</sup> Ἐνῶ διὰ τινὰ τῶν ἱερῶν (Ἐντίχτη,

<sup>186</sup>) Βλ. «Monum. Antichi» XIV (1905), σ. 725, εἰκ. 24. Evans, P of M., I, σ. 567, εἰκ. 413, ὅστις παραδόξως τὸ ἐχρονολόγησεν εἰς τὴν ΥΜΙΙ ἐποχὴν. Τὸ εἶδωλον ἀνευρέθη μετ' ἀντικειμένων χρονολογουμένων ἀπὸ τῆς πρωτομινωικῆς μέχρι τῆς ὑστερομινωικῆς I ἐποχῆς. Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας Paribeni ἀπέριψε τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ εἰδώλου ὡς πολυμάστου, ἀποκλίνας εἰς τὴν ἐκδοχὴν ἐσθῆτος μὲ διακοσμητικούς δοθιῆνας. Ὁ Evans ὁμῶς συνεσχέτισε τοῦτο μὲ τὴν πολύμαστον Ἐφεσίαν Ἄρτεμιν. Ὁ Karo, Religion d. äg. Kreises, ἀρ. 16, ἐχρονολόγησεν ὀρθῶς εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ἀναγράφας ὁμῶς ἐσφαλμένως τὴν προέλευσιν τούτου (ἐκ Φαιστοῦ). Ἡ L. Banti τὸ ἐχρονολόγησεν εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜΙ ἐποχῆς (= ΥΜΙΙ) καὶ ἡρμήνευσεν ὀρθῶς τὸ ἔνδυμα ὡς «gonna a bitorzoli»: «Annuario» III-IV (1941-42), σ. 34 τοῦ ἀνατύπου.

<sup>187</sup>) Τὰ ἐκτίς τούτων γνωστά εἶναι ὀλιγάριθμα· τὰ γνωστά μοι παραδείγματα, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν ἑλλειπῶν καὶ τῶν κεφαλῶν μόνον, δὲν ὑπερβαίνουν τὰ εἴκοσι.

<sup>188</sup>) Τὰ χαλκᾶ ἐργαλεῖα τοῦ ἱεροῦ Χαμαῖτι δὲν ἀνευρέθησαν μετὰ τῶν εἰδώλων, ἀλλ' εἰς γειτονικὸν μὲ ἄλλον προσανατολισμὸν διαμέρισμα (βλ. EA 1906, σ. 133 καὶ σχεδ. εἰκ. I ἐν σ. 119, ἀριθ. δωματίου 1) ἴσως δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς χρονικὴν περιόδον.

<sup>189</sup>) Πρβλ. Nilsson, αὐτόθι, σ. 65 κ.ἐξ.

Προφ. Ἥλια, Κουμάσας, Χριστοῦ) οὐδὲν ἀκριβέστερον γνωρίζομεν περὶ τῶν ἀναθημάτων καὶ γενικώτερον τοῦ εἴδους τῆς ἀπονεμομένης λατρείας δι' ἄλλα δὲ γνωρίζομεν μὲν τινα περὶ τοῦ εἴδους τῶν ἀναθημάτων, ὄχι ὁμως καὶ περὶ τοῦ τρόπου ἀναθέσεώς των (Πισκοκέφαλο, Χαμαῖζι), βεβαιοῦται, ἐκεῖ ὅπου παρατηρήθη οὗτος (Μαζᾶς, Πετσοφᾶς, Ζάκρο, Γιούκτας, Καρφί), ὅτι αἱ ἀναθέσεις ἐγένοντο ἐντὸς κοιλωμάτων ἢ σχισμῶν τοῦ βράχου εὐθὺς κάτω τῆς γυμνῆς κορυφῆς. Εἰς τρεῖς περιπτώσεις (Μαζᾶς, Πετσοφᾶς, Γιούκτας) ὅπου ἐγένοντο ἀκριβέστεραι παρατηρήσεις ἀπεδείχθη: 1) ὅτι τὰ ἀναθήματα ἔκειντο ἐντὸς στρώματος τέφρας, προελθούσης ἀσφαλῶς ἐκ πυρᾶς: 2) ὅτι ταῦτα ἦσαν τεθραυσμένα, ἑλλιπῆ καὶ τὰ μέλη των διεσκορπισμένα. Αἱ παρατηρήσεις αὗται φαίνεται νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι μέρος τῆς τελετουργίας ἀναθέσεως ἦτο ἡ ἱερὰ πυρὰ («bonfire»): ἐντὸς τῆς ἀναπτομένης ἐπὶ τῆς κορυφῆς μεγάλης πυρᾶς ἐρρίπτοντο τὰ ἀναθήματα<sup>140</sup> εἶτα ἡ σποδὸς διεσκορπίζετο ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ βράχου καὶ ἐπληροῦντο δι' αὐτῆς αἱ κοιλότητες καὶ σχισμαὶ του. Ὅρθῶς ἡ τελετουργία αὕτη συσχετίσθη ὑπὸ τοῦ M y r e s καὶ ἄλλων<sup>141</sup> μὲ τὸ εὐρύτατα διαδεδομένον ἔθιμον τῆς πυρᾶς, τὸ ὁποῖον ἐπιζῆ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἰδιαιτέραν ὁμως σημασίαν ἔχει ἡ ἐπὶ κορυφῆς πυρὰ, ὅταν μάλιστα δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν τελετουργίαν ταύτην μέχρι τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἢ εὖρη συνάπτοντας δεσμοὺς μὲ τὴν μινωικὴν Κρήτην<sup>142</sup>. Καὶ ἡ μὲν Λαφορία Ἄρτεμις ἢ ἐκ Δελφῶν καὶ Καλυδῶνος τὴν καταγωγὴν ἔλκουσα, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ Πατρεῖς ἔθυσον ὀλοκαυτώματα ἀνάπτοντες πυρὰν περὶ τὸν βωμὸν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως<sup>143</sup>, ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν κρητικὴν Ἄρτεμιν, εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ὁποίας—ὅπως εἰς τὸν ἀρχαῖκόν ναὸν τοῦ Πριγιᾶ-Ριζηνίας—ἐθύοντο ὀλοκαυτώματα ἐν τῇ ἐσχάρᾳ τοῦ σηκοῦ, ἂν μάλιστα τὸ ὄνομα ἔχει σχέσιν μὲ

<sup>140</sup>) Τοῦτο δὲν εἶναι ἀτυχῶς δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ἀπολύτως. Τὰ ἀνευρεθέντα εἶδωλα δὲν φέρουν καταφανῆ ἴχνη καύσεως. Ἴσως νὰ ἐρρίπτοντο κατὰ τὴν σβέσιν τῆς πυρᾶς καὶ νὰ μὴ ἀπετίθεντο ἀρχῆθεν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος νὰ ἀναφθῆ σωροῦ ξύλων.

<sup>141</sup>) M y r e s, αὐτόθι, σ. 380 κ.έξ. Βλ. καὶ E v a n s, P. of M., I, σ. 158, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «ash altar». Πρβλ. Nilsson, αὐτ., σ. 75. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρει μὲν τὴν ἄπομιν τοῦ M y r e s, καταλήγει ὁμως «the whole matter is so obscure that a measure of caution is needed».

<sup>142</sup>) Διὰ τὴν τελετουργίαν τῆς πυρᾶς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην τοῦ Martin Nilsson, Fire festivals in ancient Greece, J.H.S. XLIII (1923), σ. 144 κ.έξ. Ἐπὶ τοῦ ἀνατύπου, τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐδώρησεν εἰς τὸν Ξανθοῦδίδην, ἔχει σημειωθῆ ὑπ' αὐτοῦ ἰδιογράφως: «Cf. Petsofā, Myres BSA IX, 358».

<sup>143</sup>) Πaus. VII, 18, 11-13.



τὸν Λάβρυν, τὸν Διπλοῦν Πέλεκυν. Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος ἱερογαμία Διὸς καὶ Ἥρας κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Δαιδάλων, ὅποτε ἐγένετο ὀλοκαύτωσις τῶν ξοάνων, ταύρων καὶ δαμαλίδων μετὰ τοῦ ἐκ ξύλων βωμοῦ<sup>144</sup>, φαίνεται ὅτι συνδέεται πολλαχῶς μὲ τὰς κρητικὰς ἱερογαμίας καὶ τὰ κρητικὰ ξόανα (δαίδαλα). Εἶναι εὐλογον νὰ συσχετισθῇ ἐπίσης ὁ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τοῦ Ἄργους-Ἀρκαδίας ἑορτασμός ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῆς Λαρίσης τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Λυρκείας τῆς καλουμένης «*πυρῶν ἑορτῆς*»<sup>145</sup>. Σαφεστέρα εἶναι ἡ πρὸς τὴν προελληνικὴν Κρήτην σύνδεσις τῆς δι' ὀλοκαυτωμάτων θυσίας εἰς τὸ Μέγαρον τῶν Κουρητῶν παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Εἰλειθυίας ἐν Μεσσηνίᾳ<sup>146</sup>. Διδακτικὸν παράδειγμα πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἀνωτέρω ἐθίμων πυρᾶς προσήγαγεν ὁ Nilsson<sup>147</sup> τὴν Πυρὰν τοῦ Ἡρακλέους ἐπὶ τῆς Οἴτης, τὴν δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθεῖσαν<sup>148</sup>: Κεῖται αὕτη ἐπὶ κλιτύος τοῦ Ξηροβουνίου. Ὀλίγον κάτω τῆς κορυφῆς ἀπετελέσθη τετράπλευρος, εὐρὺς, (τραπέζοειδοῦς σχήματος) χώρος, κλεισθεὶς κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους διὰ περιχειλώματος. Ἐντὸς τούτου ἐπὶ αἰῶνας ἔκαίντο θύματα καὶ ἀναθήματα, τῶν ὁποίων πολλὰ χαλκὰ ἀγαλμάτια, μάλιστα τοῦ Ἡρακλέους, συντετηγμένα ἢ εἰς τεμάχια, ἀνευρέθησαν ἐν μέσῳ σποδῶν, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ ὄπλα, ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν εἰς τὰς θυσίας. Εἶναι γνωσταὶ αἱ σχέσεις ὠρισμένου τύπου Ἡρακλέους, τοῦ καλουμένου Δακτύλου ἢ Ἰδαίου μετὰ τῆς Κρήτης. Δὲν ζύναται νὰ βεβαιώσῃ τις ὅμως ὅτι ὁ αὐτοπυρούμενος καὶ οὕτω δι' ἀναλήψεως ἀποθεούμενος Ἡρακλῆς ἔχει ἀμεσωτέραν σχέσιν μὲ τὴν προελληνικὴν Κρήτην. Πάντως παρατηρεῖ τις ὅτι μετὰ πυρῶν ἀναπτομένων εἰς κορυφὰς συνδέονται θεότητες, δαίμονες ἢ ἀποθεωθέντες ἥρωες τῶν ὁποίων παρακολουθεῖ τις τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν Κρήτην ἢ διαπιστώνει τοὺς μετὰ τῆς μεγαλονήσου δεσμούς. Ὁ Nilsson<sup>149</sup> ἐζήτησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐπὶ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς ἀφιέρωσιν τῶν ἀναθημάτων ὡς ἀπευθυνομένην πρὸς τὴν Πότινιαν Θηρῶν—ἐκ τοῦτου τὰ ἀπεσπασμένα μέλη καὶ τὰ ἡμερα καὶ ἄγρια ζῶα—, παραδεχόμενος ἔξ ἄλλου ὅτι ἡ ἀφιέρωσις αὕτη θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνωδεύετο ὑπὸ τελετουργίας τῆς πυρᾶς, ὡς ἐπρότεινεν ὁ Myres, ἀποσκοπούσης τὴν

<sup>144</sup>) Πaus. IX, 3, 3-7.

<sup>145</sup>) Πaus. II, 25, 4.

<sup>146</sup>) Πaus. IV, 31, 9. Πρβλ. Nilsson, *Min. Myc. Religion*<sup>2</sup>, σ. 545.

<sup>147</sup>) Nilsson, ἔ.δ. JHS, σ. 144, 146.

<sup>148</sup>) Ν. Παπαδάκη, Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης, Παράρτ. Ἀρχ. Δελτ. 1919, σ. 25 κ.έξ., ὅστις ὁμιλεῖ καὶ διὰ τὴν ἀρχαίαν γραπτὴν περὶ τῆς Πυρᾶς παράδοσιν.

<sup>149</sup>) Βλ. ἕπος. 141.

διὰ μαγείας ἐπίτευξιν γονιμότητος. Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην θεωρεῖ καθαρῶς ὑποθετικήν, ἀλλ' εὐρίσκει ἐνισχυτικήν αὐτῆς τὴν ἄποψιν τοῦ Evans περὶ τοῦ Peak Sanctuary, διὰ τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως ὡς Ποτνίας Θηρῶν ἐπὶ τοῦ Γιούκτα, κατὰ τὸ γνωστὸν σφράγισμα τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν θεότητα ταύτην ἐπὶ κορυφῆς ὑψώματος, κρατοῦσαν σκῆπτρον, περιβαλλομένην ὑπὸ τῶν λεόντων τῆς καὶ λατρευομένην ὑπὸ λάτριος, ὅστις ἴσταιται πρὸ αὐτῆς εἰς στάσιν προσευχῆς. Τὴν ἄποψιν τοῦ Evans περὶ λατρείας θεότητος τῆς ὑγείας λόγῳ τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν (ὡς «ταμάτων») ἀπορρίπτει, ὡς ἐπίσης τὴν ἐκδοχὴν περὶ τοῦ Γιούκτα ὡς Τάφου τοῦ Θεοῦ<sup>150</sup>. Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξευρεθῇ ἐρμηνεία διὰ τὰ ἀναθηματικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα, ὡς ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω, εἶναι ποικιλώτατα, καὶ ἐπίσης νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἡ ἐντατικὴ περὶ τοῦ Τάφου τοῦ Θεοῦ παράδοσις, ἐντοπισμένη ἀκριβῶς εἰς τὸν γῶρον τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Evans (αὐτ. IV, 808) περὶ ἀπονομῆς λατρείας εἰς αὐτὴν τὴν γυμνὴν κορυφὴν τοῦ ἱεροῦ ὄρους, ὡς ἀντιπροσωπευτικὴν τοῦ ἱεροῦ χαρακτῆρος ὀλοκλήρου τοῦ ὄρους, καὶ ἡ συσχέτισις μὲ τὴν λατρείαν αὐτὴν τῆς παραστάσεως τοῦ κνωσιακοῦ σφραγίσματος μὲ τὴν ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρους θεάν.

Τὸ σφράγισμα τοῦτο, χρονολογούμενον εἰς τὴν ἀμέσως ἀκολουθοῦσαν τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν τοῦ MMIIIβ περιόδου (περίπου 1600 π.Χ.)<sup>151</sup>, παριστᾷ παρὰ τὴν κορυφὴν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἴσταιται ἡ θεότης μινωικὸν Ἱερὸν ἐλαφρᾶς κατασκευῆς διώροφον μὲ κίονας, πρὸ τῶν ὁποίων Ἱερὰ κέρατα καὶ μὲ ἐπίστεψιν Ἱερῶν κεράτων εἰς τὸ γείσωμα· εἰς τὸν κάτω ὄροφον ἀπεδόθη ἴσως ἡ θύρα τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν παραστάδων τῆς καὶ τοῦ ἄνω αὐτῆς φωταγωγοῦ παραθύρου. Οὕτω διδασκόμεθα περὶ τῶν μικρῶν αὐτῶν Ἱερῶν τὰ ὁποῖα ἐγκατεστάθησαν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου εἰς τὰ ὑπαίθρια Ἱερὰ Κορυφῆς δι' ἃ σαφεῖς ἐνδείξεις παρέσχον αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν Πετσοφᾷ, Γιούκτα καὶ Κουμάσα<sup>152</sup>. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ περισυλλέξωμεν περισσότερα παραδείγματα τοιούτων Ἱερῶν παραστάσεων, ἰδίᾳ ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων, σφραγιδολίθων καὶ πηλίνων σημάτων (σφραγιμάτων), ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις θὰ ἔφερεν ἡμᾶς μακράν<sup>153</sup>. Θεωρῶ ὅμως κατάλληλον τὴν παρεχομένην εὐκαιρίαν διὰ τὴν δημοσίευσιν σπουδαίου τε-

<sup>150</sup>) Evans, P. of M. I, ἰδίᾳ 154, ὅπου γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως.

<sup>151</sup>) Evans, P. of M., II, 809, εἰκ. 528.

<sup>152</sup>) Βλ. ἀνωτέρω σ, 120, 145, 146.

<sup>153</sup>) Ἐλπίζω νὰ πραγματευθῶ εἰς συνθετικὴν ἐργασίαν, τὸ ὅλον θέμα τῶν μινωικῶν Ἱερῶν.

μαχίου αναγλύφου ἀγγείου ἐκ μέλανος στεαίτιτου ἐκ Κνωσοῦ<sup>154</sup> με παραστάσιν τοιοῦτου ἱεροῦ. (εἰκ. 5).

Τὸ τεμάχιον ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ R i n g e l εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρακλείου, κατόπιν παρακλήσεως τοῦ Ἐφόρου Θεοφανείδου, κατὰ τὸ ἔτος 1941, ὀλίγον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Γερμανικῶν στρατευμάτων<sup>155</sup>. οὗτος τὸ εἶχεν ἀγοράσει παρὰ τινος ἀγρότου τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, ὅπου, φαίνεται, ἀνευρέθη. Εἶναι διαστάσεων  $0,055 \times 0,032$  καὶ πάχους  $0,008$ · ἀνήκει ἀναμφιβόλως, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψει ἡ κυρτότης του καὶ ἡ λοξή του τμησις, εἰς ρυτὸν κωνικοῦ σχήματος τοῦ μεγέθους περίπου, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ πάχος του, τοῦ κωνικοῦ ρυτοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἡ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου παραστάσις εἶναι τμήμα πολὺ μεγαλυτέρας συνθέσεως. Τὸ διασφωζόμενον μέρος ἀπετέλει ὄχι τὸ κύριον θέμα, ἀλλὰ τὸ φυσικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐξελίσσεται πιθανῶς ὀλόκληρος τελετουργία ἢ ἀπονομή λατρείας πρὸς θεότητα, ὡς εἰς τὸ ἐπίσης ἐκ στεαίτιτου κνωσιακὸν τεμάχιον μετὰ τὴν πομπὴν τῶν προσφερόντων πρὸ ἱεροῦ<sup>156</sup> ἢ εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν σφράγισμα τῆς Ποτνίας Θηρῶν· εἰκονίζεται δηλαδὴ ἱερὸν ἐπὶ κλιτύος ὄρους κείμενον. Τὸ ἀνώμαλον τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ χαμηλὴ βλάστησις, ἀπεδόθησαν ὄχι μόνον διὰ χαράξεως χροσσωτῶν καμπυλῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ λαξεύσεως τῆς ἐπιφανείας κατ' ἐλαφρὸν κυματοειδῶς μορφοῦμενον ἀνάγλυφον, με τεχνικὴν δηλαδὴ γνωστὴν καὶ ἐκ τῆς ἀναγλύφου τοιχογραφίας μάλιστα τῶν περὶ τὸ 1600 π.Χ. χρόνων. Τὸ εἶδος τοῦ ἀγγείου, ἡ μορφή τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀνωτέρω τεχνικὴ χρονολογοῦν τὸ τεμάχιον εἰς τὴν ἐνδιάμεσον μεταξὺ ΜΜΙΙΒ καὶ ΥΜΙΑ περιόδου, εἰς τοὺς αὐτοὺς δηλαδὴ χρόνους μετὰ τὸ κνωσιακὸν σφράγισμα καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς πομπῆς. Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἱεροῦ (βλ. σχέδιον εἰκ. 5), τὸ ὁποῖον, ὡς παρίσταται τοποθετημένον ἐπὶ τῆς κλιτύος, οἶονεὶ προβάλλεται ἐπὶ ἐτέρας ράχους τοῦ ὄρους· ἐπὶ ὑψηλῆς κρηπίδος ἐκ τεσσάρων δόμων ἰσοδομικοῦ τοίχου ἵσταται ἐλαφρὸν ἀρχιτεκτονικὸν κατασκεῦασμα· τούτου κύριον τεκτονικὸν στοιχεῖον εἶναι παραστάς ἐξ ὀρθογωνίων δόμων, παρὰ τὴν ὁποίαν δηλοῦνται δύο ἐπάλληλοι κίονες μετὰ κιονόκρανον τοῦ τετραγων-

<sup>154</sup>) Εὐχαριστῶ καὶ ἐνεῦθεν τὸν συνάδελφον Ἐφορον κ. Βασίλειον Θεοφανείδου διὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος δημοσιεύσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀναγλύφου τεμαχίου.

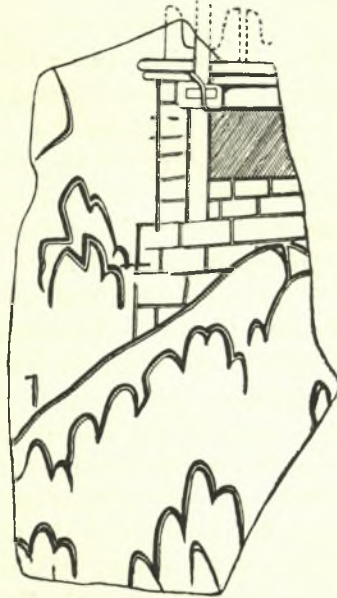
<sup>155</sup>) Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ στρατηγὸς ὑπῆρξεν ὁ ἀπαγωγὴς πολλῶν ἀρχαιοτήτων, μάλιστα ἐκ Κνωσοῦ· βλ. «Κρητ. Χρονικά» Α (1947) σ. 625 καὶ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἐπιτομίου Παιδείας «Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς», Ἀθῆναι 1946. Ὁ στρατηγὸς Ρίγκελ ἀσφαλῶς δὲν ἐτέλει ἐν γνώσει τῆς ἀξίας τοῦ δωρηθέντος τεμαχίου.

<sup>156</sup>) Evans, P. of M., II, σ. 752 εἰκ. 486.



νικοῦ μετὰ δισκίων τύπου, συνήθους εἰς παραστάσεις ἱερῶν, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἐναργέστερα παραδείγματα μᾶς παρέσχε τὸ ρυτὸν τῆς Ἀγ. Τριάδος καὶ τὸ ἐλεφάντινον ὁμοίωμα κιονοκράνου ἐκ Κνωσοῦ<sup>157</sup>. Εἰς τὸ ὕψος περιπυρὸν τοῦ κιονοκράνου παρίσταται ἐπιστύλιον, σχηματίζον μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κρηπίδος χαμηλοῦ ἰσοδομικοῦ τοιχίου καὶ μεταξὺ τῆς σωζομένης παραστάδος καὶ ἴσως ἐτέρας ἀποκρουσθείσης, εὐρὸν ἄνοιγμα.

Ἡ ἀπόκρουσις τοῦ τεμαχίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς μορφῆς τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ ἱεροῦ· ὅμως τὰ λείψανα ἱερῶν κεράτων, παριστωμένων ὅπισθεν τοῦ ἄνω κίονος καὶ ἐπὶ τοῦ προέχοντος γείσου, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ δεῦτερος ὄροφος ἦτο ἀνάλογος μὲ τὸν τοῦ ἱεροῦ τοῦ σφραγίσματος, καὶ τοῦτο δίδει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπλάσωμεν τὴν πιθανὴν μορφήν τοῦ συνόλου (σχέδιον εἰκ. 5). Κάπως ἀνάλογον ἦτο τὸ Ἱερὸν ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος τεμαχίου στεατίτου μὲ παραστάσιν πομπῆς· ἐκεῖ τὸ Ἱερὸν ἀνέρχεται κλιμακοειδῶς, ὡς νὰ ἔκειτο καὶ τοῦτο ἐπὶ κλιτύος ὄρους<sup>158</sup>: ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰν κρηπίδων ἰσοδομικῶν πλαισιουμένων διὰ σειρᾶς



Εἰκ. 5.— Μινωικὸν Ἱερὸν Κορυφῆς ἐπὶ ἀναγλύφου ἀγγείου στεατίτου.

βαίνουν στηριζόμενα ἐπὶ διβάθμου βάθρου μεγάλα ἱερὰ κέρατα. Ἡ

<sup>157</sup>) Evans, P. of M., III, σ. 62. Περὶ τοῦ τύπου τούτου τοῦ κιονοκράνου βλ. αὐτόν I, σ. 689 κ.εξ. 507-509. Χαρακτηριστικὴ δὴλωσις τοῦ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου στεατίτου μὲ τὴν πομπήν· βλ. προηγ. ὑπόσ.

<sup>158</sup>) Ἀπὸ τὸ δισσωζόμενον τμήμα δὲν φαίνεται ἂν τὸ οἰκοδόμημα ἀνήρχετο εἰς μακρὰν κλιμακωτὴν σειρὰν, ὡς τὸ Stepped Portico τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ (P. of M., II, σ. 147 εἰκ. 75) ἢ ἂν ἦτο τοῦ τύπου τοῦ πενταμεροῦς ἱεροῦ, ὅλον τὸ ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηναίων πυργοειδῆς οἰκοδόμημα: Rodenwaldt, Der Fries des Megaron von Mykenae, Halle a/S. Beil. II Farbentafel. Ἱερὸν Κορυφῆς εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος τοῦ θόλου Καπακλῆ Βόλου (EA 1906, πίν. 14) ἐκτύπως ἀποδοθέν· τούτου ἔνδειξιν ἀποτελεῖ ἡ ἀνώμαλος τοξωτὴ κάτω ἀπόληξις, δηλοῦσα ἀνώμαλον ἔδαφος. Ὁ δημοσιεύσας παρημέγησε τὰ ἐπὶ τοῦ θριγχοῦ ἱερὰ κέρατα καὶ ἐκ τούτου

ἀναλογία αὕτη δὲν δίδει βεβαίως τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκαταστήσωμεν πομπὴν πρὸ τοῦ ἰδικοῦ μας ἱεροῦ· πολὺ πιθανὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους νὰ παρεστάθῃ αὕτη ἡ θεότης ὑπὸ τὴν μορφήν Ποτνίας Θεῶν, δεχομένη λατρείαν ὡς εἰς τὸ κνωσιακὸν σήμαντρον.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἔξης γενικὰ συμπεράσματα περὶ τῶν Μινωϊκῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ τῆς εἰς ταῦτα ἀπονεμομένης λατρείας.

1) Ὡρισμένα ὄρη γεινιαζόντα μὲ σπουδαῖα μινωϊκὰ κέντρα ἐθεωροῦντο ἱερά καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐπιστεύετο ὅτι ἐγίνετο ἡ ἐπιφάνεια τῆς λατρευομένης θεότητος, ἐμφανιζομένης εἰς τοὺς πιστοὺς ἐπὶ τῆς γυμνῆς δεσποζούσης κορυφῆς.

2) Εὐθὺς κάτω τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τῆς κλιτύος κατὰ τὴν ΜΜΙα περίοδον ἀπενέμετο συστηματικῶς, ἴσως κατὰ τακτὸν χρόνον, λατρεία, χάριν τῆς ὁποίας ἀνήρχοντο προσκυνηταὶ διαφόρων τάξεων ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς συνοικισμοὺς.

3) Ἡ κυρία λατρευομένη θεότης ἦτο ἀναμφιβόλως ἡ μεγάλη θεὰ τῆς φύσεως· πιθανῶς ὁ χαρακτήρ της ἦτο διπλοῦς : ἦτο οὐρανία καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπιφάνειά της ἐγίνετο ἐπὶ ὄρους· τοῦτο ἐρμηνεύει ἴσως τὴν παρουσίαν μικρῶν περιστερῶν μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων· καὶ ἦτο ἐπίσης κυρία τῆς γῆς, κυρίαρχος τῶν ἀνθρώπων, τοῦ ζωικοῦ καὶ φυτικοῦ κόσμου· τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν παράστασίν της ὡς Ποτνίας Θεῶν. Ἡ θεότης ὑπὸ τὴν χθονίαν αὐτῆς μορφήν ἐλατρεύετο, φαίνεται, ἐντὸς τῶν σπηλαίων καὶ εἰς τὰ οἰκιακὰ ἱερά, ὅπου ὅμως παρίστατο καὶ ὑπὸ τὰς ἄλλας αὐτῆς μορφάς. Πολὺ πιθανὸν συνελατρεύετο μετὰ τῆς θεότητος καὶ ὁ νεαρὸς θεὸς τῆς βλαστήσεως, ὁ θνήσκων καὶ ἀνιστάμενος· τοῦτο θὰ ἐδικαιολόγει τὴν τοποθέτησιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἱεροῦ ὄρους τοῦ τάφου του.

4) Οἱ λατρεύοντες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς θεότητος διὰ τῆς τελετουργίας καὶ προσευχῆς, μεσολαβουσῶν καὶ μαγικῶν πράξεων. Ἡ αὐτοπρόσωπος ὅμως μετ' αὐτῆς «ὀμιλία», ἢ κρίνη τις ἀπὸ τὰς κρητικὰς παραδόσεις περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὀμιλιῶν τοῦ Μίνως μετὰ τῆς θεότητος, ἦτο προνόμιον τῶν διογενῶν βασιλέων<sup>159</sup>. Οἱ λάτρες ἠδύνατο νὰ εὐχαριστήσουν τὴν θεότητα καὶ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν προστασίαν της διὰ τὴν ὑγείαν καὶ εὐημερίαν αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων των, διὰ τὴν ἀποτροπὴν διαφόρων βλαπτικῶν ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας αὕτη ὡς θεότης τῆς φύσεως ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἐξουδετερώσῃ.

παρεγνώρισε τὸν χαρακτήρα τοῦ οἰκοδομήματος ὡς ἱεροῦ.

<sup>159</sup>) Βλ. Picard, ἔ.ἀ., σ. 145.

5) Μία τοιαύτη λατρεία ἐρμηνεύει τὸ εἶδος τῶν ἀναθημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν εὐχαριστίαν καὶ δηλώνουν παράκλησιν διὰ περαιτέρω προστασίαν ἐπὶ ὠρισμένῳ θέματι υἰείας, εὐημερίας καὶ ἐξασφαλίσσεως ἔναντι κινδύνων. Οὕτω παριστοῦν ἑαυτοὺς εἰς στάσιν προσευχῆς, ἐπικλήσεως ἢ εὐχαριστίας, αἴροντας πρὸς τὴν θεότητα τὰς χεῖρας, συμπτίσσοντας ἐν συγκεντρώσει αὐτὰς πρὸ τῆς ἕδρας τῆς ζωῆς, τοῦ στήθους, ἢ σπανιώτερον, τῆς ἕδρας τοῦ λογικοῦ, τῆς κεφαλῆς. Τὰ εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου διασταυρώνουν πρὸ τοῦ ἄνω κορμοῦ τὰς χεῖρας οἰονεὶ προστατευούσας αὐτόν. Εἴτε εὐχαριστοῦντες διὰ θεραπείαν γενομένην εἴτε ἐπικαλούμενοι τὴν ἄμεσον ἐπέμβασιν ἐπὶ πάσχοντος μέλους, ἀφιέρουν ὁμοίωμα τούτου εἰς τὸ θεῖον. Αἱ ἔγκυοι γυναῖκες ζητοῦν αἴσιον τοκετὸν καὶ αἱ ἐπίτοκοι ταχεῖαν ἀποκατάστασιν. Θέτουν τὰ ποίμνια καὶ τὰς ἀγέλας τῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ θείου ἀναθέτοντες τὰ ὁμοιώματα τῶν ζώων τῶν ἀκόμη καὶ τῶν συνοδευτικῶν τῶν ἀγελῶν κυνῶν<sup>100</sup>. Ζητοῦν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν βλαπτικὴν ἐνέργειαν φθοροποιῶν ζώων (π.χ. ἰκτίδων ἢ τῶν κολεοπτέρων τοῦ εἴδους τῶν «ὄρυκτῶν τῶν ρινοκέρων») θέτοντες πρὸ τῆς θεότητος ὁμοιώματά των. Προσφέρουν μικρὰν συμβολικὴν προσφορὰν ἐντὸς μικροσκοπικῶν ἀγγείων, ἴσως μάλιστα συνισταμένην εἰς «ἀπαρχὴν» τῆς παραγωγῆς των.

6) Ἡ τελετουργία τῆς προσφορᾶς εἶχε, φαίνεται, παμπαλαίας ρίζας καὶ ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς μαγείας, ἀποβλεπούσης εἰς ἐξαναγκασμὸν τῆς θεότητος εἰς παροχὴν τῆς αἰτουμένης προστασίας δι' αὐτῆς τῆς τελετουργικῆς πράξεως· διὰ ταύτης ἡ υἰεία θ' ἀποκατασταθῆ, ἢ προστασία ἐπὶ τῶν κτημάτων θ' ἀπαρασχεθῆ, ἢ γονιμότης θ' ἀπιτευχθῆ, ἢ βλαπτικὴ ἐνέργεια θ' ἀξουδετερωθῆ. Μεγάλῃ πυρᾷ ἀνάπτεται καὶ μετὰ τὴν μαγικὴν ἐπικλήσιν ρίπτονται τὰ εἰδῶλα, ὅταν ἤδη αὕτη σβέννυται, ἐντὸς αὐτῆς· μετ' αὐτῶν, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὰ σχετικῶς ἄφθονα ὄστᾶ, ρίπτονται εἰς τὴν πυρὰν ζῶα σφαιρασθέντα ἢ ζῶντα ἔτι. Ἡ σποδὸς εἶτα διασκορπίζεται ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς κατοικίας τῆς θεότητος· ἔρχεται οὕτω εἰς στενὴν καὶ μόνιμον ἐπαφὴν μὲ τὴν γῆν, περιέχουσα τὰ εἰδῶλα, εἰσωθουμένη ἐν μέρει ἐντὸς τῶν σχισμῶν καὶ τῶν κοιλωμάτων τοῦ βράχου. Μία τοιαύτη τελετουργία προϋποθέτει τὴν κατὰ τακτὸν χρόνον ἐπανάληψιν, ὁπότε ἢ εἰς τὸ Ἱερόν ὄρος ἄνοδος τῶν λατρευτῶν προσελάμβανε τὴν μορφὴν ἀληθοῦς προσ-

<sup>100</sup>) Ἀνάλογον ἔννοιαν θ' ἔλεγε ἢ προσφορὰ τῆς ἐκ Παλαικάστρου πηλίνης λοπάδος ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀπεδόθη ὁλόκληρος ἀγέλη μετὰ τοῦ συνοδευόντος ποιμένος ὁλογλύφως. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο χρονολογεῖται εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ἦτο δηλαδὴ σύγχρονον τῶν ἀναθημάτων τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς. Βλ. σημ. 28.



κυνήματος (pilgrimage). Ἐνάλογον προσκύνημα, μὲ προσφορὰν ἀναιμάχτου θυσίας ἐντὸς ὠραίων ἀγγείων καὶ πιθανῶς αἱματηρᾶς διὰ σφαγῆς ζώων, ἐγίνετο διὰ τὴν χθονίαν θεότητα ἐντὸς σπηλαίων, ὡς π.χ. τοῦ σπηλαίου τῶν Καμαρῶν.

7) Ὁλίγας ἐνδείξεις ἔχομεν ὅτι κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς τοιαύτης λατρείας κατὰ τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ὑπῆρχον κατὰ χώραν λατρευτικὰ ἀγάλματα ἔν τεμάχιον προσώπου εὐμεγέθους μορφῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἐξ ὁμοιώματος ἐπισήμου λατρευτοῦ. Τὸ μέγεθος ὅμως δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀποδεικτικόν<sup>161</sup>. Ἡ λατρεία φαίνεται κατ' ἀρχὰς ἀνεικονικὴ καὶ τὸ ἱερὸν ὑπαίθριον, ἐντὸς τεμένους, ὅπου ἴσως νὰ ὑπῆρχε μικρὸν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικού ἱερὸν κτήριον (*casa santa*).

8) Εἰς οὐδὲν τῶν ἱερῶν ἀνευρέθη χαλκοῦν τι ἀντικείμενον· μεταλλικὰ ὄργανα θυσίας καθίσταντο ἴσως περιττὰ ἐξ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς τελετουργίας καὶ τὸ ἐπικρατήσαν ἔθιμον ἦτο ἡ προσφορὰ πηλίνων ὁμοιωμάτων τῶν ὁποίων τὰ τεμάχια εὐχερέστερον διεσκορπίζοντο μετὰ τῆς σποδοῦ. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ θρησκευτικὴ τις ἀπαγόρευσις χρήσεως μεταλλικῶν ἀντικειμένων.

9) Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπονεμομένη λατρεία ἐσυνεχίσθη καθ' ὀλόκληρον τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν καὶ εἰς τινα ἱερὰ φαίνεται ὅτι παρετάθη καὶ εἰς τὴν ΜΜΙΙ φάσιν. Ἄλλ' ἤδη εἰς τὴν ὑστέραν αὐτὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον ἰδρύνονται φαίνεται ἐπὶ τῶν κορυφῶν κτιστὰ τινα ἱερὰ (Χαμαῖζι, Κουμάσα, ἴσως Χριστός)· ἐντὸς αὐτῶν ἡ λατρεία γίνεται ἀνάλογος μὲ τὴν τῶν μικρῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, ἀν κρίνη τις ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ὅμοια σπονδικὰ ἀγγεῖα καὶ τοὺς ἀναλόγους κινητοὺς βωμίσκους προσφορῶν. Ὁ νέος τρόπος λατρείας ἔχει ἀναλογίαν μὲ τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους μικρῶν ἐκκλησιδίων (μάλιστα τοῦ Ἁφέντη Χριστοῦ, τῆς Μεταμορφώσεως, τοῦ Προφήτη Ἡλίου) ἐπὶ τῶν κορυφῶν ὄρεων. Καὶ ὅπως σήμερον, θὰ ἐγίνετο ἐφορτασμός καὶ προσκύνημα κατὰ τακτὴν ἡμέραν· προσκυνηταὶ ὅμως ἠδύναντο νὰ ἀνέρχωνται καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς πρὸς τὰ μικρὰ ἱερὰ. Αἱ τελετουργαὶ τῆς ὀλοκαυτώσεως καὶ ἀναθέσεως «ταμάτων» εἶχον ἤδη παύσει. Ἀναβίωσις τῆς ἐντὸς μικρῶν ἱερῶν λατρείας ἐπὶ τῶν κορυφῶν παρατηρεῖται κατὰ τὴν ΜΜΙΙ-ΥΜΙα περίοδον· τὸ ἱερὸν ἔχει δάπεδα ἐπίχριστα καὶ ἐνίοτε θρανία κύκλω τοῦ ἐνὸς τῶν δω-

<sup>161</sup> Εἰς τὸ σφράγισμα τῆς Ποτινίας Θηρῶν ὁ λάτρις εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερος τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς θεότητος. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρηθῇ ὁ μέγας ταῦρος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ ἀνευρεθὲν τεμάχιον κεφαλῆς (βλ. σ. 110), ὡς ἀπεικονίζων θεὸν-ταῦρον, καίτοι βεβαίως τοῦτο οὐδόλως ἀποκλείεται.

ματίων, ἐνῶ ἄλλα δωμάτια ἀποτελοῦν βοθηθτικούς χώρους (sacristies). Τοιαῦτα εἶναι τὰ κτήρια τῶν ἱερῶν ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἐπὶ τοῦ Γιούκτα.

10) Τὰ ΜΜΙΙΙ - ΥΜΙα ταῦτα ἱερὰ θὰ εἶχον ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ὄχι πολὺ διάφορον ἐκείνης ἢ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὰς παραστάσεις δακτυλίων, σφραγιδολίθων, σφραγισμάτων καὶ ἀναγλύφων ἀγγείων ἐκ στεατίτου, διωρόφου δηλαδὴ κατασκευάσματος μὲ ἐπαλλήλους κίονας, μεταξὺ τῶν ὁποίων, κατὰ τὰ ἀνοίγματα, ἱερὰ κέρατα, καὶ μὲ ἐπιστέψεις ὁμοίων συμβόλων· κλιμακωταὶ διατάξεις, φαίνεται, τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις.

11) Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις συνεχίσεως τῆς λατρείας ἐπὶ τῶν κορυφῶν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν περίοδον τῆς παρακμῆς τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς παραμένουν ἐγκαταλελειμμένα καὶ μόνον κατὰ τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς «ἀνακαταλήψεως» (μικροῦ Ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκεων καὶ Ἱεροῦ Τυκτῆς Κρήνης παρὰ τὸ Καραβὰν Σεράι Κνωσοῦ, Ἱεροῦ Γουρνιῶν, Γάζι κλπ.), ἀναβιοῦν τινα τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ δέχονται ἐντὸς τῶν ἐπανακοδομημένων ἱερῶν ἢ εἰς νέα κατασκευάσματα τῆς αὐτῆς περιοχῆς εἶδωλα ὁμοίου τύπου πρὸς ἐκεῖνον ὅστις ἀπαντᾷ ἐντὸς τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν: εὐμεγέθη εἶδωλα μὲ ἀνυψωμένας χεῖρας, διάφορα σύμβολα καὶ περιεργα σωληνωτὰ σκεύη, ἴσως σχετιζόμενα μὲ τὴν χθονίαν λατρείαν καὶ τοὺς ἱεροὺς ὄφεις<sup>142</sup>. Ἀνάλογα ἱερὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνεγείρονται κατὰ τὴν ὑπομινωϊκὴν φάσιν (Καρφι) ἢ καὶ τὴν καθαρῶς πρωτογεωμετρικὴν (Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδος, Πρινιαῖς), ὡς ἀποδεικνύουν τὰ εὐμεγέθη ὁμοίου τύπου εἶδωλα καὶ σωληνωτὰ σκεύη.

12) Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπιβίωσις τῆς τελετουργίας τῆς ἐπὶ κορυφῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ὀλοκαυτωμάτων κατὰ τοὺς ἑλληνικούς χρόνους, τελετουργίας σχετιζομένης μάλιστα μὲ θεοὺς ἢ δαίμονας—οὔτοι ἐμφανίζονται ἐνίοτε ὡς ἡμίθεοι ἢ ἥρωες—προελθόντας ἢ στενωῶς συνδεομένους μὲ τὴν προελληνικὴν Κρήτην: τὴν Λαφριανὴν Ἄρτεμιν, τὴν νυμφαγωγουμένην Ἥραν, τὸν ἐν ἀναλήψει Ἡρακλέα, τοὺς Κουρηῆτας κλπ. Τὸ παμπάλαιον ἔθιμον ἡρμηνεύθη ἐνιαχοῦ δι' αἰτιολογικῶν μύθων.

Ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἐξαντλητικὴν ἔρευναν τοῦ σημαντικοῦ θέματος τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ τῆς εἰς ταῦτα ἀπονεμομένης λατρείας. Ὀλίγαι δυστυχῶς εἶναι αἱ συστηματικαὶ ἔρευναι καὶ ἐπὶ τούτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαρθρωθοῦν τελικὰ συμπερά-

<sup>142</sup>) Βλ. Evans, P. of M., IV, σ. 138 κ.ἐξ. Πρβλ. Μαρινᾶτος, ἐν EA 1937, A, σ. 284, κ. ἐξ. Βλ. καὶ ὑποσ. ἀριθ. 123.

σματα. Ἡθέλησα ἀπλῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ Μαζᾶ ἀναθημάτων νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς μινωικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰς δημοσιεύσεις, δὲν εἴυχε τῆς δεύσης προσοχῆς, λόγῳ ἰδίᾳ τῆς σποραδικότητος τῶν εἰς αὐτὸ ἀφορώντων στιχηίων. Ἐκρίνα δὲ σκόπιμον νὰ εἰκονογραφήσω τὴν περὶ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς πραγματείαν μου μὲ ἐνδιαφέροντα ἀνέκδοτα ἀναθήματα τοῦ αὐτοῦ κύκλου καὶ μὲ τὸ σημαντικὸν τεμάχιον στεατίτου τὸ ἀπεικονίζον ἐν Ἱερὸν Κορυφῆς τῆς δευτέρας ἀνακτορικῆς περιόδου.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ



